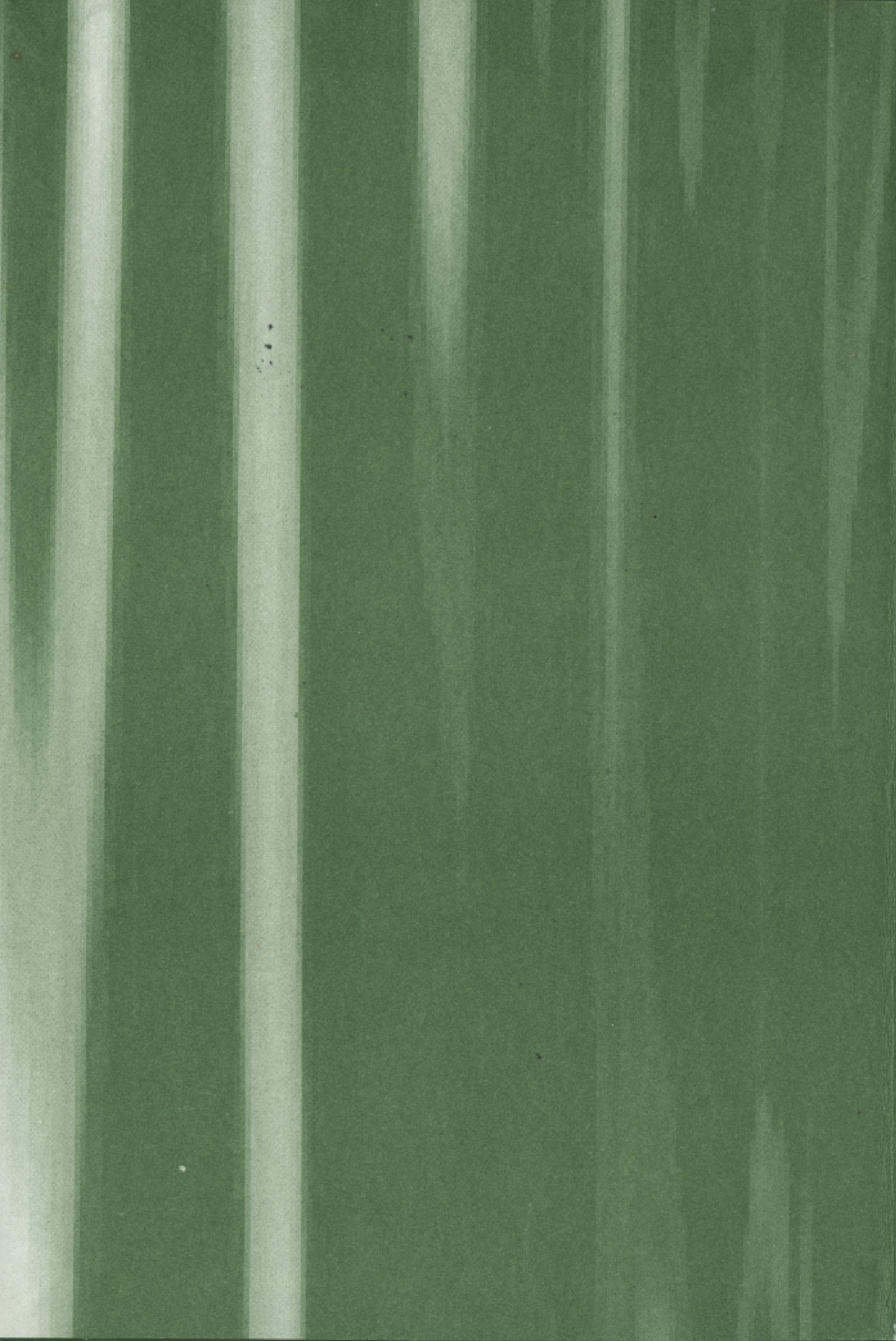
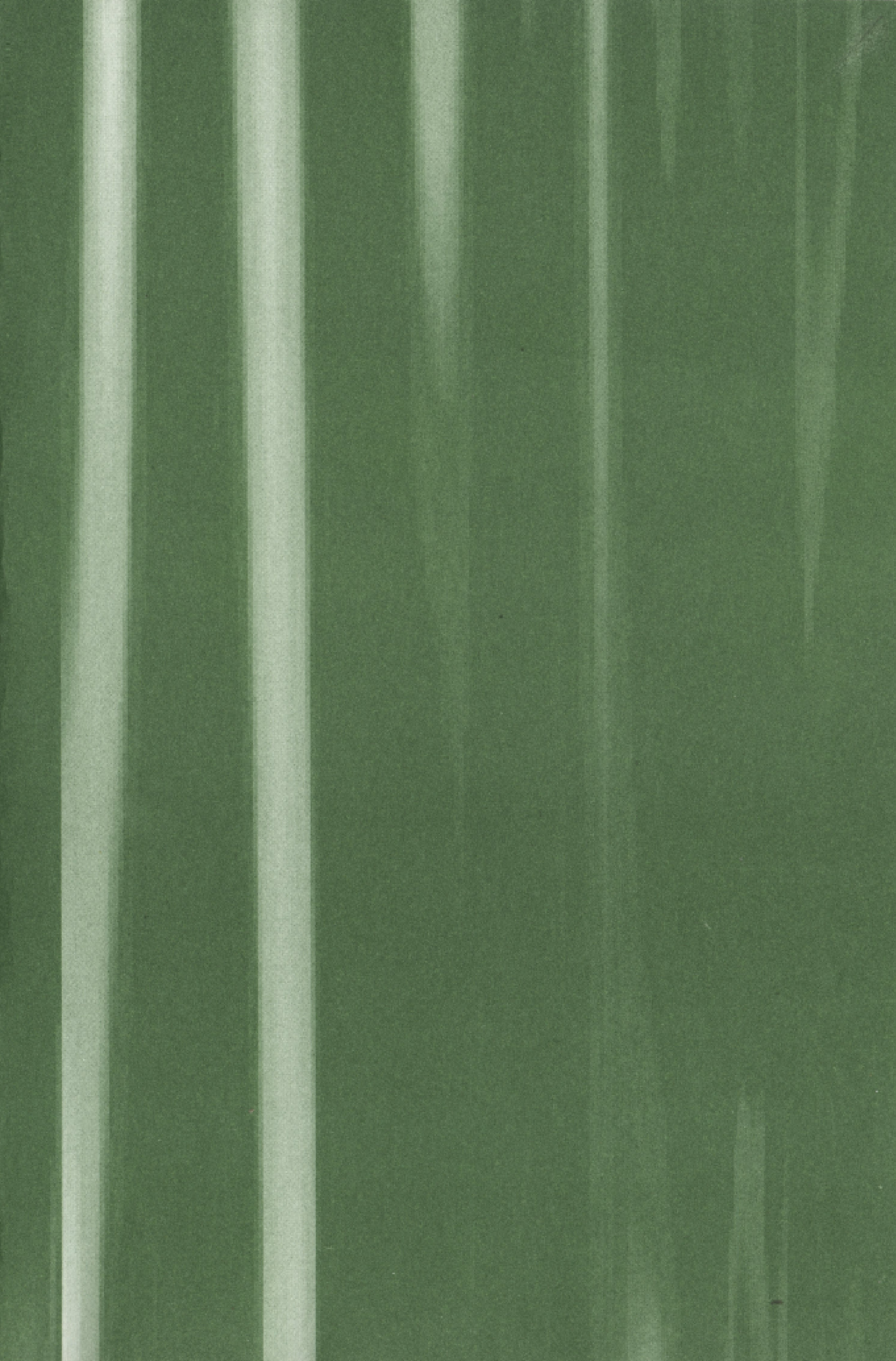
PROVINCIJA U POZADINI

Hasan Kikić

ahs

BIBLIOTEKA

LEKTIRA

Urednik
Enes Duraković

Hasan Kikić

PROVINCIJA U POZADINI

Sarajevo — Publishing

Priredio
Enes Duraković

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

UDK 886.4-32
886.4.09 Kikić, H.

KIKIĆ, Hasan

Provincija u pozadini / Hasan Kikić ; [priredio Enes Duraković]. - 1. izd. - Sarajevo : Sarajevo-Publishing, 1997. - 235 str. ; 20 cm. - (Biblioteka Ars. Lektira)

Kikićeva dobrota bivanja / Midhat Begić: str. 5-29. - Mijene i konstante Kikićevog pripovijedanja: str. 223-233. - Bilješka o piscu: str. 235.

ISBN 9958-21-048-7

KIKIĆEVA DOBROTA BIVANJA

Razmak od 32 godine od Kikićeve smrti nameće nam danas obavezu da se prisjetimo njegove pojave u cjelini, i da uz to prisjećanje na njegov prekratki život i tragičnu smrt sagledamo njegovo književno djelo iz tog razmaka sa čisto kritičkog i čitalačkog, kao i sa istorijsko-književnog gledišta. Hasan Kikić je počeo 1926. objavljivanjem pjesama koje je pisao i štampao pretežno tokom idućih pet godina, a zatim urijetko i ostavljao ih u rukopisu, a pred smrt u proljeće 1942. u partizanima među ostalim napisao i dramsku aktovku *Partizani idu* koja je navodno bila tada i štampana pa ipak zagubljena, kao što su zagubljeni i njegovi ostali i, izgleda, obimni rukopisi. Tih šesnaest godina stvaranja i borbe sa naglom i tragičnom smrću, u NOB, čine Kikića po mnogo čemu sličnim Ivanu Goranu Kovačiću. Ali Kikić nam nije pred smrt ostavio djelo kao što je Goranova *Jama*, koja je nužno postala jedan od simbola naše književne i opšte istorije. A vjerovatno se i Kikiću u borbi otvarala nova pjesnička obzorja, nama zauvijek nepoznata. Samo što se po njegovim posljednjim spisima, kao što je to i dosadašnja kritika uočila, nazirala u toj posljednjoj njegovoj fazi izvjesna promjena, gotovo evolucija, koja je išla ne možda toliko za preokretom koliko za nekom sintezom, za zaokruženjem njegova dotadašnjeg cjelokupnog stvaranja pa i za vraćanjem na izvjesna polazna iskustva. Zbog toga, kao i zbog naglog prekraćenja njegova života, i gubitka njegovih predsmrt-

nih radova što njegovu smrt čini dvostruko tragičnom, potreba je da se njegovo sačuvano djelo razmatra cjelovito. A to znači da se u tom djelu ne traže samo, kao što je kritika dosada mahom činila, preokreti i raskidi, nego i konstante, trajne oznake njegova književnog izraza da bi se kroz sva Kikićeva brojna preobraženja dosegle i neke vezivne odredbe njegova ukupnog ljudskog i pjesničkog bića i njegova stvaralačkog identiteta.

Za taj posao analize i kritike danas, poslije prikaza i ogleda, pa i studija, koji su o Kikiću već objavljeni bilo bi potrebno podrobnije pisati (i kritika će taj posao prije ili poslije sigurno preduzeti). Ono što je za ovu priliku "Kikićevih susreta" moguće i podobno izvršiti bio bi pokušaj da se naznače bar neke linije koje bi vodile takvom zahvatu.

Za početak bih istakao jednu postavku. Ako bismo u samom Kikićevom djelu tražili neku njegovu izreku, misao ili sliku, koja bi nas uputila na takav cjelovit pristup njegovu pjesničkom, pripovjedačkom i romansijerskom djelu, onda bi to, čini mi se, moralo biti iz njegove poezije. Takav mi se čini smisao njegovog stiha: *Svijet što ti ga moja riječ probudi*. Kakav je to Kikićev svijet i koja i kakva je to njegova *riječ* iza koje se taj njegov svijet budi kao iz nekakva sna – to bi bilo pitanje za suvremenog čitaoca i kritičara na koje bi trebalo smirenom pažnjom potražiti odgovor. S obzirom na veliku raznorodnost njegova stvaranja, te se vrlo često dijelovi tog stvaranja čine međusobno nesaglasni mogla bi se ovdje navesti još dva podatka iz Kikićeve ostavštine. Prvi bi bio kratka pjesma *Ljubav njegova* sa stihom koji govori o nemogućnosti ljepote u životu koji čovjeka uči psovci i pobuni:

Ništa ti nemam da dam,
dobrodušna komšinko moja,
ni srca jer je satrto,

ni riječ dobru i blagu,
jer psovci me život nauči
i krv me u tijelu namuči,
pa dušu stišćem ko kamen...
A da te rukom zagrlim,
čućeš mi znoj u košulji,
a da te mazno pogladim,
čućeš mi tvrdoću na dlanu,
– žuljem se ne miluje ljepota.

Između *ljepote* i *psovke* raspon je i raskorak koji prati Kikićevu književnu riječ i ta njegova raspetost ima dodira sa njegovom misli o *htijenju* i *umijenju* kao dva pola u umjetnosti, kako je to on izrazio u jednom svom posmrtno štampanom tekstu.[1] Ali psovka kao izraz društvene pobune samo je naznačena kao misao u njegovim pjesmama, a u prozi je srećemo sve češće počev od *Provincije u pozadini,* a to je upravo početak Kikićeva stvaranja u kome je jasno naglašeno njegovo programsko, društveno usmjerenje. Da to *htijenje* i *umijenje* označava, s jedne strane, svjesnu usmjerenost a, s druge, spontanost, neposrednost, vidi se iz primjera M. Gorkoga koji Kikić tu navodi za njihovu ilustraciju: "Umjetnik reprezentant svoje društvene klase, izrazit a neodređen, može i nesvjesno (tj. ne htijući namjerno) biti njen društveni predstavnik. M. Gorki je to bio u svim svojim prvim stvarima, dok je *Mati* npr. klasičan primjer jedinjenja htjeti i umjeti." To traženje jedinstva, savladavanje raspona između dva Kikićeva pola, koji, kao i kod Gorkoga, predstavljaju i dvije faze njegova stvaranja središnji je problem moderne književnosti, a posebno oštro naglašen i presudan u Kikićevu djelu.

---

1 *O umjetničkom i neumjetničkom stvaranju,* gdje stoji na početku: "Za svaki posao pretpostavlja se volja i umijenje, odnosno htjeti taj posao obavljati i umjeti ga obavljati." *Izabrana djela*, III, 1969, str. 316.

Pjesnički izraz Kikićev je bitno moderan, iznjedren u riječ, tj. iznutra u pjesničke slike i oblike projiciran, sasvim ličan: čak i sebe i svoje ime on upliće u pjesmu: *Prođem tako redom / kraj sviju kuća – eh, kako se je sve to promijenilo / za ovo malo vremena Hasane, Hasane...* (Vrijeme) ili se prisno, narodski ispovijeda: *Kad suh list na stazi zgazim / ćutim mu prolaznost u hrsku / ove ti jeseni prtim, dobri druže, / dvadeset četvrtu...* (Zapisi).

Izraz osoben po svojim slobodnim snažno ritmovanim jambskim stihovima i sa velikom skalom emocija od skitničkih čežnji za slobodnim daljinama, mladićkih ushita i zavičajnih snova i bolova, do burnih socijalnih kletvi i protesta. Sva je ta poezija pisana na narodskoj leksičkoj osnovi, ali veoma preobraženoj, gdje je potpuno savladana ritamska tromost narodnog deseterca i gdje je stih najčešće gotovo samo krik, kletva, uzdah, odušak, jednom riječi, riječ rađana i kazivana na dušak, te bi se ponekad mogla dovesti u vezu sa stilom M. Nastasijevića. Tu poeziju koju je kritika dosad prilično zapostavila, treba imati stalno pred očima i kad se čita njegovo prozno djelo i kad se traži čvorište njegova stvaralačkog bića.

Gotovo uporedo s pjesmama Kikić, koji je bio i nesuđeni slikar, počeo je pisati i pripovijetke, i to njegovo pripovijedanje iz te prve faze svojom izražajnošću se podudara sa jednim dijelom njegove poezije. Znatan dio tih pripovjedaka obrađuje slikovite teme iz starinskog, patrijarhalnog života po muslimanskim selima, u planinama srednje Bosne ili u bosanskoj Posavini. S izvanrednim poznavanjem tog svijeta i njegovih naravi, on je prvi valjda u književnosti pružio obrasce tog života s njegove unutarnje strane u manje-više zatvorenim porodičnim oblicima njegova ispoljavanja. Taj seljački svijet on nije slikao spolja i izdaleka kao izvanjsku sliku

folklora, već slikarski prisno izbliza i iznutra u svoj njegovoj primitivnosti i opterećenosti naslijeđenim tradicijama. Ako je vidio i pokazivao njegovu zaostalost, ponekad i zaslijepljenost u vjerovanjima, i predrasudama, on se istovremeno i saživljavao sa njegovom elementarnom divljinom i njenom osobenom izvornom poezijom. Ipak je on tu sredinu, kao svoju, narodski, plebejski volio pa je od nje veoma izdašno, ponekad odviše i na štetu svog teksta, pozajmljivao za svoj izraz koji se tada donekle narodnjački, folkloristički bojio. Ali i tada on otkriva naličje mnogih navika i običaja kao što je gloženje u selu oko starješinskog muhura i biranje muhtara po fizičkoj snazi kao nekog junaka iz narodnih pjesama ili suprostavljanje da se prosiječe cesta kroz selo. Ili je to šalom i humorom prošarana slika hodže koga selo natjeruje da obavi kišnu molitvu, a on smišlja kako bi pobjegao prije nego što se pokaže da do mraka kiše neće biti. "Amin kiše nek je žita više!" – taj refren koji djeca sriču sasvim je stilski karakterističan. Izrazito posavska priča *Dernek* sa svojim živopisnim rekvizitima, bubnjarima, harmonikašicom, skakanjem na mijeh, pješačkim i konjskim trkama preobražena je ne samo u izvrsno, burno platno boja i pokreta nego i jednu finu psihološku skicu ljudske mješavine naroda, toliko svojstvene Bosni, gdje se jednako a uvijek sa podsmijehom i šalom, pregone muhtar i knez (i njihovi ljudi) pozivajući se jedni na Marka i Miloša a drugi na Muju i Halila dok se pokraj sviračice Bisere ne nađu zagrljeni ljubeći se student-Stevo i Emin-efendija. Ali u najvećem broju tih priča, iza folklorne površine otvara se unutarnja dramska i problemska strana tog života. To je već u prvoj njegovoj toliko slikovitoj posavskoj priči *Kraj pušnica*, sukob između oca koji neće za snahu gospojicu i neradnicu, i sina koji hoće slobodu da sebi bira djevojku, te poslije uzaludnog i bolnog majčinog mučenja da

izmiri muža i sina, mladić napušta porodicu i odlazi da vuče šlepove na Savi.

Žena je, ustvari, prava, ponekad tragična junakinja najvažnijih Kikićevih pripovijedaka iz ovog razdoblja. Nije žena bila zapostavljena samo u svijetu s kojim se Kikić suočio u svojim pričama. Ona čak ni danas kod nas čitalaca i kritičara, kad govorimo o tim pričama, nije dovoljno zapažena, nije viđena sva njena književna važnost i opredmećena sudbina. U Kikićevim *Omerdićima*, priči koja bi se mogla nazvati i folklornom gdje su Dudu oteli, ukrali i iznijeli na Prisoj, pa je zatim obilježili kao ovcu jer se tako lakše raspoznaje u krdu, mi čitamo o njenom ocu Golaću: "Golaću nije bilo baš posve ni krivo, ali volio bi da su je zaprosili. On bi je dao pa htjela ona ili ne htjela, ko bi je još pitao! Zar se još i ženskinje pita za nešto?" A ta obilježena Duda koju su htjeli i da vjenčaju bez nje, bježi iz Omerdića, koji se kao lavina stušte za njom sve dok je ne stjeraju u rijeku u kojoj se ona utapa, među balvanima koje negdje dolje dočekuju capinaši, junaci docnijeg Kikićeva romana *Ho-ruk*. "Capin capne" – stoji na završetku priče. No i socijalno i psihološki još je potresenija slika mlinareve kćeri Mejre koja kao djevojka očekuje dijete i kazuje to svom Hajdaru, a on Boga optužuje za njihovu nesreću, upravo kao što i Kikić pjeva u *Božjim ljudima*, pjesmi izašloj u zaplijenjenoj *Knjizi drugova:* "mi prokleta djeca zemljina... nenarođeni da život bezbrižimo već poslati da i bogu psovku kažemo... božji ljudi!" A Mejra rodivši dijete u stravičnoj panici pred progoniocima juri s njime prema rijeci stalno grcajući "drago moje" stišće ga u naručju i s djetetom i tim "drago moje" baca se u vir.

Bez te seljačke oporosti i oštrine, priče iz kasabe i grada o ženama nisu manje uzbudljive u svojoj lirskoj sjeti. Takva je i mlada "bogobojazna" Hatema, udata i

odmah oboljela od sušice, pa se kloni i vlastitog muža a pogotovu strana čovjeka koji bi je liječio i gdje čitamo: "Donese Ifetica kaćuna i maca, a ona uroni licem i dahće. Najviše boli kad se mladost oćuti pred smrt." A to je upravo osnov prve Kikićeve pjesme pisane čak u dvije varijante: *Pjesma bolesne djevojke:*

Majko,
već treći put cvjetaju lipe
u avliji našoj
a mene još uvijek guši
pjesma poderanih grudi...

Ko da se ne sjeti Edgar Poove misli da je smrt mlade žene najpoetskija tema u književnosti. Druga ne manje značajna tema tiče se usidjelica što čame "Za tarabama" (tako je i naslov priče), što nije samo psihološki nego i duboko ljudski, socijalni problem. Pisana sa puno topline i neke smirene zapretane tuge, to je jedna od rijetkih proznih balada kakvih je teško naći u našoj književnosti. U izvanrednoj njenoj književnoj skladnosti opisa, pričanja i razgovora među ženama, gdje se opet javlja mala Ifeta kao i u *Bogobojaznoj*, dva su lika žene tu nezaboravna: stara usidjelica Hafa, koja je u djevojaštvu preživjela potpuno svoje koljeno, ali nije postala zla i pakosna već toplo saosjećajna kao prema svojoj djeci prema mlađim drugaricama. A druga je Mina, koja je još u godinama za udaju, ali je sve zbog privrženosti samohranoj majci odbila i izgubila svog Ahmeta i, u dugim snovima o njemu, zateče je i iznenadna prošnja nekog Odžačanina, koga ona zbog sjećanja na svog Ahmu bezumno i kao nesvjesno ipak odbija, uprkos zaštitničkom savjetovanju stare Hafe: "De, draga Mino, de, jazuk ti je, sestro da ovako ostaneš kao ja." Za dopunu ove socijalno-psihološke freske Kikićeva pripovijedanja treba dodati da je on zahvatio i vrlo karakterističnu

pojavu odjeka u Bosni i Hercegovini Kemalovih reformi u Turskoj kao i proces demoralisanja uporedo sa pauperizacijom, gdje je u svojoj oštrini zahvata išao sve do slike prostitucije među muslimanskim radnicama zaodjenutim još uvijek ne samo zarom no i starim vjerovanjima. Treba samo uporediti Kikićevu priču *Liberalac na skretnicama* sa *Zgradom na ruševinama,* romanom H. Hume pa da se vidi Kikićeva snaga i veličina. Sva ta problematika, kojoj bi se možda Kikić i vratio da ga smrt nije presjekla ostala je nažalost, poslije Kikića valjda i nedotaknuta pogotovu među Kikićevim mladim književnim i idejnim jednomišljenicima. Napokon, dodajmo da jedan ogranak njegova pričanja odnosi se na politički život u staroj Jugoslaviji, svu onu komediju laži i fraza građanskog društva, i u toj najslabijoj njegovoj temi, ipak, podvucimo Kikićevu smjelost da ukazuje na komunizam kao izlaz, i, s druge strane, njegovu apsolutnu istinitost jednakog slikanja muslimanskih kao i srpskih odnosno hrvatskih građanskih malovaroških politikanata, udruženih u zajedničkim interesima. Jasno je zašto je ta stranica Kikićeva djela najmanje uspjela: za odvratnu sliku tog stanja literarni odgovor bi bio pravi, ne mirno, realističko pripovijedanje, već surova satira i parodija.

Nezamislivo je da Kikić, onakav kakvog ga vidimo iz njegovih pjesama kao i cjeline njegovih prvih pripovijedaka, ne postane od 1930. prvenstveno književni i društveni borac za revoluciju. Za njega kao marksistu to više nije bila nikakva politička, ali je postala književna dilema koju je on pokušao izraziti onim gorkijevskim odnosom između svjesne piščeve volje i njegova zanatskog umijeća. Činjenica je, međutim, da je on poslije prvih pet izrazito pjesničkih godina uglavnom prešao na modernu, kritičko-društvenu prozu i društveni roman. Znamo, isto tako, da je Kikić, iako je i ranije radio na

njima, za tri godine, od 1935. do 1938. objavio takva tri krupna djela: "beletristički ciklus iz rata" *Provincija u pozadini* s crtežima njegova dugotrajnog saradnika Krste Hegedušića, zbirku priča koja je sasvim nov vid pisanja kod njega i dva romana, jedan iz radničkog života, *Ho-ruk,* i drugi, *Bukve*, koji on sam naziva "roman iz bosanskog sela." U međuvremenu je, i sve do rata, pisao i kritičke osvrte i oglede, a 1937. objavljuje brošuru "Šta se događa u Španiji"? i tada počinje i tri godine uređuje sasvim napredno i marksistički orijentisan časopis *Putokaz*, kao što, uostalom, svih tih godina sarađuje u gotovo svim važnijim lijevim časopisima od *Savremene stvarnosti*, 1933, do *Pečata* i *Izraza* pred sam rat. Sve to njegovo novo stvaranje u znaku je sistematskog preobraćenja prema socijalnoj literaturi svojstvenoj naprednim piscima tih godina, koja je, uostalom, davala i literarnu boju tom nevremenu, kako ga naziva M. Ristić. Ali i njegova tri zasebno štampana obimna djela od kojih je roman *Bukve* bio čak policijski i plijenjen međusobno se bitno razlikuju, ne idejom koja je ista, zaista marksistička, nego predmetom i književnim oblikom. *Provincija u pozadini* je vezana, i vremenski i predmetno, za prvi svjetski rat, i njegov odjek i odraz u bosanskoj Posavini, *Ho-ruk* je roman iz života šumskih i pilanskih radnika u centralnoj Bosni, a *Bukve* su socijalni roman iz savremenog života posavskog, muslimanskog seljaštva. Svaka od te tri teme u ovakvom obimu i obliku data i sa tolikom različitošću sadržaja tražila bi duge, pa i decenijske godine priprema. Sjetimo se samo koliki vremenski razmak dijeli dva jedina veća djela M. Šolohova, *Tihi Don* i *Uzoranu ledinu!*

Razumljivo je stoga da je *Provincija u pozadini*, zbirka uglavnom kraćih slika i zapisa, sa vremenskim razmakom pisana, i istodobno sa živim dječačkim uspomenama piščevim ("Ova je knjiga dokumenat o djetinj-

stvu mojih vršnjaka i mene"... tako pisac kaže na početku) kao i uz već stvorene obrasce takvog pisanja kod nas, posebno uz Krležino djelo, morala doseći najvidniji kvalitet književnog uspjeha. Možda je Krleža sa onim slikovitim likom Muje u *Hrvatskoj rapsodiji,* dao i idejni poticaj Kikićevoj *Provinciji*, a treba imati u vidu i dječačka sjećanja M. Gorkoga (koji je za Kikića bio strani pisac broj jedan) kao i lik Mustafe iz sovjetskog filma, davanog kod nas prije rata, *Put u život*, jer taj doslovni izraz nalazimo u tekstu i kod Kikića. Ako i nisu svi odlomci *Provincije u pozadini* istog napona, mora se priznati da se oni svi skladno uklapaju u mozaik slika snimanih s različitih osmatračkih tačaka i da se pred čitaocem odvija vrlo živa i cjelovita panorama ratne pozadine u bosanskoj Posavini. Urezuju se čovjeku u pamet slike tog posavskog svijeta, sa sela i iz varošica, sa javnih skupova, sa regrutacije, iz čaršijskih događaja, sa rekvizicija bakra i goveda, a iza svega toga slike onih ojađenih žena prepuštenih nemilosti vlasti u borbi za koru hljeba, što drežde po kiši i psuju i proklinju pred aprovizacijskim uredima, a previjaju se od bola u kućama, pa prizori one golotrbe urlapčadi što se rađaju između vojničkih odsustava, uz odjeke sa dalekih frontova i vijesti o poginulima u BH-regimentama, i naročito sa onim izvanrednim jezgrom djela što govori o malim goničima carskih goveda koji po kaljavim posavskim cestama između Brčkog, Gradačca i Gračanice, glavinjaju promrzli, dok oko njih ponekad ne zapuca čarka između carskih žandara i logoških odmetnika. To jezgro djela, novela *Carska goveda*, koja je dijelom izašla 1934. u Krležinom časopisu *Danas*, nije samo okosnica po vrijednosti nego i glavnina djela, jer predstavlja više od trećine knjige i u njoj je naročito došlo do onog Kikićevog spoja *htijenja* i *umijenja*, svijesti i doživljaja, i ostvarila se jedna od gorkijevskih Kikićevih umjetničko-idejnih sinteza. U

ranijim pričama uz žene se tu i tamo i djeca pojavljuju. Ovdje su ona, posebno dječaci, graditelji Kikićeve ljudskosti, mali maštari koji se na početku igraju vojski i ratova, a docnije prate i razgoljuju svojom naivnošću bezumne postupke odraslih, posebno gluposti službenih lica, sanjaju o razljevuši sa sirutkom, bude se i uzbuđuju u prvim slutnjama polnih nagona, otkrivaju istinu o tom svijetu vlasti, rata i ratne pozadine i odmetnika u njoj, uz tipične narodne pjesme vremena: Rado seljo ide u soldate, tri ga tuku, oj rina, rina... Čitava ova široka proza kazivana je u prvom licu, dječačka mašta nesvodiva na kalupe i propise izbija gotovo svuda naročito u slikama susreta s majkom, sa učiteljem u školi, sa onim otupjelim kapetanom na putovanju, kao i sa onim poštanskim kolima, gdje se dječakovi sretniji drugovi iz osnovne škole sada gospodski voze u gimnaziju. Sve su to živa zapamćenja piščeva kazivana upravo na dušak, u kratkim povicima i brzim upadicama, između kojih se s vremena na vrijeme rastegne piščeva sintetična misao komentara i zaključka. Samo jedno djelo iz naše međuratne književnosti zalazilo je u tu dječačku psihologiju sa sličnim iako manje uspjelim slikama, a to je zbirka proza *Reda mora da bude* od J. Popovića. Ako stavimo na stranu zaključnu prozu o zatvoru i kažnjenicima, koja ima u knjuzi poseban značaj, treba naglasiti da žene i djeca daju *Provinciji u pozadini* ono živo tkivo zbivanja u okviru velikih događaja vremena i da i ovdje kao i inače u književnoj prozi žene i djeca predstavljaju za književnost bitnu, intimnu stranu ljudskog života, koju je Kikić umjetnički prožeo još i vlastitim dječačkim sjećanjima od kojih neka, koja smo istakli, idu u najljepše stranice književnosti našega jezika, a kojima se može dodati i susret sa lukavim i pohlepnim handžijom, čija grba podsjeća dječaka na devu što se svojom grbom hrani pa kaže: "Njemu je lako trpiti rat

(zaključujem). Svi bi ljudi trebali da dobiju grbe kad nastane rat (ponova zaključujem)", gdje je dječačka psihologija majstorski pogođena.

Zaključna proza *U K und K BH kaznioni* jedinstvena je svojom živom i surovom istinitošću, gdje grubost slika i govora jedina pristaje umjetničkoj istini, i sličnu moderno, psihoanalitički pisanu sliku nećemo kod nas naći ni prije i za Kikićeva vremena. Njome je on proširio značaj "provincije", protegao domet slike na Bosnu i Hercegovinu i sa izvrsnim kontrastnim uporedivanjem unutarnje gadosti i ljepote prirode napolju, te sa sveljudskom simbolikom, koja ne zastarjeva s vremenom, a tu BH sliku vidimo već u prvim programski intoniranim riječima teksta: "Žuti trokut na zemljovidnoj karti, pedeset i dva kotara sa pedeset i dva kotarska predstojnika, pedeset i dva gospodina što pišu... "Jasno kao i svugdje, držeći se istinitosti, tu nisu ličnosti samo iz jedne nacije i tu se sreću i Mrgud i Selen i Hamid i Sreten, sva zakazamaćena Bosna i Hercegovina. No slika kaznione prevazilazi svoj vremenski, austrougarski okvir, i očigledno tu je ušlo piščevo spoznanje o još modernijim i usavršenijim kaznionama iz stare Jugosloslavije, a veoma je karakteristično da je Kikić prikupljao građu o jugaslavenskim robijašnicama o kojima smo tek u naše doba dobili književna, istorijska i umjetnička svjedočanstva (R. Čolaković, O. Davičo). Vrlo vjerovatno, bilo je to pod uticajem knjige H. Barbussea *Bijeli teror na Balkanu – Dželati,* koja je ogromno uticala na ondašnju studentsku omladinu.

Ovdje nije potrebno opširnije govoriti o Kikićevim romanima, koji su kao najupadnija djela obično i najpoznatiji. Oni su djela njegova idejnog "htijenja", programa, zadatka koji mu je nametala *savjest* i *svijest* revolucionara o kojima on govori i sam u njima. Kritika je o njima dosta pisala i ne bi se reklo da im je preuveličala

književnu vrijednost koju stvarno imaju, ali je dosta zapostavila njihov književno-istorijski značaj. Pogledajmo malo kako to izgleda i u svijetu i kod nas. Socijalnog romana modernog tipa, pogotovu radničkog, nema prije Emila Zole, a poslije njega usamljen stoji Maksim Gorki sa romanom *Mati* uz rusku revoluciju 1905. I ma koliko mi tražili i mogli naći i uspjelih obrazaca docnije, naročito između dva rata, kao što je djelo Uptona Sinclaira, koga Kikić spominje uz prethodnu dvojicu, klasična ostvarenja sa sociološkom dubinom svode se ipak na Zolu i Gorkoga. Kod nas je bilo društvenog romana još i prije Prvog svjetskog rata građanskog tipa kao što je konačno jedan od najboljih *Seljačka buna* A. Šenoe, ali moderna ideologija pisca se mogla eventualno tražiti tek u međuratnim godinama. Nažalost, taj roman sa slikom radničkog života i rada koji je sva tadašnja napredna štampa, pa i nemarksistička, zagovarala, na našem jeziku nije bio napisan. Najizrazitije ostvarenje u Bosni i Hercegovini jest *Kaljuga* Zvonimira Šubića, ali je to daleko od radničkog romana. Tek pred Drugi svjetski rat pojavljuje se roman Slovenca Prežihova Voranca *(Požganica*, 1939), čije je prethodne pripovijetke vrlo vjerovatno Kikić poznavao. Složenost toga pisanja, koje je tražilo teško dosežnu sociološku studiju i dokumentaciju, a nad kojim je vječno lebdjela ona Kikićeva dobro uočena opasnost neusaglašenosti "htijenja" i "umijenja", sa svim životnim tjeskobama međuratnih godina kod nas, pogotovu oko Kikića, sve je to onemogućavalo takve poduhvate. Čak je i Krleža, najveća ličnost međuratne književnosti našega jezika, dao samo jednu dramu *Golgota* iz radničkog života, ali nije napisao odgovarajućeg romana, iako su radnici i seljaci kod njeg uvijek prisutni kao živa prijeteća pozadina.

Kikić se prihvatio tog preteškog i nezahvalnog posla, i njegov *Ho-ruk* jedino je djelo te vrste u našim

jednojezičkim književnostima. Pisac ga je u strahovitom stisku vremena, preinačavajući u njemu čitava poglavlja, pa čak i naslov uz ko zna kakve sve teškoće nesigurnog rada i vječno budnog, opasnog života. U tom svjesnom podređivanju revolucijskom zadatku i vlastitom idejnom uvjerenju, ima nečeg ljudski potresnog, izraza neke gotovo naivne vjere i podatnosti duha, onoga što upravo nalazimo u emotivnim grčevima i krikovima njegove poezije. U pjesmi *Java crnomorna*, vrijeme kao da se kreće uzvratno u nepromjenljivosti života:

Boga niječem otkad gladujem
I nogu kad dignem i ruku kad pružim
ne zori ni tvojoj ni mojoj duši druže,
dan svane uvijek jučerašnji.

U drugoj jednoj imamo pokret slike izvana ka poetskom saznanju o pjesmi iznutra, neku vrstu pjesničkog bilansa o nemogućnostima stvaranja:

I trag naš u ovoj zemlji
(čini se i mjesec na njega laje)
neumivena riječ hrđalom suncu
da zori dugim svitanjem,
tužba je to javljenoj javi –
pjesmom se u nas ne govori
bez mnogo rakije...
Sedmi je dan tmula radost –
za krv kapanu, za grč, za trn u nozi,
u žutoj koverti nešto banknota –
ej, je li to pjesma da se glasi?
(Pjesma da se glasi)

Ko da tu ne vidi jasno kazane "platne subote", kako se prvobitno nazivao roman *Ho-ruk*, sa kovertama bijedne zarade capinaša kojima je izdaleka navješćenje još u *Omerdićima*, i cijela ova, a i neke druge pjesme

kazuju ne samo vlastitu "neumivenu riječ" nego i duboko organsko jedinstvo cijelog Kikićeva djela kao što je, uostalom, to redovan slučaj kod svih velikih stvaralaca. Ne zadržavajući se hotimično na analizi ovog književno-istorijski jedinstvenog romana kod nas, treba samo povodom romana *Bukve* istaći da relativno veći umjetnički uspjeh koji je Kikić njime postigao proizilazi svakako i iz veće bliskosti pisca toj temi, tom zavičajnom svijetu u bosanskoj Posavini, i iz jednostavnijeg oblika života i rada na selu nego na industrijskom radilištu. Mislim da je tu karakteristična pojava spoja zatvoreničkog iskustva Kikićevih ličnosti koje to iskustvo prenose u svojoj elementarnoj pobuni i na selo, ispisujući, kao na zatvorskim zidovima, na bukvama svojih šuma, u borbi s vlastima, znakove i izraze svoga revolta. Kikić, koji se mučio oko sklapanja i *Provincije u pozadini*, a pogotovu teško lomio oko romana *Ho-ruk* vodio je borbu sa svojom mišlju i svojim perom i u *Bukvama* koje je tako reći doslovno književno bradvao što se lahko uočava sagledanjem cjeline njegova djela, ovog i ostalih.

Zadržimo se samo na jednom primjeru, koji je najizrazitiji: jedan odjeljak *Bukava*, Kikić je bio obradio i kao priču, pa ju je u romanu proširio i vrlo karakteristično izmijenio. Ali je devet godina prije toga, u svojoj prvoj fazi, pjesničkoj, o istom predmetu ispjevao i jednu poveću pjesmu. Upoređenje ta tri teksta, pjesme, priče i odlomka romana otkriva suštinu Kikićeva djela, njegovu genezu, nastajanje i preoblikovanje, Kikićevu ličnu dramu stvaraoca raspetog između svjesne želje i vlastite prirode, društvene ideje i umjetničke spontane slike. Iz teksta priče pisac izostavlja tako samoubistvo junaka, ostarjelog Đulage Kokina zbog bijede, na sam praznični dan, što je zaista kao pojava bar za taj svijet bilo sasvim nevjerovatno, i u romanu on potencira klasnu sliku praznika između sirotinje i bogatih i uopštava tu misao

kao i sliku praznika koji simbiločno treba da bude ogledalo međuljudskih razlika i sukoba. U ovom slučaju prava umjetnička vrijednost ostaje ona u pjesmi *Bajramluk velikoj djeci,* gdje je viđenje svijeta dječijim očima dalo istoj socijalnoj ideji njenu ljudsku dubinu i emotivnu podlogu i pozadinu. Kletva i psovka utonula je iza riječi u dnu ljudske svijesti, ali je umjetnička ljepota te pobune sačuvana u pjesničkim slovkama:

> *Imam i ja golemu družinu. I idemo mi, idemo, a dug je naš put i težak, teži nego što je vaš, dragi moji. Pa treba na ovome mome putu pomilovati dobrotu duše svoje ko dječje očice. De, družino, ispruži golemu ruku, da nam ne popucaju sljepoočnice. De da i nama bude jedanput Bajram. Bar jedanput u vijeku. De, dobre majke, stare naše majke, sašijte nam nove košulje, da se preobučemo, de. De, dragi naši očevi, da vas toplo poljubimo u ruke, u obje ruke – djeca smo i mi, djeca, velika djeca. Pa da nam podijelite još malo blagoslova za težak put.*
>
> *Imam i ja golemu družinu. I idemo i mi idemo, dobrotom se naše goleme duše radujemo. Jedva i nama dođe Bajram.*

Imao je pravo Kikićev drug, kritičar, Rizo Ramić, kada kaže u svom ogledu da su najljepše stranice Kikićeva djela "prelivene čarima poezije" (u kojoj ima osobene poetske slikovitosti kao u naših odličnih liričara), čemu bi trebalo dodati da je, u stvari, Kikić bio jedinstvena pjesnička duša, pa je njegova poezija otuda i njegov pravi autentični izraz, iako ju je on napustio, a smrt nam je njegova zatvorila usta da bismo govorili o tome ne bi li se on njoj upravo kao obliku vratio, a takvih slučajeva je bilo u prošlosti i među najvećim piscima. Ili bi možda pisao drame za koje se spremao

i čak i neke dijelom i sačinio, a njegov književni talenat je bio dorastao i do te najteže književne tvorevine, koja bi ga sigurno, već zbog svoje predstavljačke izloženosti na sceni, prisiljavala na obuzdavanje naturalističkog impulsa koji je, svakako, ozbiljno književno oštećivao njegov roman. Ali njegovo biće je u prvom redu u njegovoj poeziji koja je ne samo zacrtala njegov svijet, obznanila njegovu riječ, nego i otkrila idejno-emotivnu i jezičku podlogu za čitavo njegovo buduće djelo čak i ono koje bi eventualno stvarao da mu je slučaj bar malo produžio vijek i poklonio još koju stvaralačku godinu. Ta burevjesnička poezija je poslije smrti A. B. Šimića najjača koju je Bosna i Hercegovina u međuratnom vremenu dala, utoliko više što joj idejnu razradu i svjedočanstvo istinitosti, autentičnosti daje sve Kikićevo prozno djelo, što je uvijek slučaj kod velikih stvaralačkih duhova, kakav je bio i Hasan Kikić: i u izvjesnim prvim pričama i u ciklusu *Provincija u pozadini*, koja je ne samo idejno – umjetnički izuzetna u BH stvaranju, nego je, uz Krležin *Hrvatski bog Mars*, jedinstvena i na cijelom našem srpskohrvatskom jezičkom području, kao i u dva romana, koji svojom usamljenošću već svjedoče o revolucionarnom Kikiću.

Treba ići dalje i govoriti i o ukupnoj idejnosti Kikićevoj, pokazujući da i u svojim umjetničkim djelima kao i kritikama i ogledima Kikić, bez obzira na sve slabosti iskazuje se kao dosljedni marksist u dva osnovna vida: prvo, u klasnim presjecima sredina, i izrazito radničko-seljačkoj podlozi cjeline svog proznog djela, nikada ne suprotstavljajući pristrasno nacionalnosti kao polove društva, a primjenjujući svoju klasnu kritiku u prvom redu na svoju najbližu, muslimansku sredinu, ne samo u romanu *Bukve* nego i u pripovijetkama i u kritikama. Takva je ona završna rugalica iz Bukava: Aga begu poklonio klebu... On široko razmatra staru alhami-

jado-književnost i interpretira je klasno-socijalno ističući buntovnog Kaimiju, mudrog Ilhamiju i pisca Arzuhala nasuprot oportunističkim islamistima. Na stranu njegove ponekad velike greške u ocjeni pojedinih suvremenih djela i pisaca, ali uvijek viđenih iz lijevog socijalnog ugla, Kikić pišući iz Zagreba, gdje ga je igra sudbine odnijela, ne ustručava se da istakne, pišući o BH književnosti, u prvi red Ćorovića, pa Šantića kao pjesnika *O klasje moje* i P. Kočića kao nacionalnog borca koji je govorio "ustima revolucionarnog Bosanca" i koji je "vidio Bosnu onakvu kakva je – borbena, sirova i vedra... onu Bosnu koja je dala Principa, povod svjetskom ratu". Napokon treba svesrdno i široko govoriti o njegovoj poeziji, pogotovu s obzirom na neke njegove važne pjesme, posmrtno objavljene, koje su potpuno ostale izvan dometa interpretativne kritike a čine malu sintezu Kikićeva "svijeta" i "riječi", kao i neko predosjećanje i čudnu koincidenciju sa njegovom tragičnom sudbinom, ljudskom i umjetničkom, govoreći o nedorečenosti, nedovršenosti kako u njegovu svijetu tako i u njegovu djelu (spac. – M. B.):

N e d o g l e d a n o ni u varavu snu
ni jednom jedinom suzom d o p j e v a n o
ostaje uvijek pečalno na duši,
što li smo mi toliko griješni...
To samo, pa i nisu u nas golema htijenja
– dan mironosan –
i sunce da nije kamen žaran,
riječ toplo pjevanu i drugarski prst,
to samo, pa smo ti krotka jagnjad
(Bogougodnička)

N e d o k u č e n o sunce, na naša čela
neće ni jutrom dobar prst pružiti,
put je naš u širok dan

odrezan vriskom tvorničke sirene...
I snom ne d o s n i v a n o
duše će d o v j e č n o tištati
mada je san varav ko priča

Udesno je nebo na našim stopama
stoga je tako željena ruka drugova
n e d o ž e l j e n a
(Trpna)

Moljeno ti nikad ne bi d o m o l j e n o
– sreća je sva, dobri moj,
trud u dlanu rođenom...

Pa neka te mnogo ne boli – znaj, nisi prvi,
a ni posljednji nećeš biti
mada je odavno dvadeseti vijek...

Znaj ne domoli toplu riječ...
i nisu tvoje ruke da se skrste,
nisu ti oči da ih dižeš nebu...
(Riječ u oči)

Sve se to još potpunije vidi iz posmrtno objavljene pjesme *Put za jedan dan*, čiju bi leksiku i intonaciju trebalo vezati za cijelo pjesničko djelo i uz to za ispovjednu prozu *Listići u albumu*, subjektivnu, toplu i intimnu, gdje otpada prigovor nepravedne kritike o seljačkoj divljini Kikićeve slike ljubavi. Evo tri strukturne riječi Kikićeva pjesničkog svijeta: *dobrota*, ali sasvim preobražena u estetsku, a nikako samo etičku kategoriju, *majka*, riječ bola i gorčine ljudskog opstanka i napokon riječ *drug* u svima svojim varijantama, koju je stvarno Kikić bar u BH okviru gorkijevskom, burevjesničkom poezijom prožeo, začinio, unio u BH liriku. Napokon, kad je u pitanju njegov posavski i bosanskohercegovački svijet, kojemu je on do kraja književno i opstojno, vjeran ostao, bolujući u svojoj odvojenosti od njega, onda je

to vezano za BH šaru: riječ šaren, šarenilo (kao ono na dimijama i bluzama) ali u pozitivnom estetskom akceptu, a s njime konačno i riječ *zemlja* kojom je prožeta njegova pjesma koju smo spomenuli:

Idem –
grijeh mi godina zemljo moja nosiš
i ogrebotinu na rođenom licu
od ovih pakosnih stopa –
to ti je riječ moja
to pjesma zato što rađaš trudonosno
i jer si dobra kao što jesi
kao što ti takoj ruku volimo.
Neka mi te taku i grde i pljuju
ako je tvoje toplije no ičije
i ruka dobra *kao ničija,*
neka te i ne vole
oči te se moje dovječno mole
Idem –
sve su se staze na tvome licu,
dosmrtni putevi, ubrazdili,
pa i kad krvavo rađaš (zemljo moja!)
narođeno ti u lice stopu utisne,
ogrebotinom teškom ostavi trag –
grijeh do neba rad tebe
rad tvoje prevelike dobrote...
(Put za jedan dan)

Ta *dobrota*, koja se vječno vraća pod njegovo pero, to je, ako smijem tako reći, duša Hasana Kikića, pjesnika i revolucionara i njegova jedinstvenog djela.

DOPUNA

Za proteklu godinu dana neprestano zaokupljen Kikićevom pojavom razmišljao sam o mogućoj obradi njegova lika u najpotpunijem obliku stilom piščeva samoprikaza kojim je kod nas napravljen pokušaj do sada samo sa Ivanom Goranom Kovačićem. Izvjestan paralelizam je i u prošlogodišnjem mom gradačačkom tekstu između njih već na početku istaknut gdje je rečeno da je Kikić slično u NOB pao, ali nije nam djelo kao *Jamu* ostavio. Morao bi se taj rad – knjiga za koju bi se imala tražiti moralna i materijalna podrška društva – nasloviti *Hasan Kikić samim sobom.* Jasno, tu dolaze i oni materijali koji su se sudbinom i slučajem slijepili sa Kikićevom pojavom, kao što su Hegedušićeve ilustracije *Provincije u pozadini.* Kao obrazac za ovu vrstu stilske obrade uzeo bi se iz "Editions du Seuil" *Rilke par lui-méme.* Nije opravdano kazati u tom naslovu *Kikić njim samim,* jer se time nedovoljno podcrtava autonomnost Kikićeve građe, a taj pisac se bavio i slikarstvom, što potvrđuje i njegova mala pjesma sačuvana u rukopisu sa crtežom posavskog starca koji čuči pored stihova. Jasno, morao bi se upotrijebiti sav sačuvani fond Kikićeve ostavštine, gdje su rukopisi, već i zbog grafije, dragocjeni. Iste su vrijednosti sve sačuvane kikićevske publikacije, posebno njegova brošura o španskoj republici. Mislim da je moguće uz malo pažnje pokazati da su Hegedušićevi crteži uz *Provinciju* imali naknadni graditeljski značaj i za tekst knjige kao i knjiga što je izazvala slikarevu viziju zemlje Kikićeve u toj burnoj epohi prepleta predrevolucijske književnosti i likovne umjetnosti, počev od *Podravskih motiva* i Krležina predgovora uz njih. Treba dočarati burevjesničke godine od *Danas* do *Putokaza i Pečata.* Posebno je u tom okviru značajna stranica koja bi bila posvećena Kikićevoj slici

robijanja u stilu H. Barbusseove knjige *Les Bourreaux (la terreur blanche dans les Balkans)*, *Dželati (bijeli teror na Balkanu)* 1926, Flammarion, gdje je čitava bivša jugoslavenska stvarnost okarakterisana Glavnjačom. (O tome sam govorio i u svome članku u "Oslobođenju": *H. Barbusse* i *H. Kikić*, avgusta 1974.)

U stvari, uz Kikića treba imati pri ruci sve ljudske dokumente međuratne Bosne, ali to pisanje ne smije biti u ekspresionističkim uopštavanjima, namaznim potezima preko slikarija, već finim i pretančanim crtežima, domijeovskim, kakve nalazimo u ilustraciji *Ljudske komedije* koju su ukrasili Daumier, Gavarni i drugi francuski slikari 60-tih godina XIX stoljeća.

Nešto od tog stilskog pokušaja dato je i prošle godine na razgovorima u Gradačcu o pjesniku, gdje je bilo i dramatičnih suočenja i ukrštanja pogleda. Naime, pri kraju tog razgovora pokušao sam dati interpretaciju proze *Listići iz albuma,* dovodeći tu prozu u strukturni, to jest, jezičko-stilski odnos sa pjesmom *Rodoljubna*. Zavičajnost je u pjesmi sva u slikovnim emocijama, sa pjesnikovom samosviješću o svome siromaštvu, ali jedinstvena, apsolutna, kao Posavina i onaj izraz sa samog početka: *Dobri moj...,* koji intonira sva suglasja među riječima. Produžio sam, dakle, s tom "dobrotom" u *Listićima* i ispričao priču pjesnikovu koja je ispovjednička, bitno moderna, gradska, ne više seljačka i folklorna, iz đačkog, školskog života, ljubav i njena društvena izazvanost. Tu doznajemo kako se najprije "profesor srpskog" zaljubio u svoju učenicu, a kad su roditelji njega odbili, on je nju oborio na maturi. A onda, u prvom licu, došlo je ispovijedanje o tome grijehu prekoračenja preko društvenih zabrana, između vjera i nacija, između suprotstavljenih tradicija, koje gazi i ruši snaga neodoljiva, slobodna života, dakle tema socijalnog značenja, i vječno živa dramatika ljubavi mladih protiv volje ro-

ditelja razdijeljenih religiozno-nacionalnim pregradama, tema slobodnog osjećajnog komunizma u Bosni, gdje su ti odnosi bili najosjetljiviji. A estetski i duboki iskonski smisao riječi *dobar* izbija ovdje u svoj svojoj raskoši:

"Nadjenu joj ime *Dobra* i napisa pjesmu osim što mnogu kasnu noć stade pod prozor i violinom je iz sna prenu. Javi mu se ona (dodaje pisac dalje u prvom licu i kao za obrazloženje one riječi *dobrota* u svim njenim emotivnim konotacijama), na to uvijek svijećom i kuštravom glavicom u oknu, pa se on osjeća radostan." Ovdje se može potvrditi Kikićeva izražajna odlika da zaustavi tok i talas bivanja tom dobrotom: "Tako im se često zapletoše ruke u šali, tako se vrlo često dotakoše jedno drugog i bi im široko na srcu kao da puštena ptica poleti daleko. I da joj jednom ne kaza toplu svoju želju bi presvisnuo. Njene se oči otvoriše dobrotom na to – dragi, gdje da se nađemo sami, bojim se ja, znaš moje kakvi su! Znaš moje, dragi ... Reci mi eto, ja sam plašljiva. U vodu bih morala da čuju. Pa i tvoji, dragi, ne smiju čuti... Zar ne vidiš kako nas dijele! U kamen bi me tvoji uzidali. I tebe bi, i tebe – Gospode Bože, što li je to na nama grijeh, što smo mi krivi, šta..." Ima u ovom tekstu trag nekog sna, kao s prolaza lakokrilih anđela, u onom preletu s priče a živ govor: "Njene se oči otvoriše dobrotom na to – dragi, gdje da se nađemo..." A san koji je neprestana pjesnikova slabost i snaga, ovdje, međutim, za razliku od mnogo drugih u njegovim prozama, nije "košmar" iz "društvenih" tekstova, već uznosna magija kao u Balzacovoj *Serafiti,* nad sniježnim fjordovima Norveške, kao u *Zvijezdama* Daudetovim, kao u Šimunovićevoj *Kukavici,* onaj ples sa vilom na mećavi, u oblacima: "Noć, dragi, divna – tako ona priča – zvijezde krupne i zlatne, pod našim nogama more cvijeća, a mi zagrljeni."

To ekstatično draganje je mučno i bolno tjeskobno, a istovremeno nježno i dražesno: "Zato joj tepa, kaže pisac, kao malom djetetu – slatkice moja, dikice, tugice, ciganče, čupavko, drlence, cico, ciciko – draga ..."

U toj poetskoj prozi iz 1929. ima riječi o ljubavi, neizrecivoj, koju je pjesnik i u poeziji nastojao da iskaže: "Ljubav, ciciko moja, nije priča – govori on ovdje – nije ni riječ." Izričitiji je u pjesmi iz zaostavštine *Ljubav bezrječna* gdje je, od naslova, sve sažeto u neiskazivost, pjesničku izuzetnost:

Pjesnici, draga moja, ne vole ko drugi,
nije voljenje ni riječ ni priča,
ni pjesma nije voljenje –
srs što se oćuti u sretanju,
oči kad se nenadano nađu
i poslije ... poslije...
ne, pa to se ne može ni reći
jer nije ni riječ, ni priča, ni pjesma –
pjesnici, drago moje, ne vole kao drugi.

Kako se, međutim, Kikićev izraz poetski gradio u *Listićima* – ali po istoj ljestvici emocija – kazuje nam čvorni trenutak proze kad se obznanjuje intimna istorija: "Proklija Gradom sumnja", sva u kikićevskoj intencionalnosti slike, gdje je posebno iz njegova rječnika riječ Grad, koji je lokalni izraz za Gradačac. Ali kraj teksta je prava s dobrotom postvarenom opredmećena balada što podsjeća na slična Šimunovićeva ostvarenja:

Ne usniše topao san, ako obdan ne sjedoše tijesno jedno uz drugo i ako se po hiljadu puta ne pripiše drhtavo – tako se sretoše i tak'om im dobrotom oči ocvjetaše i strahovahu ludo jedno nad drugim, kao nad samim sobom, kao nad rođenom zenicom u oku. (Ovdje je jedinstveno narcisno samoviđenje, krajnja otvorenost – prim. M.B.) Bi im

stoga preteška svaka tuđa riječ, sumnja, i bolom se priviše jedno uz drugo: nikad, nikad se nećemo rastaviti.

Primijetimo i u posljednjoj rečenici onu ranije naglašenu izmjenu perspektive u govornoj usmjerenosti, bez ikakvog prijelaznog praga u vidicima:

Jednom kad joj tuđa riječ pritište srce kao kamen, usni ona drag san:

Ravan drum i pun sunca kao pršena srebra a dug i mekan kao rođena postelja...

Nebo svilen plašt i miluje čela kao materina ruka.

Njegova desnica oko njena pasa i obraz uz obraz: skakuću, vrište, lete, ciče.

U dubokoj su tuđini svoji, samo svoji, i slobodni.

Tako mu drag san i kaza bez predaha pa ruke svoje meke steže oko njegova vrata.

– Bježaćemo ovako odavde.

– Hoćemo, bježaćemo.

Tak'im se oni voljenjem zavolili.

Sve to pokazuje da Kikićeva jedinstvena pojava, kako u bosanskohercegovačkoj tako i jugoslavenskoj književnosti, nije ni izdaleka kritički iscrpena, i da se u ovom času 70-godišnjice rođenja njena revalorizacija živo i neodložno postavlja.

Midhat Begić
1975.

PROVINCIJA U POZADINI
(Beletristički ciklus iz rata)

Ova knjiga je dokument o djetinjstvu mojih vršnjaka i mome, o godištu devetsto četvrtom i petom i devetsto šestom, o našoj dragoj prostranoj ravnoj i plodnoj domovini, o majkama i očevima našim i o tome kako se u carsko beha-doba u toj nedavnoj historijskoj beha-prošlosti, rađalo i živjelo i umiralo, o tome kako su prolazile jeseni i proljeća i u njima se pjevalo i plakalo, i gladovalo i mrzilo i ljubilo, o tome kako se odrastalo i začinjalo i kako su kiše padale i magle se vukle i sunca, topla i svilena sunca sjala.

Posvećujem je uspomeni mojih dobrih vršnjaka – oni su kiridžije, poslužitelji, pismonoše i stanični nosači i tucači kamena, oni i sada nose bijele i čadorbezne gaće, sa velikim obašvama, i teško i naporno otimaju od života ono najnužnije.

Pisac

CARSKA NOĆ

Postoje prošlosti, tugaljive i radosne, i vesele i žalosne, sramne i besramne, postoje životi i smrti, postoje sadašnjice i sutrašnjice i preko svega toga je sjao i sja topli kolač sunca i pliva kao prazna tepsija u dnu prošlih i sadašnjih voda, ljudi su se rađali i umirali i zvali se očevima i djedovima i pričali izmišljene priče i pripovijesti:

Bila jednom 1878. i bio Hadži Loja i okupacija, bio Waldstädten i Szapary, bila Bosna –

– a onda su po toj Bosni fosforescirali oglodani kosturi sedamdesetosmaških ustanika i nad njima sablasno zavijala psetad, po vješalištima se njihali dugi istegnuti i ucrvani leševi i od toga je zaudaralo nepodnošljivo i avetinjski se vuklo kroz tople i sparne be-ha posavske noći, žabe su po adama zdušno kreketale, Waldstädten i Szapary su svojim kavelerijskim čizmama udarali bule i vlahinje u trudne trbuhe i hroktali kao nerasti nad sanenim golokrakim ženama, naši su očevi tada bili u bešikama i prestravljeno se gicali nožicama i vrištali i cičali, onda su podrasli i poženili se i djecu izrodili, a po istim onim vješalištima i raskršćima su pucale prangije i mužari, i slavile se godišnjice i slikali cesarokraljevski inicijali, i krištalo se i cičalo i deralo ruku o ruku sa istim onim feldweblima koji su ih kao waldstädtenovci i szaparijevci u embriju udarali čizmom

u glavu, i koji su ponosni zato kao bogovi i idu kao bogovi –

– onda su jednom po našim be-ha provincijama, po istim onim stablima na kojima su visili naši očevi i očevi i djedovi naših očeva i djedova, pozvali te iste naše očeve naši očevi "da rodoljubivim oduševljenjem proslave i ukažu dostojnu poštu i historijsku ljubav i historijsku odanost i vjernost i nepokolebljivost" –

– i to je taj put u toj k. und k. okupiranoj prostranoj Bosni i be-ha kišovitoj noći izgledalo ovako:

Naš grad bijaše toga dana pritisnut gustom neprovidnom maglom, koja se infekciozno zavlačila u tijesne kaldrmisane ulice i okrečena dvorišta, u kojima su hroktali krmci i mačke se s dernjavom parile (bio je jedan zimski mjesec), a s prvih katova i krovova visile su omuždene crno-žute zastave u znak te svečanosti kojoj će građani našega grada paliti po prozorima fijakerske svijeće (na svaki se prozor postavljaju dvije), i kad prvi mrak padne, ljuljaće se oduševljeno u dugoj neravnoj povorci i klicati, pjevati, urlikati do iznemoglosti, nositi šarene (crveno-plave, crno-žute, zeleno-bijele) lampione i smrdljive baklje, oponašati utegnute vojnike i blesavo lupati potplatima po kaldrmi, kako bi "održali korak" (e da i tako ta večer bude besprijekorna), onda će se istu tu noć od zanosa izopijati po čokalinicama pipajući pospane i dremljive pjevačice, deklamovati zanosno neke značajne pjesme i psovati jedan drugome boga i mater zato što je manje klicao i lupao potplatima o tvrdu blatnu kaldrmu. Tako taj dan u sivoj i kao tijesto gustoj magli gorila su po raskršćima plinska svjetla, kočijaši pjevali na bokovima da ne nagaze na koga, automobili tulili neprekidnim signalima i palili blijedožuta svjetla – vo-

dene oči koje su avetinjski nicale iza uglova i federirale po neravnim izlokanim ulicama, hamali se zbijali po uglovima sa obješenim konopcima o desnom ramenu i velikim eliptičnim metalnim značkama s pravilno urezanim rednim brojevima.

Tako tu večer grad je živio kao i obično, možda je drugačije disao samo, ali sve je ostalo bilo kao i uvijek: u limenim olucima se čula zelena kišnica, koja je sapirala lišajeve po krovovima i u mlazevima izlokavala bijeli kamen krečnjak koji je podmetnut da je odvodi. U toj gustoj kao tijesto magli igličale su se studene kapi, koje se lijepe kao uzrnjeni svjetlosivi bobci po licu i ramenima, plinske svjetiljke su u njima ličile na isplakana oka, uglovi kuća, o koje su se ipak prislanjali hamali i besposlene sluškinje, muzgavi, a ulice prljavije no obično i tješnje, kao neki podzemni prolazi kroz koje se nelagodno osjećaš u hodu. Sivo i blatno mrtvilo, u kojem se ljudi povlače kao izdužene mrlje, tlo to ulično od razrijeđene muljave tekućine koja se uz neutopljene siromaške cvolike penje kao leden gmaz, to igličavo nesnošljivo sipljenje i omuždena krpa zastave, da ti se ljigavo zalijepi za zatiljak, to je pravi osjećaj koji imaš u to mrtvo prazničko veče. Jednokatnice, dvokatnice i trokatnice su kamene uglate mokre stijene sa avetinjskim četverokutnim očima, u kojima su zjenice žuti jezičci fijakerskih debelih lojanih svijeća, nakit šarena i mokra krpa (na nekoj ih je bilo po nekoliko); male prizemne nastrešnice sa istruhlim hrastovim i jelovim krovovima i sa zelenim čokotima bodljikavih "čuvarkuća", to je drugi rod, onaj niži u arhitektonskoj familiji, koji je građen nečim sličnim sebi, te male bijedne potkrovnice sa opučenim zidovima i raskvašenim čerpićima, iz kojih niču trusnjače i mrtva kopriva, nisu one okićene šarenom dugom krpom pokisle zastave niti su osvijetljene žutim plamičkom lojanice.

Istina koja potvrđuje jednu bitnu razliku. Jer zastalno je za njih to svečarenje izlišno, mjesto njega bi zastalno utroba njihova htjela nešto posve drugo. Srđani su posljednja četvrt našega grada.

Ulice su blatne zato jer kiša pada.

A po tom crnom ljepljivom blatu, povlači se jedna duga bučna povorka: slavi se...

Četverored bezmjerno dug i zbijen, kićen raznobojnim lampionima i konzervama, punjenim jelovom pilotinom zalivenom petroleumom i obješenim na dugim kracima žice o štapu, bakljama koje smrde i modro se puše.

Jedan plavi glavonjica rumenih i prljavih obraščića nosi na debelom štapu crnu bundevu sa izrezanim nosom, ustima i očima. Iz nje svijetli avetinjski kao iz mrtvačke lubanje.

Veseli građani našega grada idu ukorak: lijeva – desna, pljas – pljus! Lokve pod potplatima prskaju kao mala vodena zrcala.

Lampioni se njišu kao šareni mjehuri. Konzerve se naginju i užarena pilotina ispada za nečiji vrat. Zato drugari psuju jedan drugome i oca i majku, i zato jedan drugog udari konzervom.

Onda odjednom:

– Živilii!

(Prije toga je jedan kreštavi glas rekao koga misle)

Jedan balonjica slini

– Slavaa!

(Prije toga je također jedan sličan glas rekao koga misle)

– Živio, živio, živiooo!

Mali se drugarčići potuku i jedan glasno zacvili.

Stari sivi grad gleda stotinama očiju. Te su oči svijetložute, grimiznocrvene, ljubičastomodre i narandžastožute električne sijalice koje slikovito poređane jedna

do drugih, ocrtavaju cesarokraljevske inicijale. Naši su građani rodoljubivi. Oni pobožno podižu glave:

Schweigen heute, Majestätsbeleidigung bedeutet ... also.

– Lang lebe Seine kaiserliche und...

– Hoch! Heil! Hoch!

Široko rastvorenih zaslinavljenih usta, nabreklih vratnih žila i s vodenom ocaklinom u očima.

Jednom malom balonji su spale pantalone. Zato je jedan dio povorke zastao. Nekom drugom su potpleli nogu. Ipak se ide dalje. Dalje. Pod nogama blato kiselo mljaska.

Trempe je marljivo:

Tramtararamta...

Heil!

Potplati svojski pljaskaju.

Lampioni primamljivo žmirkaju. Izmaglica koja igličavo sipi omotava se oko njih kao rumeni pamuk. U njega bulje zasužene oči malih balavčića koji se dva i dva vode za ruke i jedan drugome čepaju pomodrela stopala. Njihove konzerve više ne gore. Zato gore njihove očice, u kojima se njišu šareni čarobni lampioni, o kojima će oni tako zdušno sanjati pet noći.

Neko viče: živio, njihova se malehna slinava usta nesvjesno otvaraju: zivilo-o. Neko ponovo viče: slava im, a oni već poluotvorenim ustašcima, ne skidajući pogleda s čarobnih lampiona, nastavlaju: zivilo-o.

Pred jednom dvokatnicom povorka staje i pravi oblik potkovice. Sa jednog prozora na drugom spratu visi dugi crveni bosanski ćilim i izviruje jedna glazirana okrugla lubanja, nos, naočali i kaiserbard:

– U ime Njegovog Apostolskog Carskog i Kraljevskog Veličanstva, u ime Njegove neustrašive i nepobjedive Vojske, imam čast da Vas, dragi građani...

– Zivilo-o.

Malim slinavim manifestantima je bilo nerazumljivo da se tako dugo šuti i oni jednoglasno zinuli.

– ... da vas, odani građani ove prostrane, drage i mile domaje...

– Zivilo-o.

Zato što su sada viknuli zašao je jedan gospodin među njih i munuo nekolicinu u glavu:

– Šutiti i čekati!

Oni se potuljeno zgledaju. U jednoga zasuze oči.

– Zašto ne dâ vikati?

– Ne znam, a rekli su da moramo vikati sve dok se ne raziđemo.

– Ja onda više baš neću nikako.

– Onda će te opet u glavu.

Glas s drugog sprata krešti naporno.

Mrak gust i mokar ždere halapljivo, izmaglica se kiti o nečije brkove i o nečija gola modra koljena, negdje se sablažnjivo ruga ušara i kestenov list (koji nekim slučajem nije prije pao) svrće se i spiralno kruži nad svjetlima.

Jedna smrdljiva baklja cvrči.

U jednom lampionu puckara svijeća.

Tako tu večer grad je živio posebnim tempom, srca se nečija uznosila, nečija sanjala o tome kako bi se domogla jednog, makar i nagorjelog, lampiona, neko se ulicom tjeskobno provukao s osjećanjem nelagodnog briđenja u tabanima, neko je obmanut lažima tražio zvijezde na gustom oblačnom nebu. Naš grad ima mnogo sanjara.

Tu je veče gospodin komesar u jednoj sobi s tapetiranim vratima obavljao svoj svakidašnji posao:

Ušao je s kratkim debelim gumenim štapom i pozvonio žustro pritisnuvši u jedno koštano dugme. Na odškrinuta se vrata pomolila jedna suha voštana donja vilica.

– Den Verbrecher einbringen!

Zatim je šetao. Mekahno kao panter. Vilični su mu mišići nervozno kuckali. Nekim dalekim gradskim ulicama je svirala fanfara i orilo se klicanje. On se radi toga osjećao kao ponešen. Njime je vladala samosvijest slična onoj što ju valjan kolar spoznaje kad gleda kako zvrndaju nova kola koja je on napravio.

Onaj kojega su doveli imao je sitne sjajne oči, u podočnjacima, modre kolobare nesanice i prožuto lice.

– Herr Verwalter, er ist da!

– Bitte Ruhe! Seien Sie ruhig!

On se nadnio nad prozor i naćulio uši. Ruke, koje je držao na leđima, potitravale su, i gumeni crni debeli štapić je lupkao. najednom se on naglo okrenuo licem:

– In Kette liegen!

– Verstanden, Herr Verwalter!

Poslušno pseto koje jednako prima i batinu i kost. Za čas je dovedeni bio savijen u klupko: ruke oko koljena i štap ispod koljena. On gurne nogom i klupko se otkotrlja.

– Hahaha! Kolossal.! Das ist kolossal!

I panter se baci na svoju žrtvu.

Hörst du? Es ist ein Totenmarsch! Dein Totenmarsch!

Kroz gornja krila prozora, koja su bila malo odškrinuta, čula se fanfara. i urnebesno klicanje.

– Ächtzest du? Hahaha! Ja mein Lieber, das geht nicht so! Hahaha! Das ist mutlos, elendiglich! Hah...

Tak'u slast osjeća hijena kad se baci na iznemoglog saharskog putnika. Tako sjajne oči ima prosinački vuk kad se domogne zalogaja. S tak'om slašću ubijanja baca se gladni udav na košutu koja je zalutala ispod njegove busije.

– Ertragen!

Leš koji će se osvijestiti nakon dvadeset i četiri sata.

– No! Was sagt du? das geht n-nah! Hahaha, nicht wahr!

– Ich habe Furcht, Herr Verwalter, er werde während dieser Nacht sterben.

– Pha! Was geht das mich an? Was verliere ich?

Na gornja krila prozorska ponovo, piskutljivo, i čak s drugog kraja grada, provlače se manifestantski krici – pjesma i frenetični uzvici, koji djeluju groteskno sablasno.

Noć je za prozorskim oknima mrko i teško nalegla. Pod njom su dvooka svjetla kao fosforescirajući štapići.

Psi će noćas lajati na njih mjesto na pun mjesec.

Negdje se u suhom bagremovom granju začinjao studen vjetar i zaplitao zvizgom oko ćefenaka i drvenih krovova potleušica. Zato je na nečijem sirotinjskom prozoru lupkao otvoren kanat.

*

– Druže – govore dva prolaznika, a pod njihovim teškim koracima mljaska prljavosiva tečnost uličnog blata – slušaj, ovo je refrain veseloj carskoj noći, refrain patriotskom oduševljenju lojalnih građana, koji su večeras povješali na svoja vatirana prsa ordene i zlatne krstove. Razumiješ li se ti u taj patriotizam? Beč i Bosna! Der kaiserliche Hof i ova provincija, druže, u kojoj klepće kanat općinskog smetljara, a on zastalno sanja da je to ono trempe za kojim je večeras morao da onako blesavo mljaska po ovom sluzavom blatu. Kuliji smo mi! Mi smo kuliji koji poput kolica vuku taj takozvani patriotizam po ovim prljavim be-ha provincijama, a na račun tog našeg von oben diktovanog patriotizma ovi

blesavi austro-mađarski feldwebli sito se češkaju po šuljavim stražnjicama, tpljih!

– Dragi moj – zapleće drugar nogama i hvata se za stup fenjera koji žuto škilji – ti pravo govoriš i nema tu šta drugo nego to da je sve zaista tako gadno i odvratno tu pod takim prilikama. Ali zar ti ne vidiš da od toga živi jedna cijela društvena klasa. Patriotizam je njen rekvizit. A parola tih građanskih mozgića: gut kaiserlich sein. Je li ti jasno ko se zato oblizuje? Ja i ti svakako ne. Mi smo u ovoj anektiranoj zoni ono što se zove... the... uostaom, ono što je bezimeno i s čime oni barataju kao s mrtvim stvarima. To je njihova snaga! Ali druže, život se kreće, ide se naprijed, životne prilike poprimaju druga obličja...

Na staroj sivoj zidini je zapaljena jedna svjetložuta raketa. U napornom šištanju ona se izvila u luku, visoko nad noćnim ulicama našega grada, i osvijetlila mrko blato gradsko. Drugovi ravnomjerno ševeljaju tim blatom. Nad njima su visoko, u mrkom neprobojnogustom tijestu zimske kaljave noći, gorući inicijali.

... Mi smo pozadina. Ova pozadina, istina, nije razbojište na kojemu će se skidati maske, ali odjeknuće. To je moj Bog, druže, i ovo sve što se tu dešava, ja potpuno shvaćam. Ja dobro osjećam vonj ovog seruma što se uštrcava pod kožu pozadini... To da je svim mutnim godinama osobina svjetlost i buka carskih noćiju, raznih manifestacija i bakljada, demonstracija i provokacija, to je bila istina i juče, istina je i danas, a biće to isto i sutra! Ja znam da ti sad misliš: pa šta se tu može? Ali da ti reknem: moj Bog je vjera u ono što neumitnim okretanjem velikog životnog točka dolazi... razumiješ?... – Mi ovdje, druže, nismo još ono što se zove snaga i nemamo moći, tog slavnog atributa njihovog, ali vjera je tu, druže!

On je zatim koraknuo naprijed. Drugar je ševeljao zamišljeno za njim.

Žarulje u dogorijevanju odaju utisak mučne bespomoćnosti. Odnekle psi laju otužno.

Oduševljeni građani našeg grada su davno nestali sa ulica i jedni su, opijajući se po čokalinicama i podrumima, psovali jedan drugome koješta i pjevali rodoljubive pjesme, a drugi su sanjali sladak san o jednoj drugoj povorci u kojoj i njihovi balavi i poderani sinčići nose bojadisane lampione.

– Hajde, druže, hajde!

– Idem – odgovorio je on i zastao nesigurno.

Njegove mutne pijane oči buljile su u mrak uporno. Daleko su tamo gorile sijalice žuto, mliječno-žuto. Svud okolo je bio gust neprobojan mrak, mrko tijesto sablasne noći. Njemu se zavrtoglavalo i on je pružio obje ruke u noć, kao da će se osloniti na nešto.

Jedan je pijevac zapjevao.

SINOVI PROSTRANE DOMOVINE

Onda su prolazili dani svićući različito, suhi i ledeni, suhi i topli, mokri i sivi, dugi i kratki, toplo ljetno sunce sa teškim smrdljivim vonjem oznojenih gaća i košulja, mlake mjesečne noći s modrim, svilenim, mehkim lirskim nebom i žabama u žabokrečinama, djevojke i žene u tim noćima slatko i strasno sanjaju i dave se u tom sanjanju, odlijevajući se do iznemoglosti sladostrasno, živice u toplom, tamnom zelenilu, vrbaci, jošici i bistre vode, a po tim se bistrim vodama mrijeste šarani, i tu odmah pored njih u šiblju vrbovu žagri seljačić sjajnim očima u zagalačenu snašu, goveda beuču i obadaju se i plaze zapjenjene jezike, ljeto gori, dani prolaze različito svićući. Posavina je prostrana domovina, široka, ravna i plodna, nad njom je nebo pregolem modar krug i daleko, daleko tamo su ade sa visokim, oštrim šašovim šumama i gustim vrbacima, i kroz njih teče široka modrozelena traka Save.

Zeleni se šikara
seka brata vikala
nejdi brate
u soldate
najmiću ja za te
bedela.

Po toj su našoj dragoj prostranoj domovini pjevali u to mirno doba proturatne pjesme, djevojke i žene se

vajkale i po duge bogovjetne noći sanjale ružno o Nađharšanju i Šiklošu i Debrecinu, a njihova braća i muževi regrutovani još pretprošlog ljeta strasno se zaljubljivali u putene Madžarice i kitili se značkama na kojima je bio lik Franje Josipa s kajzerbardom, izrađen plavom, žutom, crvenom i roza bojom, i dolazeći svakih dvanaest mjeseci i na četrnaestodnevno odsustvo pričali najfantastičnije priče o "zemlji Hungriji" i o tome kako je "pravi život istom u vojsci" i kako se oni "ne bi mijenjali nipošto s civilima" itd., i idući kroz čaršiju samosvijesno zadizali glave visoko i hodali paradnim korakom, a od toga se hoda tresle crvene lopte šicgarna i plavomaslinasta vunena kita udarala po šiji. Ponosni sinovi ravne i prostrane domovine Posavine postajali su tako gefrajteri, kaplari i cugsfireri, i prišivali pod svoje posavske ratarske vratove bijele koštane šesterokrake zvijezde, postajali hrabri i neustrašivi k.u.k. infanteristi i topčije, i tim su samosvijesnim ratarskim posavskim sinovima svakodnevno pričali o ratovima i kako u tim ratovima treba biti hrabar i neustrašiv, a u njih – koji su se pri tome redovno sjećali sijela i prela, i noževa i djevojaka, koje su otimali od njihovih očeva i drugova suparnika – u njih su sjale oči kao žeravice, i oni su postajali nestrpljivi kao ždrijepci pred trku. Tako su oni postajali ono što se i htjelo da od njih postane, tako su oni, u toj trogodišnjoj vojnoj obavezi koju su izležavali po madžarskim varošima tamo na sjeveru od svoje pitome i prostrane domovine, zaboravljali na masnu plodnost svojih oranica, po kojima mjesto njih zaoravaju brazde njihove žene i volove vode njihovi mali nerazvijeni sinčići i urlapčad, dani prolaze kao što su i došli, a život se za njih ni za dlaku ne mijenja u toj jednostranoj samosvijesti u kojoj oni čine nešto čega zapravo nikako svjesni nisu; tako su oni, ti sinovi prostrane domovine, s tim istim što su postali kao trogodišnji aktivni kadrovci,

neustrašivo srljali u ratu noseći u zubima oštre sturmmessere a u rukama bajonete, zasluživali verdienst kreuze i kronenordene.

Tako su eto onda prolazili dani jedan za drugim, neumorno se dijeleći na svijetlu i mrku polovicu, i došlo je ljeto, vrelo i toplo i prašnjavo, i kukuruzi su sazrijevali, i trave se kosile, i od toga mirisala cijela naša prostrana domovina.

Mi smo bili sedmogodišnjaci i osmogodišnjaci i igrali smo se "topojahe" i soldata, pravili smo od dugih kukuruznih stabljika puške, i privezivali na njih od daske istesane bajonete, i redali se dva i dva. U školi su nam pokazivali slike topova i oficira (učiteljica prvog razreda Valerija Jordan je imala dva brata u wienerneustadtskom Kadetenschulu, i zato je pored rasporeda časova držala zlatnouokvirenu sliku sviju pitomaca te škole), a mi smo onda igrajući se priljepljivali crvene čičkove lopte pod vratove i žute latice suncokretova cvijeta na kape, pričvršćujući ih gore i dolje također čičkovim rascvalim crvenim loptama: gefreiter, korporal, zugsführer, fähnrich je i pod vratom imao pravokutno pričvršćene suncokretove latice. Niko nije htio biti infanterist. A kada je jedanput Meho Aličić iz naše mahale došao na petnaestodnevno odsustvo i mi vidjeli crvene lopte šicgarna na njegovim punim prsima, brzo smo odlučili da sa školske računaljke iz drugog razreda (da se krađi zametne trag) treba ukrasti svih deset crvenobojadisanih kuglica (na kojima se uči da je jedna jabuka i još jedna jabuka jednako dvije jabuke), i da onda od toga treba napraviti to isto što ima i naš susjed Meho Aličić i čime se on jako, jako ponosi. Topove smo pravili od debelog okruglog drveta (to su nam drvo morali očevi lijepo pre-

piliti), "otvor" topa bio je oblijepljen staniolom, koji smo mi, za kradena kokošija jaja od naših matera, kupovali kod Salomona na kokošijem placu: onda je taj top bio postavljen na dvije račve, i od petroleumskog sanduka je bio napravljen "teški gvozdeni štit", koji nije mogla probiti nijedna topovska kugla, i za koji smo se sakrivali i iza njega gađali velikim loptama načinjenim od krtičnjaka. Top u top, a od toga je tutnjao petroleumski sanduk, i mi smo krištali koliko se samo može. Jedanput je sa dna našeg sokaka došlo i jedno lijepo obučeno dijete i donijelo pravu pravcatu pušku od svijetlog pleha i žutog kundaka. U cijevi je bio pravi pravcati čep, i kad bi puška opalila, čep bi odletio dvadeset metara daleko. Hura! Postavili smo tog lijepo obučenog vršnjaka da bude oficir i da vodi osam soldata. Mi smo naša četiri topa poredali u jednu liniju dva koraka jedan od drugog. Neprijatelji su morali proći baš pet koraka ispred dobro uvaljanih kugli od krtičnjaka. Onda se neprijatelj pojavio. Bu, bu, buu! Mi smo gađali i vrištali. A oni nisu smjeli bježati ni kriti se, nego koji je bio pogođen, taj se je morao odmah strovaliti. I oni su padali. Bio je ugovor da najprije pobijemo vojnike, a onda tek oficir ima da pogine. A on je stajao u raskorak i gađao nas nišaneći tobože posve precizno, dok su oko njega padali njegovi vojnici "jaučući" i odbacivajući daleko od sebe svoje duge, od kukuruzovih zelenih stabljika napravljene, puške. Onda je došao red i na njega. Sasuli smo jedan plotun: tri su pogodila a jedan je promašio. On nije htio da padne. Mi saspemo još jedan plotun i mislimo: on je oficir i nije red da ga ubijemo otprve kao i svakog prostog vojnika. Ovaj puta smo pogodili svi. On ipak ne pada. Zato još jedanput, kad je već tako junačan oficir. I zakrištali smo. Uzalud. On nije htio da padne. Onda smo se mi na to uvrijedili: gađaćemo ga u glavu. Svejedno!

– Padaj! – deremo se svi jednoglasno.

Deru se i njegovi mrtvi vojnici.

On ipak neće.

Onda se mi svi razjarimo i poskačemo. Poskaču zajedno s nama i njegovi poginuli vojnici. Hura! mi se sručimo na njega. Neko šakom, neko kapom.

Padaj!

Padaj! sunce ti tvoje!

Oteli smo mu pušku i skljokali ga. On se počeo derati koliko ga grlo nosi. A mi smo ga zato zatrpali svim onim preostalim kuglama od naših topova i pobjegli zajedno sa njegovom puškom uz sokak.

Onda su prolazili dani, po ledinama su bile zelene trave mehke i tople, i mi smo se po tom mekom i toplom prostiraču valjali i vrištali i zasnivali najsmionije provale u tuđe bašče, za čijim su plotovima dozrijevale jabuke i kruške i rasle krastavice, duge, slatke i zelene, izmišljali smo razne fantastične i jezive priče, i kleli se jedan drugom svime na svijetu da je to živa istina, djeljali sablje i pištolje, i vješali ih o pojas izvlačeći učkure iz gaća. Bili smo glavni i redovni učesnici sviju bakljada i manifestacija i carskih noći koje su u našem gradu vrlo, vrlo često priređivali, pjevali smo i do iznemoglosti vikali: živio, živio, živio, i nosili zapaljenu petroleumom zalivenu pilotinu u limenim konzervama obješenim o duge štapove, i rano sutradan poslije svake te noći dogovorno okrađali šarene krasne lampione sa žica razapetih po fenjerskim stupovima (mi bi po cijelu tu noć sanjali najzamamnije sne o tim krasnim lampionima), bili smo "nevaljala djeca", kojoj je gospođica učiteljica koncem svakog mjeseca davala plave i žute karte i "vladanje hrđavo", nosali smo u obašvama od gaća sakupljene opuške i za vrijeme odmora bježali iz školskog dvorišta i strastveno ih pušili pod jednim drvenim mostom niže školskog plota. A onda su u tim danima do-

lazili i takvi kad se je gore u starom gradu obavljala regrutacija: mi smo i tu bili prvi. I stajali smo u grupi uz okrugli kameni bunar i zategnutih glava zijali u otvoreni prozor na prvom spratu velike zidanice: za tim je prozorom vršen pregled, i mi bi uvijek znali je li neko "gutavlik" (gut tauglich) ili je "pušćan" tj. nije "gutavlik" i mi bi se onda dali u ludu trku. Daleko možda četiri ili pet kilometara je kuća toga koji je "pušćan" i nije "gutavlik", ali svejedno – mi jurimo kao strijele: kad dođemo do kuće, vikaćemo: pušćan, pušćan, pušćan, i zato ćemo dobiti krajcar, dva, možda i petak, onda opet natrag. Pa opet u trku. Pa opet natrag.

– Gutavlik Meho Aličić – viču nam s prozora.

– Gutavlik – mi se zgledamo i ponovimo. Baš to nije pravo, mislimo mi, kad je nečija kuća tako posve blizu, onda je gutavlik, to baš nije nikako pravo.

– Pušćan Hajdar Bekić!

– Hajdar Bekić, Hajdar Bekić – mi ponavljamo i zgledamo se napeti da sunemo kao strijele u trku.

– Sirotinja je, ništa ne bi dobili, ništa, kažem vam – uvjerava jedan.

Drugi misli: ali kad bih ja sam otišao, možda bih ipak dobio krajcar. Onda pogleda sve drugove ispod oka i izvuče se. Ali mi to vidimo. Zato, trk za njim!

– Pušćan Fadilbeg Hakić!

Trk trk!

– Stojte! – viče jedan drugar. – On je pušćan i lani, pa nismo ništa dobili.

– Gutavlik Hamid Dautbegović!

Nije ni to pravo, mislim, evo baš mu je tu kuća, samo sto koraka.

– Baš neka je gutavlik, lani su nam dali samo po krajcar, i to dvojici prvih, a treći nije dobio ni helera.

Toplo ljeto, veliko okruglo sunce na modrom nebu i vunast jedan jedini oblačić na toj modrini kao na svili,

naša čaršija gori u tom suncu i zrak vrelo titra po kaldrmi. Bijele široke gaće i šarene tkanice na momcima, teške vunene pregače s resama u kojima su upleteni bobci i zakukuljene na krstima u šiljak, zategnute lanene, kao mlijeko bijele košulje i u njima primamljive djevojačke obline i znoj tih oblina i poseban vonj tog ženskog seljačkog znoja, i smiju se te jedre posavske djevojke, a zubi su im kao od porculana, sjajna vodena ocaklina u očima, i ta ocaklina klizi po širokim ramenima momačkim, crveni se fesić namiče na oči...

Soldačijo, alaj si mi gorka,
ostade mi zemlja i djevojka.

– Drugar! uzeli te?

– Jesu, a tebe?

– Jesu.

I u tome ima posebnog ponosa. Taj se onda ispolji u pjesmi:

– Drugar! hodi!

I zagrle se:

Što me nisi oženio babo,
već me sada oženio Švabo
s dugom puškom,
s nemilom djevojkom,
tri godine dana,
da ga mila nana!

Po dugim, tamnim djevojačkim pletenicama svjetlucaju žuti tombaci, u prorezu lanene košulje rumenožuta boja toplog mesa i golo koljeno nad šarenicom čarapom, val posavskih sinova, taj će kroz mjesec dana stupati u uniformiranom četveroredu sa manlicherkarabinima o ramenu negdje gore daleko od svoje prostrane domovine, i sanjaće obnoć svaki pojedinac o pitomini svog ravnog sela s onu stranu Save, sanjaće široke rogove svojih

volova i osjećaće u snu miris mokre, masne posavske oranice.

Tri godine dana,
Juh, juh, juh.

U ušima Markana Vlašića iz Katoličkih Ledenica šumi glas debelog gospodina u svjetloplavom mundiru i sa zlatnim trakama i zvjezdicama pod vratom, glas rezak i piskutljiv, a taj reski i piskutljivi glas govorio je njemu i njegovim drugovima da oni "ovim danom postaju carski i kraljevski vojnici i ponos ove prostrane domovine, čiji su oni sinovi" itd., i mnogo toga, njemu je najviše ostalo u sjećanju to da je on danas carski i kraljevski vojnik, i to mu se posebno sviđalo, budilo u njemu posebna osjećanja zadovoljstva i neke sreće i nekog ponosa, koji ga tako svojski obuzima i kojega on nikad do sada još nije osjećao. U njegovoj se svijesti nižu predstave dugih, dugih redova tamnoplavo i svjetloplavo uniformisanih vojnika, sjajne puške i novo žuto remenje, izunakrštano preko prsa i ramena, velika vunena kićanka lupka ga po šiji, i crvene sametaste lopte, i medalja velika žuta na lijevoj strani prsa, oh, divota, divota, pa ako se je on, Markan Vlašić iz Katolitičkih Ledenica, baš i samo zato rodio, vrijedi! On poskoči i vrisne: juh – juh – hu!

tri godine dana,
da ga mila nana!
juh –huh – hu
juh –huh – hu

Sinovi prostrane ravne i plodne domovine Posavine postajali su tako tih toplih i vedrih dana posve jednostavno carski i kraljevski vojnici i zaklinjali se "svemogućim Bogom", dižući pri tome glave i naglašujući visokim glasom te dvije riječi, koje je pred njima govorio

u lijepu uniformu obučeni debeli gospodin, nebo je bilo modro i neobično visoko nad trudnim, masnim oranicama po kojima su se obametala tamnozelena peraja žitarica i cvjetali kozjaci i grahorice i slatke djeteline i siti jundići udarali usijanim glavama o tvrde ograde, veseli sinovi bosanske Posavine (za koje su po garnisonsspitalima već mjesec dana prije njihova dolaska pripremali desinfekciona sredstva i salvarzane) bili su ponosni i zajapureni od posebnog zadovoljstva, koje im je slatko i toplo leglo u svaku poru na tijelu.

Onda su opet prolazili dani, i jednog od njih, kad je također bilo vedro i lijepo i na jednom bunjištu je jedan horoz gigan zadovoljno pjevao podne u dlaku istim glasom kao i mujezin na minaretu, dakle baš tada upravo (mi sedmogodišnjaci i osmogodišnjaci išli smo u školu i nosili pod pazusima tablice i bukvare) na visoku gradsku kulu su objesili tri duge crne zastave. A jer smo mi tu u tim istim rupama naučili da gledamo zataknute samo šarene zastave, bilo nam je začudo to što vidimo. Pokazali smo svima svojim drugovima pred školom i upirali prstima, i onda nam je odjednom to izgledalo jako veselo, i kričali smo i vrištali i skakali.

Daleko tamo u drugom kraju našeg grada su udarala crkvena zvona, i od toga su se plašila jata čavaka i zrak je brujao.

Onda je zvonilo na početak nastave, i mi smo ušli, halabučno kao i uopće zadnjih dana, jer je konac godine bio već tu, danas – sutra. Za nama je unišla gospođica učiteljica. Mi smo se po drugi put toga dana začudili: u nje su oči bile crvene i nabubrene. Sjela je i nije nam rekla ništa, ni da se molimo. Onda je odjednom ustala i nemirno hodala po razredu, zatim se odjednom okrenula zidu i zaklopila lice rukama. Tresla se. Mi smo čuli jecanje. A zatim je grčevito briznula. Mi smo sjedili izvaljenih očiju: šta se to uopće danas dešava?

Gican se napeo i prasnuo, a od toga se preko njegove brade otegla dva mlaza prljavih bala.

Drago, jedan lijepo obučen vršnjak iz prve klupe, digne dva prsta i skoči:

– Molim, molim...

– Molim, Gican vam se smije!

Gospođica učiteljica je zakrištala.

Zovnuli su podvornika. Mi smo čekali šta će se to sada desiti.

– Ti pokvarena duša, pokvarena duša! – gospođica učiteljica je očajnički krištala.

Gican je stajao skrušeno, a tako isto skrušeno su se niz njegovu bradu otezala dva mlaza prljavih slina.

Podvornik se ušuljao na prstima.

– Vodi tu pokvarenu dušu! Neka te akrepi jedu u podrumu!

– Gican se objesio niz podvornikovu ruku i plazio po podu. Ipak je bio izvučen.

Dolje pod nama, 180 basamaka duboko, ima jedna podrumska soba, tijesna, mračna i studena, i u nju su nas "nevaljalu djecu" i "pokvarene duše" zatvarali kad god bi počinili nešto "teže", za što bi bile batine nedostatne. Plašili su nas da dolje u tom mraku imade škorpiona (akrepa), i mi smo kao izluđeni vrištali kad bi nas vodili tamo. Gicanu je to bilo možda pedeseti put, i on je znao da dolje nema akrepa, zato se nije ni derao, nego se samo objesio o podvornikovu ruku.

Mi smo sada instiktivno osjetili da više nije probitačno sjediti neuplakan. Zato smo počeli trljati oči. Tican je pljuvao u prste i močio oči pljuvačkom. Ja sam počeo kisati. I odjednom je razred grajao. Mi smo kisali, mi smo jecali, i prave pravcate suze curile su nam niz obraze. Gospođica učiteljica je ležala gornjom polovicom tijela na stolu i tresla se kao u groznici.

Onda je unišao gospodin učitelj Nikola Lakić (on je bio i upravitelj škole) i stao kod vrata. Mi smo još srdačnije udarili u plač. I u njega su se otisle dvije suze niz dva obraza. On je prišao gospođici učiteljici:

– Krasna djeca, imate krasnu djecu, gospođice, to me tako dira!

– Hura! mi smo čuli svaku riječ i zaurlikali smo do neba.

Išli smo iz škole kući.

– A zašto smo mi plakali? – pitamo se.

– Poginuo je Ferdinand. – Mora se reći Njegovo Carsko i Kraljevsko Visočanstvo Prijestolonasljednik Ferdinand – ispravio je Drago žustro.

To je ono što je za nas u prvom razredu bilo najstrašnije. Nikad nismo mogli to tako u dlaku tačno napamet naučiti. Znali smo, istina, sve te riječi što spadaju da se reknu, ali red, red tih – riječi...

– Hvala Bogu da je poginuo, valjda sada nećemo morati to znati – šapće Ticam.

Rat.

Mi smo ga zamišljali ovako: tamo negdje daleko, možda i cio dan hoda, ima jedna visoka gusta ograda kroz koju ne može ni pile proći. Onda dođe odavde naša vojska i popne se na tu tarabu, i puca tamo u tu nečiju tuđu zemlju, a odatle iz te nečije tuđe zemlje dođu opet nečiji tuđi vojnici, pa i oni pucaju. Baš kao što smo se i mi igrali! Samo dakako da je ta igra pravih vojnika mnogo ljepša nego naša, čuju se pucnji iz pravih pravcatih pušaka, i tu su pravi pravcati oficiri sa sjajnim

sabljama od kojih blješte oči. I onda smo po toj našoj djetinjoj fantaziji crtali taj isti rat crvenom i plavom olovkom: sve plavo, samo oči i puške crvene. I više se nismo po ledinama igrali soldata. Oni stariji od nas, koji su kroz godinu--dvije imali da postanu pravi vojnici i da idu u rat, oni su proglasili svojim vršnjacima iz drugih mahala zabranu da dolaze u našu mahalu. Inače: pored hendeka su velike hrpe kamenja, i oni će ih tim kamenjem pravo u glavu! Neka dobro upamte!

To je bio i značio rat god. 1914. i 1915. za te šesnaestgodišnjake i sedamnaestgodišnjake.

A onda je došlo jedno drugo saznanje o ratu: rano, čim bi ustali, trčali smo svi na ledinu i lijegali potrbuške, naslanjajući čas jedno uho i pritišćući ga čvrsto zemlji, čas opet drugo – topovi! topovi grme, muklo tutnje, kao da se odnekle iza dalekih brda valja. Gican ustaje i mećući ruke poviše očiju gleda negdje daleko.

– Meni se čini da je sijevnulo – kaže on.

I mi onda te noći neprekidno sanjamo topove, puške, noževe, neke strašne tuđe vojnike koji su došli i hoće da nas kolju, i urličemo i skačemo kao u groznici, i privijamo se čvrsto uz pod, sakrivajući glave pod ponjave.

Kotarski prestojnik, gospodin pl. Bitto, je jednog od tih dana bio kriomice pobjegao iz našeg grada, poslavši na dvije noći prije sve što je mogao za dva sata popakovati.

Šuckori sa podlanicu širokim crno-žutim trakama oko lijevih mišica kopali su u jednom šljiviku na istočnoj strani grada duboke šicengrabene i redovno, svaki dan ujutro i naveče, promarširali kroz čaršiju dvaput. Mi smo se na melodiju njihove limene žute trube, u koju je duvao Ibraga Šašić, gradski telal, lupkali dlanovima u gole trbuščiće i puckarali naprćenim usnama.

Oni su bili jako uobraženi i ponosni na svoje duge puške koje su se punile samo sa jednim jedinim metkom.

tatara rata tatara – ra
ratara tara ratara – ta

Naši nespokojni i demoralisani građani osjećali su neku sigurnost pored njih i redovno su se izvlačili iza svojih tezgi i izlazili pred dućane da ih vide.

Mi smo Šoljana zvali: šuckorče, jer je i njegov otac bio šuckor.

A rat je neumorno trajao već gotovo dvije godine, u naš grad su dolazile vojne komisije svaka tri mjeseca i obavljale regrutacije, regruti su bili ponosni i preponosni, i ispijali su nadušak potoke žežene posavske šljivovice, krištali do iznemoglosti i drobili zeleno staklo ispijenih poloka jakim ratarskim zubima, a iz desni im je od toga curila tamnocrvena krv i cijedila se niz gubice, oni su pijano zavraćali glave i prevrtali očima, i psovali "mater civilsku" svojim neregrutiranim vršnjacima ("zašto niste kao i mi carski i kraljevski vojnici?"), onda su revali i urlikali, onda su plakali i ljubili se krvavim ustima sa svojim ženama i djecom, i obećavali da će doći na prvo odsustvo sa šternama pod vratom i zlatnim medaljama na prsima, onda su sjedali u zelenilom zakićena kola, i vozili se i bljuvali i hroktali. Opet su tako kroz nepuna tri mjeseca odlazili drugi, pa opet za drugima drugi, i tako redom, naša ravna i prostrana domovina ostajala je pod svojim nebom i suncem kao i ljetos i proljetos, onda su u njoj počeli da spoznaju da rat ždere njene sinove nenasito, da rat za nju, prostranu, ravnu i plodnu, znači pustošenje i izjedanje, i krepavanje i nerodice, plodne zemlje jalovo drinjaju i zarastaju u tom jalovom drinjanju u site i žabljake i jagorčevine i igličavo čičkovo i gloginjino trnje, po kojemu se kote gadni gmazovi i žabe krastače, negdje daleko na istom

tak'om trnju na lijevoj obali Pijave su visila krvava crijeva Markana Vlašića iz Katoličkih Ledenica, i u razjapljenim ustima se legli krupni, gadni, bijeli i kao klipovi debeli crvi, i od toga je strašno zaudaralo, i jedan je gavran graktao na vlas istim glasom kao i na hrastu Karačkom, a tu u našoj dragoj rodnoj i plodnoj domovini Posavini su objavili ponovnu regrutaciju – a s tom spoznajom o ratu, sinovi prostrane ravne i plodne domovine marljivo su dva mjeseca pred regrutaciju ispijali mrku, gustu, gorku pelinovu vodu od koje slabe srčani mišići, odsijecali su kažiprste na desnim rukama i zalijevali nikotinovom jetkom vodom očne kapke, da onda još na dan same regrutacije zatisnu u debelo guzno crijevo narezanu glavicu bijelog luka, i da tako što bjednije i kukavnije izgledaju pred regrutnom komisijom, koja u zadnje vrijeme uopće ne bira, nego kupi kao sa hrpe.

Onda je jedan proljetni dan ratne godine hiljadu devetsto i šesnaeste bio vedar i sivo blato se vjetrilo, a u taj isti rat su pozvali i pedesetgodišnjake. I ti pedesetgodišnjaci su slegli ramenima: šta se tu može? rat je rat, kome je rat brat? nekome jest rat brat, a nama će on preglodati vrat, rat, da rat, the. Vješali su o vratove zapise i hamajlije, i zavjetovali se da će dnevno, mjesto pet, petnaest puta moliti se gospodinu Bogu Allahu džellešanuhu, koji je bezuvjetno imao nešto s tim ratom, a u to su nešto oni vjerovali kao u sudbinu, i uzdali se u tu sudbinu, koja je ipak, i pored svega toga, čekala svakog pojedinog tamo po šicengrabenima nakažena i s vonjem crvljivih očnih duplja regrutskih, i raznosila njihove bogouzdaničke i bogomoljačke glave na čeličnim trijeskama kanonengranata na sve četiri strane svijeta. I ti su pedestgodišnjaci, naši lojalni i caru i državi odani očevi, vruće ljubili nas, svoju djecu, na rastanku, tog ranog proljetnog blatnog dana, naše su majke grčevito jecale i držale se s njima za ruke i išle cestom, širokom

carskom cestom, uporedo s njima daleko, daleko izvan grada, mi smo puzali i skakutali i vješali se o njih, i shvaćajući da treba mnogo, mnogo plakati, derali smo se i urlikali, i svako je urlikao i derao se, i vjetar je sušio sivo blato pod našim nogama. Kapetanovićka. Nekakvi strani uniformirani ljudi sprovodili su ih i rekli su tu na toj Kapetanovićki, pored jednog starog velikog groblja, da ne možemo dalje. Oni se žure. Da, oni se žure, jer se je i rat neumorno žurio i bio jako marljiv u svome nastojanju. Mi smo zakrištali. Naše su se majke vješale o vrljike i cičale. Mi smo se valjali po blatu. I još je jedno pseto strašno tugaljivo zavijalo. Oni, naši dragi očevi, ostavili su nas, svoju dragu sitnu djecu, okrenuvši leđa i krenuvši hrabro, hrabro. Onda su se na kraju vidjeli samo vršci crvenih njihovih fesova i četiri sprovodničke bajonete, i u njima su kriške žutog sunca proljetnog svjetlucale ocalno.

Rat.

Mi ga više nismo zamišljali kao igru, on nas je sada odlaskom naših očeva strašno prepao.

Poginuo je Zejnil Ibrić iz našeg komšiluka!

Šta to znači "poginuo"? – pitamo mi.

Ubilo ga iz puške, iz topa, eto, to je!

Onda zašto su naši dragi očevi onako spokojno otišli da ginu, zašto – to mi nikako nismo shvaćali, a to ni naše majke nikako nisu mogle da shvate.

Od straha, od nekog nepodnosivog straha smo plakali taj dan za našim susjedom Zejnilom Ibrićem.

Kad neko nešto ne shvaća, onda je redovno tu i razlog tome neshvaćanju. Razlog zašto mi nismo shvaćali naše očeve jest u tome što nikako nismo vidjeli koristi od toga rata u kojemu se toliko gine. A poginuti valjda

nije volio nijedan naš otac. I zašto su oni onda onako spokojno otišli, jednostavno okrenuvši leđa i nama i našim majkama, kao kad su nekad išli na kopanje? To mi nismo shvaćali i imali smo razloga da to ne shvaćamo.

Meši Šečiću je odbio top obje noge više koljena i on sada leži negdje u Bukovini u jednoj vojnoj bolnici, a najesen će ("kad ozdravi, ako Bog da") doći kući i neće više ići u rat.

Savi Vičiću je odrezana desna ruka u ramenu – i on će također na jesen kući i neće, kao ni Meša Šečić, više nikad u rat.

Rekli su: šta se tu može: rat je rat, kome je rat brat? nekome jest rat brat.

Da, nekome jest rat brat! To je shvatljivo, isto onako je to shvatljivo kao što obrnuto nije bilo shvatljivo zašto su naši očevi otišli u rat. I ima razloga da je to shvatljivo: jer nekome je rat zaista brat.

– Kako, kako, do sto đavola, kako su se ove generacije izrodile i izmetnule i degenerisale! Gdje je onaj herojski duh djedova i pradjedova? Gdje je njihova krv? Gdje je, do sto đavola, naše rasno herojstvo? Neshvatljivo! Neshvatljivo danas kad bi ta naša omladina trebala da se diči što može biti carski i kraljevski vojnik, ein kaiserlicher, wunderschöner, unerschrockener Soldat sein!

Bogati i pretili vršnjaci naših očeva su se sito brinuli za našu dragu prostranu domovinu, zahvalni njeni sinovi, kojima je ona neizmjerno prirasla za srce, nespokojno su se noću prevrtali po mehkim udobnim posteljama od razbludnog nesna: naši očevi i braća, ti degenerici, oni su daleko, daleko u svježoj ilovači karpatskih i erdeljskih šicengrabena čučali na desnim koljenima, spremno držeći desne kažiprste na obaračima manliherica i mašinskih pušaka, i škiljili lijevim okom preko puščanih cijevi. Od Markana Vlašića iz Katolitičkih Ledenica ostala je samo lubanja velika i bijela i neobično

razvijene vilice, a mjesto njegovih crijeva visila su (na istome grmu) crijeva Jankana Pavlića iz Donjih Hrgova, i također zaudarala nepodnošljivo, i tim nepodnošljivim vonjem mamila golovrate strvinare, koji su sablasno graktali.

U našem se gradu obavljala regrutacija. Rano već komisija je zasjela u velikom prostranom "ženskom razredu" naše škole: općinski načelnici i vijećnici, muhtari i knezovi, bilježnici, liječnici (jedan civilni i dva vojna), Herr Oberlieutenant und Herr Rathsprotokolist als Fourier i jedan k. und. k. gefreijter, koji mjeri visine gologlavih i golokrakih sinova naše prostrane domovine:

– 168! – pukne on cokulama.

Stotinu šesdeset i osam! Piši!

Dobar! Piši!

Mitar Vlajić, zovi!

– Mitar Vlajić! – zove seoski knez.

Ulazi seljačić u bijelim širokim gaćama i fermenu, bosonog i tankovijast i poširokih ramena. Rekoše mu da se skine.

– Ja nemam prsta kojim se puca – kaže on i pruža desnu ruku, a mjesto kažiprsta na njoj stoji, kratki, posve kratki crveni tubarčić.

– Samo se ti skini! – rekoše možda deseterica u jedan glas.

Prsa 81/96! Kapacitet 15! Piši!

– 173! – pukne g. k. u. k. gefreijter cokulama.

Stotinu sedamdeset i tri! Piši!

Dobar! Piši!

– A prst, gospodine, ja nemam prsta kojim se puca – govori tankovijasti seljačić Mitar Vlajić iz Turića.

– Ne boj se, mi ćemo te već naučiti da pucaš srednjim prstom. A ako to ne bi išlo, naučićemo te da pucaš tim do njega, ili tim malim, no?

On division dršće. Regrutna komisija igra oko njega kolo. Vrti mu se. I neka mrkocrvena ploha pred očima: zašto nisam, odsjekao cijelu šaku – misli Mitar Vlajić, regrutovani osamnaestogodišnji sin naše prostrane domovine.

Onda ulazi opet jedan, i kako ulazi, tako i izlazi, da poslije njega uđe drugi, a poslije drugog treći, i tako redom, obruč remena Velikog Rata, koji već pune dvije godine neumorno opasuje našu dragu domovinu bosansku Posavinu, pomakao je kopču opet za jednu rupu. A kroz tri mjeseca će opet. Jer po munizionslagerima leže stomilionske rezerve čeličnog zrnja i dumdum patrona, a sirene na munizions-fabrikama ne odmaraju se ni nedjeljama, i to se mora ispucati i potrošiti, roba se ne proizvađa zato da leži na skladištima, nego da cirkulira. Ili zar onda možda još nije jasno da se mora regrutirati sve ono što je kadro bar da puca ili bar da pogine?

Safet Medinić, zovi!

– Safet Medinić! Ulazi! – zove muhtar.

Ulazi sitni kržljavi seljačić iz Vučkovaca, glava uvučena u ramena, nisko čelo i nadnešeno jako nad očne duplje, a tu u tim očnim dupljama zelene okrugle oči i trahom i vodena ocaklina, nos kratak i širok sa izvraćenim dlakavim nosnicama, nausnice, debele usne, i u kutovima debelih čobanskih usana sirolika tekućina, i po bradi i obrazima mrke i zemljasto-mrke pahuljice.

Onda se je svukao.

Grudni koš 72/24!

Kapacitet 2!.

Ispupčen i šaka mrkih dlaka na njemu kao prilijepljena, šipke rebara liče na pleter, oštri kut uleknutog

malog trbuha, prljava rupa pupka, šiljati kukovi i šipkasta stegna u obliku nasađene razvučene elipse, modre krupne čaške koljena priljubljene jedna uz drugu, i tanke oštre cjevanice. Stopala su široka i tetive prsta su ukočene i jake.

– 145! – klapne g.k.u.k. gefreijter.

Stotinu četrdeset i pet! Piši!

Herr Militärarzt gleda u gospodina Oberlieutenanta najprije ispitivački, a onda taj pogled poprima neku naročitu značajnost: ovo je iznimno stanje, a on, taj seljački kripl, ipak ne izgleda tako nesposoban da ne bi mogao nositi pušku sedam kg tešku i k tome još koju stotinu rezervnih naboja... uostalom, zagledajte se, Herr Oberlieutenant, u to čelo i u te vilice! ne čini li vam se da one imaju izvjesno kriminalno obilježje? ne čini li vam se da bi taj kreten, što zaudara kao izmetina, ne čini li vam se, Herr Oberlieutenant, da bi on sa slašću i sa strašću ubijao? ne čini li vam se da je on za to apsolutno sposoban? i onda, do sto đavola, zar tu i treba nekakve sposobnosti.

Herr Rathspräsident Idrizbej von Szokolovich je dovitljiv gospodin i bistar građanin, i valjda radi svega toga on je nestrpljiv:

– Bi li ti mogao ubiti čovjeka? – upire on prstom u Safeta Medinića, koji grčevito isteže prste na desnoj ruci i pipa se oko pupka.

On blene. Kako? Pa to se ne smije! Tu je Bog! Tu su žandarmi! Tu su zakoni! Tu je...

No, no, no, da, da, da! i tu je rat, dragi naš Safete Mediniću, i u tome slučaju te mi u ime dragog gospodina Boga Allaha džellešanuhu oslobađamo od sviju zakona, i treba da znaš samo jedan zakon, a taj je da treba biti hrabar i neustrašiv carski i kraljevski vojnik, da, da, da!

Dobar! Piši!

IZVJEŠTAJ O BAKRU

Bakar se u životu može upotrijebiti na razne načine. Naši priprosti ljudi znaju da se od njega prave dobri kotlovi, dobri sahani i tendžere, koji traju beskrajno dugo i služe izvanredno i vjerno, ne mogu se razbiti, ne mogu progoriti itd. Oni ne znaju da se od bakrenog lima prave patrone za manlicherice i škoda-topove. Oni i inače ne znaju mnogo o ratu. Znaju jedino to da tamo negdje u tuđim nekim zemljjama pet dana i pet noći daleko (tako pričaju njihovi očevi i braća) stoje vojske jedna naprama drugoj i nišane, pucaju, ubijaju. Ti naši priprosti ljudi pišu opširna pisma na front, javljaju svojima kako se krmače prase i kobile začinju, kako kiša pada i zemlja miriše kao vruć razlomljen kruh, i kako će raž ove godine bolje baciti nego pšenica, jer pšenicu je "magla pojela". I odlaze ta njihova pisma adresirana zabaljenom tintenom olovkom na K. u K. Feldpost N° bogzna koji i redovno dolaze u ruke gefreijterske, a ti siti uobraženi gefreijteri, sa crvenim sicgarnama na prsima otvaraju ta pisma, skupljaju oko sebe cijele kumpanije i čitaju ih... i smiju se da prsnu, i u tom smijehu psuju tome adresatu, koji stoji pred njima zajapuren kao krmez, dasinsku ili balinsku mater što mu je žena "tako nekulturna i ne zna nešto pametnije na front da javi... što ne piše kako joj je drago što smo junačine, što ne piše..."

Tako prolaze dani u našoj provinciji, ovamo daleko u pozadini, iščekuju žene opširne odgovore na svoja

idilična pisma, a u tim pismima, kad dođu, piše opet samo to kako je "fala bogu dobro i zdravo" i "gadno sam se zaželio, draga moja, ti znaš čega ja mislim", i "pazi dobro šarulju...", "rat bi se, ja držim, morao svršiti, i onda ću ti doći, i da si zdravo, tako bilo pravo, i ja te baš puno ljubim, eh, to ćeš već vidjeti..."

Tako prolaze dani, tako rat teče već dvije godine, tako ti naši priprosti ljudi znaju posve malo o njemu. Međutim, tamo daleko zviždali su olovni i čelični meci, a iza njih su ostajale raščenute prazne patrone, koje se ne mogu praviti bez bakra. A bakra ima po mnogim rudnicima. I iz tih ga rudnika kopaju za to. No ipak sve to što se iskopa premalo je. Premalo. Jer rat je nezasitan. Patrona treba mnogo, mnogo. Zato je jednog dana gradski bubnjar dobovao po raskršćima i sazivao narod na trg pred općinu. A kad su se tamo svi skupili, pojavio se je gospodin bilježnik među njih. Oni su već postali nestrpljivi. Slutili su, naime, da će nešto radosno čuti, nešto jako radosno, otprilike to da će se rat završiti danas ili sutra – o, pa makar i kroz pet dana, oni mogu baš i toliko čekati. Međutim, g. bilježnik je najprije napadno dugo kašljucao, brisao zatim podduže svoj tanki šiljati nos, i tek onda počeo govoriti. I nije govorio ono što su oni očekivali. Nije, dakle, govorio o tome kako će se rat svršiti, nije uopće pominjao da će se svršiti. On je nešto stalno spominjao nekakvog "strašnog neprijatelja kojega treba uništiti", i ako ga unište, da ćemo onda "svi mi biti bogati", "jer ćemo imati više zemlje" itd. – oni baš nisu mogli mnogo toga da upamte, jer im je nekako bilo dosadno, naime, sunce je peklo kao za inat i muhe se bezobrazno piknjale po nosovima. No kad je g. bilježnik počeo govoriti o tome kako oni treba da sutra i prekosutra donesu svo bakreno suđe koje imaju u kući, jer da to treba za patrone i topove, i da će im se to platiti kad rat prestane, a rat bi mogao

prestati kad neprijatelj bude uništen, a neprijatelj će biti uništen tek onda ako i oni dadu svoje bakrene kotlove i sahane i tendžere, onda su oni oštro naćulili uši: šta kaže, šta? da će kotlovima pobiti neprijatelje? oslobodi Bože i majko Božija!

– Ja kažem da je to prevarancija, draga moja, neka on to priča ćaći svome!

– Ma bila varancija ili ne bila, nekako...

– Nema tu nekako! Sve ste vi babe, ženetine, šta vi znate o ratu! Kad sam ja išao na Moskova, onda su se nosile i kape od bakra! Nemojte vi tu... kad treba, nema tu varancije! – to govori jedan sedamdesetgodišnjak, guravi herojski potomak i koljenović, u njemu još uvijek vrije raubriterska krv, koju je on nekada stišavao na mladim svojim kmeticama, a polazeći u džamiju opasivao se sabljom i zaticao male puške za pojas zavjetujući se sultanu i Carigradu. On je mahalski muhtar. I sutra će on sakupljati taj bakar pred općinom i zapisivaće one iz svoje mahale što su donijeli. Ime mu je Šahinbeg. I najviše mu se dopalo to što je g. bilježnik obećao da ćemo "svi mi biti bogati". O, on bi zato sada išao u rat. On bi otimao bakar od žena zato! On bi ih tukao kao krave! Treba patrona, treba pobiti neprijatelja, treba mu sve oteti što ima, treba bogato živjeti – tako se je on sada idući kući svojski zavjetovao ratu, baš kao što je to nekad radio s malim puškama polazeći u bogomolju. On će sve kazati, on zna sve po mahali, zna koliko ko kotlova ima, koliko tendžera, sve...

Žene od svega toga nisu ništa razumijevale. Bakreni kotao je dobra posuda, dobro se u njemu peče pekmez, dobro se otkuhavaju rubenine... patrone... the, zar to nije ludo! Pokvariti kotao radi pišivih patrona! Jesu li oni pali na glavu! Nisam poludila davati suđe!

A taj sutrašnji dan je bio lijep, sa suncem koje peče. Ljeto gospodnje 1916. U kasabi zatišje. Po pekarskim se ćefencima paučinjaju lepinje i somuni. Nečije gladno dijete bere po hendecima ogrizine i kore, i slatko ih sisa. Jedan se pandur češe po stražnjici i razjapljeno zijeva. Jedno se mršavo pseto povlači ispod ćefenka. Negdje drijema kuljavi bakalin i zastalno sanja o vreći dukata i u tom se pustom sanjanju slatko iživljuje. Negdje neki stari ćifta u zalojenom koporanu i s kitom koja visi do za vrat oprašuje žute tombake i nespokojno briži što snaše i u ovo ratno vrijeme nemaju novaca za njih. Jedan padavičavi vodonoša čuči na uglu ulice i stišće punu studenu kantu ukočenim rukama. Kasaba živi. To što u njoj predstavlja rat, zove se: pet ili pedeset kuljavih i reumatičnih i rahitičnih bakalina i ćifta, pet ili petnaest pandura, g. bilježnik, g. načelnik, Mrmak, Jovanbeg, gladovanje do iznemoglosti, krepavanje od tog gladovanja...

– Dobro, a reci ti, hoće li se to nama zaista platiti – pitaju žene zabrinuto.

– Dobićete za svaki komad tri... i to ne od bakra, nego od zlata... kad vam kažem – odgovara g. bilježnik.

One ga gledaju sumnjivo.

– A hoće li se to vama isplatiti?

Zatim idući kući one govore jedna drugoj:

– Kažem li ja tebi da je varancija.

I zato ne donosi nijedna ništa. Tako taj dan na vreloj kaldrmi općinskog trga bijahu složena samo tri kapka, jedan mali prošupljeni kotličak i jedan razvraćeni nedogoreni sahan. Pred općinskim je vratima muhtar Šahinbeg i njegovi drugovi iz drugih mahala. Pod veče kad je gospodin bilježnik napokon uvidio da zaista neće više niko ništa donijeti, razbjesnio se je:

– Skotovi!

I nije mu nikako bilo jasno kako njegov zanosni govor, kojim je on čak i u samome sebi raspalio izvjesno

ushićenje, kako da taj njegov zanosni govor nije ni trunke djelovao. I uzbuđeno je koračao po svojoj pisarni. Na telefon se javio g. prestojnik pl. Bitto. On traži referat o akciji prikupljanja.

– Gospodine Plemeniti, ja sam u neprilici, skotovi, ja... ja... pokazalo se, gospodine Plemeniti, da narod nema pojma o patriotizmu... niti savjesti.

– Bagaža, bagaža! Ko je to rekao? Ko to kaže? Laž! Laž! Pošaljite im žandarme, pa ćete vidjeti da imaju!

Kad je telefon zvrknuo, g. bilježnik je jedan tren tupo stajao, a zatim mu se razvukli obrazni mišići.

– Njemu je sad jasno šta je to patriotska savjest, thahahaa. Do sađa on o tome nije uopće razmišljao.

Kad se žandarska patrola pojavi u mahali, onda susjetka pretrkuje susjetki pa, nagađajući tako zajedno šta hoće ti žandarmi, vire bojažljivo na sokak kroz pukotine na tarabama. Ovaj puta nije bilo potrebno nagađati, pogotovo jer je i muhtar Šahinbeg išao s njima. One su mjesto toga bježale svaka svojoj kući.

– Sestro, u đubrište zakopaj, to je najsigurnije – govori jedna drugoj u trku.

I sve su neobično marljive.

Muhtar je denuncijant. Razlika između njega i policijskog psa je samo u tome što on ne ide četveronoške.

– Sakrile su! Ne vole one ni rat ni cara, zato su sakrile! Treba ih prebijati dok ne kažu.

I ide tako patrola od kuće do kuće.

Žene se kunu životom da nikad nisu imale bakrenog posuđa. I drsko gledaju žandarmima u oči. Šta bi one, kažu, kuhale u tom bakrenom suđu? Daj Bože da imaju šta skuhati i u ovim zemljanim loncima. Budite pametni, gospodo žandarmi, nemamo, nemamo!

– Lažu, lažu!

– Imaš li ti Mimo, bakrenog suđa? – pitaju kad su došli pred njenu kuću.

– Gospodo – odgovara ona – znate i sami ovo vrijeme, čovjek nema nešto što je potrebnije...

– Sakrila je beštija, sakrila – upada muhtar – ne voli ona ni rat ni cara...

Žandarmi je mudro gledaju. Jedan upita:

– Voliš li ti cara?

Ona gleda začuđeno:

– Kako to: voliš li ti cara... – obnavlja ona poluglasno, a u njenim grahorastim sjajnim očima titra nešto drsko.

– Da! Ne mislimo mi valjda na ono na šta ti misliš! Njega mora voliti i muško, i žensko, i dijete, i ...

– Pa kad mora, onda... eto... – slegne ona ramenima i priveže ruke na trbuh.

– Da! to se zove rodoljubivost, i mi smo pozvani da u ime te rodoljubivosti kupimo bakar – istrese se on važno.

– A rat voliš li? – uplete se drugi i unese joj se u njedra.

– Nikad o tome nisam razmišljala – presamiti se Mima, kao nastojeći da ih potpuno u to uvjeri.

Oni se pogledaju:

– Narod je glup! Hajdemo dalje!

Mima gledaše za njima dugo.

– Životinje! šta oni pitaju – procijedi ona slog po slog i, hraknuvši svojski, okrene se.

Tiku su tukli nogama u leđa.

Daša je zato otrčala pred njih i iznijela jednu malu tepsijicu, kunući se da bi još dala da ima.

Traljarka se zaklinjala svojom Persom da nema ništa.

– Ja nikad nisam ni vidjela bakrene posude.

Nju su žandarmi po preporuci gospodina bilježnika mimoišli bez batina.

Te večeri su se srđanske žene sastale u Miminoj kući.

– Ti, Dašo, nisi smjela dati ni one tepsijice.

– Bojala sam se.

– I mene su tukli, pa evo me – izbacuje se Tika.

– Životinje, mene pitaju volim li rat – žesti se Mima – volim kugu koja bi ih pomorila, zato što su ga izmislili.

– Da, druge, onome se lopovu muhtaru moramo odužiti! To sam ja mislila da se večeras dogovorimo. Njemu možemo ako drugome ne možemo...

– Na njemu bi trebalo iskaliti sve!

– On je isto što i oni...

I sve su živo poskočile. I ostale su tako polustojećke, na koljenima. I neobično su živo sudjelovale u kovanju urote. Kao da će tom urotom oboriti sve što postoji. Kao da će sve one koji su "izmislili rat" ubiti u muhtaru Šahinbegu. I pljeskale su pri tome. I pljuvale. I zatezale košulje da se svojski pljesnu, pokazujući time kuraž i prkos.

Dugo u noć se oteglo njihovo urotničko zasjedanje, a kad su se razišle kućama, plan je već bio potpuno izrađen:

Sutra.

U bašči toj i toj.

Kad se bude vraćao noću kući.

Jedna će ovako, druga onako, treća...

Bakar se kupio tih dana veoma marljivo. To zašto su oni Srđane mimoišli onako jeftino bio je razlog što su Srđani važili kao najsiromašnija gradska četvrt. I nisu

uopće ozbiljno ni mislili da bi tu šta našli. A da su ipak zašli u Srđane, jedan je razlog i taj što se o srđanskim ženama pronosile nevjerovatne ljubavne pustolovine. Srđani su za naš grad bili četvrt u kojoj žene čekaju i nude se danju i noću po hendecima. Tika, Mima, Persa, Daša! Bomba, prijane, idemo noćas! A obnoć su Srđani spavali pravedničkim snom, tihi, mračni, u poderanim plotovima, parenje žaba i kiseli vonj spirina, mala ulijepljena okanca i raspjevan popac u zemljanom duvaru iznad raspuklog dovratka.

Gospodin žandarmski podnarednik je opet, izlazeći iz Srđana s jednom jedinom malom doderanom bakrenom tepsijicom, razjađeno nedoumio kako to da eto "nijedna od tih prokletih beštija" nije mi se ponudila. A on je imao kolosalan merak na Tiku. Zato ju je i dernuo pet puta nogom u leđa. I dugo je škripao zubima od bijesa.

Sutradan, kad je Šahinbeg Terzibašić, još uvijek s nelagodnim osjećanjem tuđe pljuvačke u svojim ustima i na krsta zabačenih ruku kasno u noć polako i kao zamišljeno gegao stazom jedne srđanske bašče, iznenada mu se objesilo nešto živo o leđa. On se grozno stresao. Onda ga je neko mlatnuo jednom granom, uhvatili su ga za ruke i razvukli, zatim za noge i raskoračili... Sa svih strana zaklepetalo je bakreno suđe. Djeca su urlikala i lupala kapcima, tendžerama i kotlovima i tepsijama.

On se očajnički proderao.

– Hajdee, hajd', idemo u rat!

Daša mu nabila na glavu jedan plehnati plavi lavor, proderan i bez dna.

– Evo ti kapa od bakra, pa idi na Moskova!

– Điha, điha!

Razkrebečen tako, s plavim plehnatim lavorom na glavi i začepljenim ustima, golokrak, a ruku razvučenih

na dvije strane ličio je na povampirenog vukodlaka iz priče.

Djeca su veoma zdušno lupala u kapke, u tepsije, u tendžere i kotlove!

Ha! Ha! Ha!

Ura! fura! ura! fura!

Šoljan ga je sa slašću nekoliko puta maznuo kapkom po stražnjici. Onda su ga povukli niz bašču. On se polu-onesviješćen klatio kao rasklimani automat.

Djeca se urnebesno derala:

– Jedan – dva

lijeva – desna!

I u taktu lupkala bakrom. A s tog bakra su se runili komadi đubra i prionulog vlažnog smeća, u kojem je bio zakopan i odakle je večeras izvučen.

Lijeva, lijeva!

Derao se Bojan kreštavo i izatrke mu skočio na leđa.

On se zaljuljao bespomoćno.

Tako su ga nadnijeli nad jedne duboke koprive.

Onda, kao po dogovoru, svi su se izmakli, a Mima ga, izvukavši zabalavljenu suknju iz njegovih usta, gurnula.

– Nah!

On se onesviješten skotrljao.

Jednog od slijedećih dana, tog istog ljeta gospodnjeg 1916, kad je dan bio pečen kao u paklu, a srđanske žene i djeca gladno proklinjali rat i cara "koji ga je izmislio", i kad su cijeli korpusi demoralisane k. u. k. infanterije i artiljerije na dalekim frontovima napuštali svoje pozicije bježeći pred užasnom avetinjski zazinulom

mrtvačkom lubanjom rata, jedan je dnevni list donio na uvodnom mjestu krupno štampan ovaj izvještaj:

Oduševljenje pozadine za rat!

Našoj hrabroj i neustrašivoj vojsci, koja, ne štedeći ni krvi ni mesa, junački probija frontove neprijateljske, koja svoje živote polaže na oltar slave, a za čast cara i monarhije, pridružuje se srdačno i oduševljeno cijela pozadina! Žene i djeca i starci donose i posljednju posudicu bakrenu koja se je zatekla u kući i kličući poručuju hrabrim vojnicima: Evo vam, hrabri naši muževi, očevi i sinovi, još patrona! Naprijed! Vorwärts!

Gut und Blut für Kaiser
und Vaterland!

To su bezuvjetno čitali vojnicima na frontu, jer je Meho Aličić pisao svojoj ženi na feldpostkarti doslovce ovo:

"Ženo, nebo ti i sunce, zašto si dala bakar? Zar ti hoćeš da rat još traje? Mi ovamo bacamo patrone u vodu da ih što prije nestane, a ti daješ i tepsije i tendžere! Prebiću te kao kučku dok se vratim".

IZVJEŠTAJ O URLAPČADIMA

Vojnik godišnje dobije četrnaestodnevno odsustvo. Žena počinje sanjati o tome odsustvu pola godine unaprijed. A kad se na avlijskim vratima pojavi zadriglo bobuljičavo soldačko lice njenog dragana, onda nju obuzme sladostrasan drhtaj.

– Slatki moj!

I klone od posebnog uzbuđenja i osjeća sladak opojan odljev nečeg što se punu godinu dana gomilalo negdje u njenoj tajnoj nutrini. A zatim prođe tih četrnaest dana kao kratak san. Poslije toga prolaze mjeseci. Onda obično tamo koncem sedmog (rijetko kad koncem devetog) rodi se: urlapče, crvenomodra guta, klupko koje se razmota u živo – s glavom, s ručicama, s nožicama. I odrasta tako viseći o mršavoj i suhoj mliječnoj žlijezdi, halapljivo štipajući mater za gladna prsa i gicajući se po bešici u neispranim pelenama, zatim puzeći potrbuške ili sjedećke po dvorištima i mahalskim bunjištima, zagrizajući repine otpatke kao tečnu poslasticu. Djeca su ta većinom kržljava, pupavičasta i otomboljenih trbuščića. Ali većinom su razboritija od druge djece, kao da se baš na njih protegao zakon neke nužne uzajamnosti. I imaju tu sudbinu da ih majke odmah sutradan po rođenju prijavljuju općinskom bilježniku za upis u registar živih: ime, prezime, otac, mati, dan itd., jer novorođenče odmah ima pravo na cedulju za 6 kg brašna iz aprovi-

zacije, i na mjesečnu potporu od 10 kruna. Zato bi svaka najrađe rodila trojke.

– Je li urlapče?

– Jest, gospodine.

– Što lažeš, gaduljo? Kad je dolazio? Da nije švaler?

– Dolazio je, gospodine, evo ravno sedam mjeseci.

Tako ta urlapčad ulaze na tijesna vrata životna.

Gospodin bilježnik ih otvara s ceduljom za brašno. Pri tome se ljuti:

– Dokle će ove potpore dotjerati.

Žena gleda preda se.

– ... mu sunce, oni se po fronti samo tove kao bikovi pa... drži cedulju!

Zatim žena izlazi. Taj novi podanik prostrane domovine zove se Srđan. Svi oni dobivaju imena po dogovoru.

Tikinom nadjenuše ime Mrđan, iako se Čana i Daša kunu nebom da nije urlapče.

Čaninom rekoše neka se zove Bojan.

Daša obeća da će svome – koje nosi već pet mjeseci – nadjenuti Gladan.

Srđan, Mrđan, Bojan i dr., to su urlapčad.

Vješaju se svakome vojniku prolazniku o šinjel i zovu: tata, tata, tata. Veoma su bistra. Ali zato i veoma kržljava, pupavičasto-žuta i slabokrvna. Bojan je vrlo opuštena trbuščića.

Matere ih svakog prvog vode pred magaze da zajedno s njima čekaju u dugom redu. I da zaplaču, ako im ne vjeruju da su gladna. Druže se uvijek sa starijim od sebe – sa šestogodišnjacima, sedmogodišnjacima i osmogodišnjacima. Kod kuća obdan gotovo nikad nisu, tako nekud se smucaju, pa jednom dođu pregladnjeli do mrtvila, drugi puta s modrom masnicom od policijske puzdre.

U jednom dugačkom sokaku su Mrmkove magaze. Urlapčad žive po svim sokacima. Zato su u tom dugačkom sokaku posve lahko namirisali te magaze i u njima suhe šljive. Imaju izvanredno oštar njuh. Zato cunjaju oko pukotina. Virkaju kroz njih. Evo baš šljive su se zabile u same pukotine. Oni se dogovaraju: jedan neka odmah donese nožić, drugi će tim nožićem proširiti pukotinu, treći će zadjeljati kukicu... Tom će se kukicom vaditi šljive iz proširene pukotine. Kapu treba skinuti i podmetnuti pod pukotinu, a kukicu zavlačiti polahko u pukotinu: šljivu po šljivu, dok ne bude puna kapa. Jedan obavlja taj posao, a drugi svi stražarče po uglovima sokaka. Ako ko naiđe, treba vrisnuti iz sveg glasa i bježati. Od žena ne treba bježati! – sve šljiva po šljiva na broj. Ni onaj koji je kopao nema viška, svi su jednaki. Drugi put zato ide drugi, treći put treći, i tako redom, dok ne dođe opet reda na prvog. Samo svi to moraju posve strogo tajiti. Bojan je pljesnuo rukama:

– Hranićemo se cijelog rata!

– I dalje, i još dalje – pružio je prstić Srđan.

Pa punih trbuščića ševeljaju jedan za drugim kroz sokake.

Pod veče se sastaju na srđanskom brijegu i pjevaju:

Care Karlo i carice Zita,
što ratuješ kada nemaš žita.

To radi čega oni ne vole rat jest spoznaja da baš radi njega nema kod kuće kruha za večeru, da ga neće biti ni sutra za ručak, niti čak prekosutra... da baš radi tog rata oni s majkama idu pred magaze s praznim vrećama, gdje ih pandur tako svinjski psuje i tuče.

Neko im je jedanput rekao da se ne smije tako pjevati. Ne smije? Zašto, zašto?

– Zašto da ne pjevamo?

– Zar nije rat?

– Zar nije glad?

Hej tugo moja,
što ratuješ kada nemaš žita.

– Kako su ta urlapčad nerazdruživa samo – govorili su za njima.

Mrgud, zakoniti muž Traljarkin i otac Persin, bijaše zugsführer negdje kod B. H. N°3, i osim toga, odlikovan željeznim krstom njemačkim i kao dobar strijelac zakićen crvenim sametastim šicgarnama. Dođe takav na odsustvo. Poradova mu se Traljarka mnogo, i sav se komšiluk sjati: da ga štošta upitaju i da mu štošta pripovijedaju.

– Pa kako ratujete? Imate li kruha?

– U nas ovdje nije nikako u redu! Mora da i u vas ne ide po loju? Ja i ne znam kako vam se dade ginuti?

– Ti kažeš da ste jači od protivnika, da ste zauzeli zemlje i gradove? Pa dobro, a gdje je to bogatstvo iz tih zemalja i gradova? Što nam ga ne pošaljete? Znate li vi da se mi ovdje patimo kao životinje? Za koga vi onda ratujete? Nama je gore po sto puta otkako ste vi otišli! Pitaj svoju Todu! Pitaj Persu!

Kažeš da ni vama nije lahko? A mi vas pitamo ko vas goni na to? Puške su u vašim rukama! Da mi imamo puške, oh! Ovako nas ove živine žderu skotski.

– Jest, skotski nas glođu! A ja vidim, vi za njih ratujete, njima je samo dobro!

– Bolje im je nego ikad, dragi Mrgude, da vidiš Jaše, da vidiš Mrmka!

Potuži se tako svaka, prokle gladnu godinu i zaželi kugu na glavu svačiju ko se poradovao toj nemani.

Hrabrome k. u. k. zugsführeru i odlikovanom strijelcu Mrgudu Mrakiću navuče se na oči tamna bezoblična amorfna kipuća masa, prljavomrka vulkanska lava, i po toj prljavomrkoj vulkanskoj lavi defiluju njegovi frontaški drugovi sa svojim vodovima, tegare teške mitraljeze i mašinske puške s nabijenim okvirima, teške rančeve, u kojima su mjesto kruha patrone za manlicherice, gaze i sterilizirana platna i rezervni sturmmesseri... defiluju tako u teškom blatu zajedno s njime, uzbrdo, nizbrdo, pucaju i padaju... On vidi krv: crvenocrnu, gustu kao ilovo blato, i teče tak'a potocima, mjesto njegovih drugova zijevaju nakazne neke lubanje avetinjski... Upravo evo prolazi tako i njegova glava, prava pravcata Mrgudova odsječena glava avetinjski zijeva u crvenocrnom ilovom blatu, a odnekle se smiju Mrmak i Jaša Gibiraš, grohotom se smiju: Bravo, hrabri k. u. k. zugsführeru Mrakiću Mrgude, bravo, to traži car i otadžbina! ti si očuvao rodu glas!

– To ti reci svojim drugovima, Mrgude, to, to da ste vi budale kad uludo ginete.

– Jest, a nas ste pustili ovim beštijama ovdje! Pogledaj svaku redom! Zar možeš ijednu poznati? Eto to je ona rumena Mima, znaš li da joj je neki dan umrlo dijete od gladi? A tvoja Persa?

– A onu djecu vidiš li, Mrgude? To su urlapčad, to je čudo od djece? evo, četvrta mu je godina, a zna više nego drugo od dvanaest! Pjevaju, psuju, kradu! Nije život za nas, dragi Mrgude, ni prije bio dobar, ali sada ne valja pogotovo! A onima kojima je prije bilo dobro, dobro im je i sad, i dobro će im biti sve do...

– Biće im dobro dokle god vi ratujete za njih, to ja znam.

Na očima Mrguda Mrakića tamna ploča i u njoj se smiju bezobraznim grohotom.

On do sada nije nikada razmišljao o ratu. Njegovoj snažnoj grmaljskoj šiji su godile koštane zvjezdice pod vratom. Bio je starješina u vojsci. Dobivao je odlikovanja. Pio je rum i, s nakrivljenim maslinasto-plavim fesom s dugom kićankom, jurio luđački preko protivničkih rovova tri pune godine.

Sad mu se sve to bjesomučnom brzinom reže po sjećanju. I ne nalazi nešto u tome... Nešto, da, nešto! I muči se živinski u tome traženju. I opet ništa, ništa! Samo tamna bezoblična masa, krvave iskre, mutna praznina, ništa!

Žene govore. Pitaju i pripovijedaju. Kao da usijane široke klinove u mozak maljevima zabijaju.

Mrgude, ti si životinja! zar tu ima nekog smisla? To je sve tama, krv, smrt, krepavanje, crkavanje!

Mrgude, životinjo, za koga?

Govori tako u njemu nemanski. Kesi mu se na to neka avetinjska maska: thaha, hrabri k. u. k. zugsführeru!

Urlapčad žive nerazdvojno. Šoljan, peti drug, njihov, desetgodišnjak po starosti, donese jedan dan ovakav prijedlog:

– Kod Mrmkovih su mnoga pilad, i ugojena su da jedva gegaju, neka mali Mrđan ide s kapom po kukuruzna zrna za Magazama, tako ćemo lako uhvatiti jedno – i to se sluša.

Uhvatili su dvoje za tren jedan, kao pravi iskusni kradljivci. Zato pod veče, kad se vratiše u Srđane, pjevahu obijesno iz svega grla.

Kada vlasti jednog pazarnog dana – one su to učinile pazarnim danom zato jer je tada najviše svijeta u našem gradu – kada, dakle, jednog pazarnog dana vlasti pustiše telala da objavi da će policija protjerati "čuvenog lopova

Tičića koji krade kokoši i tuke", iskupiše se urlapčad na uglu jednog sokaka. I zabaljeno i sa sjajem u očicama i zavrćući oko prstića išindrikane krajičke svojih košuljica, gledahu unezvijereno. Zatim pošavši uz sokak, uhvatiše se za ruke.

Srđan upita:

– Zašto je krao?

Šoljan odgovori:

– Sigurno je bio gladan, zašto bi?

– Jeo je.

Sljedećih dana niče na srđanskom brijegu pjesma:

Tičić krade kokoši i tuke,
policajci svezaše mu ruke.
Haj tugo jadi,
neće čovjek da krepa od gladi.

Gut und Blut gegen Kaiser
für Hinterland!

Mrgud je otišao zatim u logoše.

Logoš je vojni deserter koji nakon nekog vremena vojevanja oćuti nepravdu rata, pa rad toga u bjesnilu opsuje carsku krunu i svjesno pogazi kokardu petom ili je objesi mesarskom psu na vrat – i odbjegavši u šumu, nikad se više ne vrati na front.

Jednom na Sultanu, mesarskom bjelovu, nađoše tri sjajne kokarde, na kojima bjehu urezana po tri velika slova: F. J. I. – protumačiše to u Srđanima: Fraj Jesti I – piti, i nasmijaše se grohotom.

F-raj J-esti i-piti

F. J. I.

Na vratu mesarskog bjelova.

Urlapčad se đavolski radovala svome uspjehu. Bojan pljeskao ručicama. Šoljan se dugo mučio da spjeva pjesmu. Na koncu zaključio da je bolje ići u Mrmkove piliće. Iskusio je, naime, da je duhovitiji kad se najede.

Daša je rodila curicu.

Gospodin bilježnik se strašno ljutio kad je ona došla da prijavi rođenje.

– Je li urlapče?

– Žensko je, gospodine.

– A čije je? Je li Smoljanovo ili je švalerovo?

– Smoljanovo, neba mi!

– Ko ti je svjedok?

Urlapčad su joj donijela punu kapu šljiva na babinje.

– Vodićemo je s nama čim prohoda – rekao joj je Šoljan.

Bojan je pljesnuo šačicama.

Mrđan je sladokusno oblizao crveni trag slina na gornjoj usni.

ZGODE O NASUŠNOM HLJEBU

Prva

Dabogda jednom došlo takvo vrijeme pod cijelim nebom da svi otrpe ovo što mi sada, dabogda, mada mi se oči izvraćaju kao u Meše Paljetkina kad ga obori goropad, dabogda! Teža je Gibiraševa nego kamen u glavu, teža je nego ovo sunce – ne paluca ni u paklu kao u njegovim hraljama, kosti mu se u kamenje izmetnule, crnokrug se u njima zalegao, dabogda!

Stota da ih stigne, sestro, raspadali bi se svi do cara.

Bi, draga, pogledaj ovu gomilu, pogledaj mene, pa sebe pogledaj! Je li to volja Gospodova i Careva, rađamo li se zato, zar?!

Laj, sestro, bolje je nego da kukaš, laj, jezik ti bar ne mogu uzeti, ni cokulom te ne mogu u njega kao u trbuh! A šta ćeš pod ovim nebom drugo – ovdje Gibiraš kao biješnjak, a tamo fronta i car kao aždahe! Pożderaše nam, sestro, sve što imasmo. Ni iskrpljenu ti tepsiju ne ostaviše ni kašiku! Treba, kažu, gore, gore daleko da se prave kuršumi i noževi! Hahaha! Kuni ovako, sestro, mjesto jeda: dabogda jednom došlo vrijeme pod cijelim nebom da svi otrpe, da i on otrpi ovo, da smota vreću pod pazuho, pa da odgorijeva na ovoj kaldrmi kao i mi, dabogda! Dabogda mu Gibiraš vrijeđao majku u porodu kao i nama, dabogda mu Jovo cokulom pupak razbio!

Hahaha!

Hahaha!

Hahaha!

Takim jedom nariču od prvog do petog u svakom mjesecu, tako odišu, plaze slinave jezike preko kuća, zamišljaju daljinu, front zamišljaju i nad njim cara – kao okandžijana svinjara koji zgoni krmke u dug jednored – car nad njihovim uniformisanim muževima, koji pucaju, pucaju... kuršumima koji su načinjeni od njihovih bakrenih tepsija i kašika.

Pa ne vole tako ubogi ni sunce, kao da baš grije da im mozak uzavrc, oči da ispeče, da prsa rascijepi. Kamen pod nogom, čini se, da gori. Mesare pod perdama, čini se, da je prilijepilo za kaldrmu, trbuhe im i maljava prsa raspustilo kao balegu pod prozeblim govečetom, da se muhe kupe na njih, da im se piknjaju po nosovima. Zato se pljaskaju masnim zasukanim rukama, i zato ni jednoj muhi ne poštede mater ni Boga, a po debelim vratinama svojim ostavljaju razmočene modre masnice.

Tako zajeda junsko podne, pa se i paščad previjaju, kamoli neće ljudi. Grad liči na izmrcvareno steono živinče, pa mu dah trom i mlitav, kao zakaljužan nečim nesaperivim. I to ogromno mnoštvo što je prekrilo kamenu pijačnu kaldrmu, žena do žene redom kao šujave ovce, i u svake po bijel smotak u ruci i zgužvana vreća pod pazuhom, pogleda se nijemo, ako ne kleveće i ako svojim slinavim jezikom ne pjeva petodnevnu carevku: dabogda jednom došlo tako vrijeme...

O prokleto sunce! Mozak ono peče, prži razdrljena leđa, opaljuje iskrpane kukove. A razgolićena mršava prsa (sirotinjska su samo po gjekoja nabubrena) ucrnjuje. – Promeškolje se time, natisne jedna na drugu redom do magaza.

O, zašto su vrata još uvijek zatvorena, zašto? – izvrate se oči i usta zinu nijemo. Tjeskoba neka što izjeda ponutrinu, obuzme prvu, obuzme i drugu, i treću, redom sve. Dotešča i smotuljana vreća pod pazuhom. Ni želja da lajcš nc može da se zaobli u jednu jedinu riječ, ni rezak nagon da krikneš, da nebo ugrizeš krikom. I opet samo nijemo pogledanje i lice bez ijedne crte, sav izraz sveden u pomućene zjenice.

O, što niko ne govori više!

Zašto niko ne laje!

Za teškim magaskim vratima spava (u debelu hladu i na punim kukuruznim i pšeničkim džakovima) Jaša, zvani Gibiraš. On izdaje od 1-og – 5-og u svakom mjesecu hranu iz ovih magaza istim ovim ženama koje i danas evo čekaju. Zna on svakoj i ime, svakoj se je unio, očima je ugrizao svaku. Bluzu i kecelju zna svakoj. Pa zato jer mu ulazi jedna po jedna, a za svakom se vrata redovno zatvaraju, pruži on i prste da uštine ili dlanom pljesne – tako bira i nadražuje se, dade svakoj koja mu se podsmijehom obeća i preko cedulja (na kojima je krupno napisano: vrijedi za šest kilograma). Tiku gricne za jagodicu, Traljarku pljesne, Todu poškaklja ispod pazuha... One su šutljive, brašno svaku više zagolica nego njegovi prsti. A i šta bi one, već ili oborile glavu da se zacrvene ili da mu se ponude još po jedared. On je moćan čovjek, moćniji nego ma ko u cijelom gradu. On je Bog sviju ovih džakova kukuruza i pšenice, on je... o, pa šta on nije i šta on ne može! Bog je negdje gore, car tamo, a on, Jaša Gibiraš, je ovdje. I moćniji je evo i od Boga i od cara. Čujemo gdje Boga psuju na svakom mjestu, čujemo to isto i za cara, a za Jašu to niko ne smije da vikne ni u po glasa. Ni da se koja

ljutne, oslobodi Bože! jer ako bi se ljutnula, istjeraće je napolje da čeka najzadnja. Kako danas, tako sjutra, tako svih pet dana. Pa i peti dan kad dođe na red i kao posljednja, reći će joj: Nema ništa više, nestalo je – ovo je drugo za me, za gospodina Načelnika, za Hadži-Stevu, za Mrmka, eto.

Pa šuti svaka sinja da ne prokuka.

Jednog dana šapnu Jaša Traljarki da pošalje kćer Persu. I ne posla ona nju (jer zna njegove prste), a on je zato otjera iza zadnje. Pa kad joj red dođe, reče: Nema više, ovo je za me, za Mrmka, za... nema, hajd! Zajauka žena, jer boli glad i nju, kamoli neće sitnu djecu, pa svejedno, da ne posla Persu, ne bi se prokletnik na plač ganuo. I vratila se Persa s punom vrećom (Traljarka nije nikad toliko dobila ni na cedulje) i smrtno blijeda, te zato za njom žene rekoše da ju je Gibiraš silovao na kukuruznim džakovima i da joj je dao punu vreću, samo da se ne vajka.

Hahaha! a tebe tobože ne opipa i desnom i lijevom, hahaha!

Pa zato jer je i danas mjesto Traljarke došla Persa, zagledaju se za njom redom i zajedaju je i rukama i riječima: Mima je pljesnula šakom po kuku, Toda joj zadigla suknju, Tika se podvirila – zar Gibirašu nisu te noge teške? hahaha!

Ujedaju i Tiku: e, bi se više dopala Jaši! Ona im se zato plazi, okreće im se i dlanom se pljesne: Crknite, paskulje!

A opet u svemu tome tužba.

– Oči, sestro, hoće da iskapaju. Pa zar da piješ vodu kad se naždereš mekinja i kopriva. Što nam ih odvedoše, pa da mi skapavamo, što, sestro, znaš li?! Da nas brane? A, od koga, od koga? ko će nama šta ovakim, kome smo mi krive i zašto? car se svadio? pa šta se to mene tiče! Ne vodi ni on računa kad se ja

svadim s tobom... car se svadio, pa hajde ti sada gini za njega... pst! pst! Šta pst? Jesmo li mi stoka ili smo... – i zato jer je neka unišla u magazu promeškolji se cijela gomila i pomakne za jedno mjesto naprijed i tijelom i dušom, koja je ovaj puta sva u velikim prstima nožnim, na koje se treba podignuti, e da bi bar oči živnule, kad već crijeva moraju da umru. Pa svo to rezonovanje o pravu na život, o ratu, o gladovanju, kao da neka golema ruka ukloni pred otvorenim magaskim vratima, na čiji zijev oćuti svaka mukotrpan lavež crijeva, koja, kao da imaju oči, tako svaki pokret u gomili osjete. I posve instiktivno, gonjena tim unutarnjim bunjenjem, opsuje gomila krupnu kletvu. Ne vikom, ne ni zijevom, nego ukočenim očima, pred kojima se magaska vrata pritvaraju.

Pa vidiš:

Ta šarena gomila, pritisnuta vrelim prstom nebeskim, zazinjuje na magazu kao gladna aždaha. I najradije bi je progutala, kao što pile guta male sićušne mrvice kukuruze – da samo može. Eto iz tih njihovih očiju zija jaz u koji bi stao svijet nabijenih džakova brašna i žita. Pa kad ih mala zgužvana vreća ispod pazuha opomene, s kletvom se sjete da im ni nju (tako malu!) neće napuniti. A mjesec dana, 28, 30, 31, svejedno, kao 30 gladnih godina u kojima pojedeš i deseti urodak kojemu se nadaš, kao neka užasno istegnuta neman koja se povlači ispred tebe da joj ni ne primijetiš gmizanje, a jede te jede, Gospode, kao da ti žilice izvlači iz bjeloočnica. Zato ta pomisao natjera leden srs kroz dušu, čak, ne samo kroz tijelo – dokle, dokle, ooo!

Vajkaju se jadnice jedna drugoj otužno. Da bar ima dosta te koprive ispod plotova.

Pa eto kad Jaša Gibiraš odjaži magaska vrata, zaljulja to mnoštvo jak, krvav nagon da jurne strašnom snagom i na njega i na nabijene džakove, pa da sve

raznese i hip. Čuju psovku Jašinu, čuju Jovu pandura i prepanu se ubogi njegove teške cokule. (Najvoli, kažu, tom cokulom udariti ženu u trbuh). I umire se, utaje kao krotka janjad. Izbulje oči gladno i propinju se – e da bi bar okom vidjeli. Otegne se dugi dvored i pritisne kaldrmu kao glomazan gmaz. Promeškolji se od vremena na vrijeme i zaljulja, bi rekao kao da se budi na revanje. Posrnu prvi stoga, pa Jovo pandur zato opsuje majku i zvekne cokulom. I kao da baš tada u njima jače zadrhti nagon da zaurlaju, da zazinu, da ispruže tvrde nokte – da razbiju, da izgrebu, da raznesu... I da samo neko vikne, da bar pseto lane, čini se, lanuli bi i oni i jurnuli. Ovako taj jaki gmaz samo tišti kamenu kaldrmu, ljuljne se s vremena na vrijeme, pretrpi kletvu i pandurovu cokulu.

Gibiraš lijeno mjerka i bilježi.

Ima, misli, u Boga dana, neka čekaju.

Ali gladni su!

Neka trpe.

Oooo, kamo ti srce!

I duša, gade, gdje ti je!

Traljarkinoj Persi lazne podbradak i naspe punu vreću. Ne naplaćuje, nego šapne da će obnoć doći, pa neka bude budna, neka ga čeka.

Omjeri gomila zaprćenu Persu.

Škrgutne mnoga zubima.

Mima joj nogom gurne kuk.

Tika izbaci natrljane dojke.

Tebi ću, Tiko, doći sjutra, veli Jaša, pa naspe punu vreću i ne naplaćuje.

Psuju joj druge gadno. I kamenom se nabacuju. A opet bi svaka za brašno noćas dočekala i Jašu i Jovu i načelnika. Ne bi da imaju, ali bolje je i to, misle, nego biti gladan.

Mnogi tako dočekaju mrak. Tada ih Jovo pandur razgoni da dođu sjutra – "gospodin Jaša je umoran". Graknu one kao začuđene vrane. Zajauknu. Previjaju se... Svejedno, svejedno – ne može gospodin Jaša više, umoran je. Nećete pokrepati do sjutra.

Onda se on sa Jovom pandurom probija kroz gomilu – gurne svaku laktom u prsa, koljenom u kuk. Ne čuje kletve, ne čuje ni moljakanje. Kad ga povuku za rukav, on opsuje.

Zaredom tako po 5 dana uvijek. Jutrom se nabija pijačna kaldrma ponovo. I da se iskrve ko će prvi, kad se sjete jučerašnjeg dana.

Gaduljo!

Gadulja si!

Natrljala si se kao Tika!

Drago mi je, ti kobajagi ne bi.

Iščupa tako jedna drugoj šaku kose, samo da bude bliža vratima.

Dan se javlja uvijek sunčan. Kriv li je Bog ili Sotona pa glad ni sunca ne trpi?

Srđani su ponad grada, uski i dugački. Obnoć je u njima općinski fenjer kao žut cvijet, kao samilosno oko. Uherene olupljene daščare kao da mole pod nečijom teškom rukom, da spane nesnosno breme koje im iskrivljuje vratove i štipa ubogu snagu.

Nebo li je ovo vedro tako doteščalo?

Prst li je nečiji gnjevno oduprt o njih?

Mine hendekom lagahno sjena ženska, to kaže žut fenjer općinski. Kao da će noć povrijediti, čini se.

Zagrebe mačka drsko na plotu.

Mjesec se nabo na bagremovo granje kao golema žuta lopta. I da se provuče do olupljenih daščara, svejedno, ne zaviri u sobe kroz ulijepljene kanate.

Mine sjena hendekom i opet.

Sjutra će se neko u Srđanima vajkati da je pokraden. Ukraden je, eto, i zadnji komad kruha.

O, o, o!

Šta ćeš, šta ćeš, draga kono, glad.

Glad, sestro draga, krade, glad.

Štenad smo mi ... psetad smo mi! nismo ljudi...

Kršo, pasmandžija općinski, priča da se obnoć iz magaza nekud kolima voze nabijeni džakovi brašna. Da nekud... Do Hadži-Stevine magaze, do Mrmkove, do Jovanbegove, eto. A Jaša Gibiraš, kaže, zgrće silne pare.

Štenad smo mi, kažem, psetad smo mi gadna, eto zato nam ne daju.

A biju nas i laktovima u prsa i cokulama u kukove. Gone nas eto, ne daju nama da ostane njima. Ooo, nemaju oni za nas uboge ni srca ni duše! Ko nas je volio, taj sad gine daleko. Šta će nama rat? Brašna vi nama dajte! Kupite vi nama hljeba mjesto tih pušaka i topova!

Tako se vajkaju srđanske žene čiji muževi negdje na dalekom frontu brane nešto što ni sami ne znaju, ginu za nešto što ni vidjeli nisu, što ni opipali prstima svojim nisu.

Ne živi se od ubijanja, već od hljeba – eto, znamo mi to. A ni od poštenja se evo ne može živjeti. Ne gladuje onaj ko sinoć ukrade Mimi brašno. Ne gladuje ni Tika. Ne gladuje ni Traljarka sa svojom Persom. A mii?

Zato poželi svaka i da se poda.

Jaši Gibirašu?

Da!

Jovi panduru?

Svejedno.

Mutapu?

Posve svejedno... neka se samo ne skapa.

Takav eto dišu zrak Srđani iz dana u dan, otkako ubiše nekog princa, otkako im odvedoše muževe, otkako počeše dijeliti brašno na cedulje. Taj dah, eto, to je opori prst nekog Boga koji po svoj prilici ne voli ubogalje, taj dah, eto, to je nesnosan teret koji srđanskim daščarama ukrivi vratove i uštinu jadnu snagu. Ne ćuti tu tegobu samo živ stvor, tako je ona golema. Pa radi toga se čini da je bolji i kamen u glavu nego ovo junsko sunce. Bolja je i kuga nego gladomora.

Svanu tako opet jedan vreo dan. Sjatiše se Srđanke pred Miminu daščaru.

Umrlo, rekoše, Mimino dijete od gladi. Bijaše jadniče, govore, kao zlatna jabuka. (Svako je dijete kad umre zlatna jabuka.)

Mima gnječi svoja suhogrudna njedra i previja se po avliji. Kune da kamen proplače, da bijeli zid pocrni –

grlo mu, dabogda, pretrglo naše brašno
oči mu, dabogda, ovaj maksum izgrebo
njemu, Jaši, mrskom, trblavom
osušio se, dabogda, kô posječena grana
u kulje se pretvorio
auuu, auuu, auuuu

Strepnjom se mučnom poglédaju drúge, svačije je gladno kô Mimino, još će neka prokukati.

Kršo je jedina muška glava u Srđanima, pa i trči prvi u općinu. Neka pomognu da se dijete ukopa, neka daju nešto para..

A Jaša bi crko da ne pljune i da ne opsuje prije nego što dade.

Pocrkali svi, dabogda, veli on, i što će gad na svijetu? pocrkali jednom redom! treba općini bunjište, eno Srđani! marš, marš, marš, skote, tvoji su fenjeri, a ne Mimina kopilad!

I da se ne dočeka, zadro bi nosom u ciglu, tako ga gurnu. I izvlači se kao maršnuto pseto, rep da ima, povio bi ga, tako je bojažljiv.

Graknu žene kad se on vrati –
koliko je dao
koliko je pružio
koliko udijelio
šta je opsovao
je li te gurnuo?
Nisu oni vični da ljepše čuju, pa tako i pitaju.

Kad su se pod veče s Grebena vraćali u Srđane, zloslutan im se učini crven oblak na zapadu. Rekoše da to ne znači dobro, mora će, kažu, nekakva harati.

Pa i hara evo, govore.

I hara.

Dabogda posve harala, jer je ovo gore, kaže Mima. U nje su oči crvene.

Da pomru i sva, vajka se ona, ne bi teško bilo... Ali kad glad umori, teško je. Zato ona i brizne.

Tako s Grebena sađe sa ženama i mrak u Srđane. Po tom mraku Kršo pasmandžija, jedina muška glava u Srđanima, pali općinske fenjere. Prvi upali uvijek u Srđanskom hendeku, e da bi njime mračnu težinu olakšao, dosta je teška i gladomorna da ukrivi tanak vrat gladnikov i da mu glavu pritisne.

I taj dan bijaše žežen kao taljeno željezo i mučan za oči gladnikove, koprive uz plotove bile su spržene kao na plamenu, teška omora od koje se sa bunjišta diže nepodnošljiv zadah gnjiloće i truhljenja kupusnih ogrizaka i krepanih mačaka i stupicom zadavljenih štakora (te je štakore revnosni bakalin redovno svakog jutra istresao, sladeći se nad "dobrom lovinom" i vajkajući se svome susjedu da mu ti "ogavni štakori pojedu više nego čitava familija" i da mu tako "cijela zarada ode do neke stvari"), i između dućanskih propusta hrakotina i mokraće od kojih satrunjuju drveni temelji bakalnica, gnjilo mrtvilo u kojemu na niskoj drvenoj skamiji drjemucka hadžo i, saneno se raskoračujući, zavlači lijevu ruku u duboki nepostavljeni džep čohanih čakšira, češkajući se i osjećajući pri tom posebnu slast. Meša Paljetkin, prislonjen uz plot općinske bašče, tupo zuri u zalomljeni palac na desnoj ruci, i sjećajući se da mu se to jutros desilo u obligatnom nastupu epilepsije, koja ga ovih gladnih dana sve češće popada, očekuje ju ponovo držeći se plota, zrak vrelo titra, i na svjetlomodroj svili kasabskog neba leže mrkocrveni krovovi kasabski kao tupi zarezi, i u prijatnom blatnom hladu jednog kanala krekeću dvije žabe. Bijaše taj dan kao i svi ostali dani te ratne godine, negdje daleko na granicama prostrane Austro-Ugarske Monarhije zastalno su uniformirani građani ovog našeg grada ležali potrbuške i načkiljena desnog oka držali kažiprstom desne ruke za obarač na manlicherici ili na mašinskoj pušci, ovdje, u ovom vrelom i žarenom danu, njihove su se žene živinski mučile u trpljenju, zavaravale su svoju sitnu malokrvnu i slabokrvnu žutoliku i neobično trblavu djecu da će biti večeri kruha zato što ga nije bilo ručku, male gladnike, rođene sinove tih otaca koji nose modrozelene mundire infanterijske i hrumaju cvibake i vonjaju posebnim soldačkim

vonjem, taj dan bijaše posljednji u tome trpljenju, u živinskom gladovanju koje se je zatomljavalo mljevenim paturicama, začinjenim krušnim mekinjama, koje je jedan bakalin prodavao najprije po tri seksera, pa po krunu, a onda i po dvije i po krune, ta je glad izjedala kao kuga, ludilo koje boli i u stomaku i u debelom guznom crijevu isto kao i u sljepoočnicama.

Pod Srđanima je grad ležao kao izlokan, kao potočno korito u kojemu je dno neravno i sa zaostacima zelenog smrada žabokrečina i zelene, jetkozelene vode, u kojoj milioni punoglavaca palacaju tankim kliskim repićima, ono što je njih vezalo za to kotilo mrskog Jaše Gibiraša i Jove pandura bilo je prouzrokovano samo ovim ratom koji je njima odgnao njihove muževe, ono što ih je izlagalo njihovim živinskim požudama, ono radi čega su one po pet nesnosnih dana od jutra do mrklog mraka morale da prestoje pred magazama s praznim vrećama pod pazusima i praznim, posve praznim i gladnim crijevima u trbuhu, to je opet prouzrokovao taj rat i onaj ko je taj rat "izmislio". Radi toga one su spoznale da u životu imade toliko gadosti i nepravde, o, toliko, da izgleda da uopće i nema bar nešto što je pravedno uređeno i dostojno čovjeka. – Ljuto su iskusile sve te nepravde i spoznale da između njih i Mrmka i hadži-Steve i Jovan-bega i Jaše Gibiraša i Jove pandura postoje tako strašne i nečovječne razlike, i da su one, samo radi postojanja tih razlika, ovako živinski ošinute nekom tvrdom petom u glavu. Spoznaja koja im prije nije bila bliska prosto radi toga što nisu ni ulazile u taj grad (jer sve što je njihov jeftini i jednostavni život zahtijevao, to su nabavili ti njihovi muževi, kako-tako, bezuvjetno spoznajući mjesto njih ono što one sada spoznaju), a sada, kad jedva čekaju na potpore i cedulje za aprovizaciju, to im je gruba svakidašnjica koja peče i davi, beznadni dani koji se mukotrpno iživljuju od danas na sutra i od sutra na prekostura. Sviće tako jedan

za drugim, pa ili bio žežen, ili mrk i hladan do cvokotanja, svejedno je, one mu osjećaju teret svojski, kunu gadno i stežu prijeteće kažiprste: Bog, to je samo jedno izmišljeno strašilo, car, to je kuga, i da te kuge nije, ne bi bilo ni rata, tpljah! – škripi ona u žučljivom jedu i traži vrata na kući svoje komšinke.

– Dokle će ovako, ako Boga!

Onda se nadugo i naširoko vajka jedna drugoj: ovo nije život što ga mi živimo, ovako ni psi ne bi trebali da žive, kamoli ljudi, dijete mi, sestro, ima nekak'u bolest od ovih paturica, pa mu se trbuh nadima kao mijeh, dokle će ovako, ako Boga!

Tako prolaze ti dani u neumornom svitanju i padanju mraka mehkog i trpkog poput zavoja na rani, grad živi i umire, umire i živi, dostojna pozadina Velikog Rata, u kome se njeni sinovi "hrabro i neustrašivo bore" za nečiji udoban život i ginu zabadajući noseve u svježu ilovaču šančeva, i pišu pisma u kojima pitaju "je li moj sinčić ponarastao, ja mislim da je već čitav momčić", a taj isti njegov sinčić je anemičan i ima veliki otromboljeni žuti trbuščić, i usprkos svojih sedam ili osam godina, težak je svega šest i po kg "žive vage", jer jede tek svaki treći ili možda peti dan komad kruha, zaslađujući tako izdašnu suhoparnost paturičina brašna, koje, kad već jednom udobno sjede u stomak, neće bez velikog napinjanja napolje, dani prolaze i u tom njihovom neumornom prolaženju, život srđanskih žena i djece, pored svih mijena i promjena, ostaje uvijek ono što je bio i prvog ratnog dana, mukotrpnost, živinčenje u toj mukotrpnosti, vajkanje do iznemoglosti, pa kad ono ništa, baš ništa ne pomogne, onda u svijesti izrasta prisno i surovo: treba oteti, ukrasti, ubiti, zubima zaklati... i prsti se grče, a kroz svijest šeću predstave: život je to, to, to, i on se mora otkupiti, oteti se mora život, kad je već u svijetu toliko gadosti, i nepravednosti, i poniženja.

Bio je petak, nebo svileni plašt razapet u obliku kupole, a sunce teško da ta težina vrije u mozgu kao ključala voda. Srđanske su se žene, kao i obično, dva dana unaprijed spremale za subotu: jedna je krpila vreću, druga je prodala tri cedulje da za taj novac može podići na četvrtu cedulju šest kilograma (jer potpore nije primila ravno pet mjeseci), treća se je strašno brižila što joj je jedna cedulja malo nadrta, "pa će gospodin Jaša psovati i vikati koliko ga grlo nosi", i može, tako psujući, da se ražljuti pa da je otjera na zadnje mjesto u redu, a sve opet zajedno vodile su djecu sobom pred magaze, i ta su djeca, čvrsto se hvatajući za suknje i dimije svojih matera, stajala sate i sate tako na vrelom suncu, da zajauču i zakrište ako vide da njihova mati šta viče ili da se gura s drugom za bolje mjesto i bliže vratima. A onda je neko, baš tada u petak oko podne, rekao da u subotu neće magaze biti otvorene, jer da je hrane još prije nestalo, a da nova još nije došla. One su prestravljeno tražile jedna drugu:

– Drúgo, šta ćemo, ako Boga!

Drúga slegnu ramenima bespomoćno.

– Jao, majko!

Srđani su se prokrtili.

Mravinjak u koji si grubo ošinuo nogom. Sva su usta jedno te isto govorila, sve su oči bile panično ukočene i kroz sve je svijesti prošla jedna te ista spoznaja, diktirana prazninom stomaka i crijeva, da se mora ići još danas, baš ovaj čas evo, dolje u "taj prokleti grad" i domoći se brašna kako-tako.

Uva, uva-a-a.

Gomila puže kao stoglavi gmaz i ima jedna jedina usta, koja su razjapljena, i oči, koje sjaju posebnim sjajem, možda u dlaku istim onim kao u prosinačkih vukova kad prave pohod na seoske torove. Gomila se ljuljala kao val. Gomila šišti kao vjetar. – Klupko koje se od-

motaje i smotaje. Bijednici srđanski, tamnožute maske, hendek u koji je gospodin Jaša naredio da se baca smeće, ono što u našem gradu popođuje dno života, preobraćeni intenzivnim trpljenjem u dvonoge živine koje klin svijesti vodi ovako nasumce kao i utopljenika kad se hvata za slamku. Valja se tako, i glasovi kojim odišu slični su bijesnom prigušenom lavežu, i od toga laveža u zraku titra sunčev mlaz, mliječnosiva magla na očima, i onda u toj mliječnosivoj navučenoj magli kao modrocrveni, tamnokrvavi zarezi oštricom širokog noža, i svijest pomračuje, nužno pomraćenje sviju pohoda koje preduzimaju bijednici.

Magaze stoje tajanstveno šutljive i zakovano nijeme. Kaldrma oko njih gori usijano. Meša Paljetkin je zavitlao teški kamen u magaska vrata, i od toga je muklo odjeknulo. Među gomilom se prolomio grozomoran vrisak, palo je stotinu kamenova teških i tvrdih. U zraku je tutnjalo muklo, u suhom, neprovodnom pečenom ljetnom zraku. To bubnjanje ima posebnu moć. Ta moć je u tome što ono budi krv, i ona udara u sljepoočnicama kao čekić, podiže trnce čak iz nožnih palaca, i oni u rojevima struje pod kožom: elan, ushićenje u kojemu se raste i u kojemu se još jačom snagom izdiže teški kamen ponad glave.

Bub

Bub

Bub

– Još, sestro, još!

Jedna je daska napukla.

– Još! Još!

Katanac, teški okrugli katanac se je slupio.

Bub Bub Bub

– Pod svjetlomodrim ljetnim nebom tutnje potmuli udarci i bez odjeka. Jedan je kamen odskočio i nekoj je razbio glavu za desnim uhom: kaiš tamnocrvene krvi

joj se omotao oko vrata i liči na omču. Djeca revu i vješaju se o suknje i o dimije. Neka se je objesila o napuklu dasku magaskih vrata i dere se bjesomučno. Onda se o nju objesi čitava rulja, i magaza zine odvaljenom daskom, i iz njenog zijeva vonja težak zadah brašna i kukuruza, vonja opojno i probudi živinsko revanje u gomili, i diže ona napete gole ruke i divovski izmahuje, a teško tvrdo kamenje prolama, i od tog prolamanja otpada debelo iverje.

U zraku vrije od sunca i dreke i tutnja kamenja i cijepanja dasaka. Vrelo popodne kad siti trbusi lješkare preopterećeni i zahtijevaju probavna sredstva da se pomoću njih rasterete. Naš grad je u toj popodnevnoj pripeci slatko sanjao: Mrmak o posljednjem švercu brašna, Hadži-Stevina Lela o pikantnom dekolteu, na svojoj najnovijoj spavaćici, Jaša Gibiraš sanja povorku posve novih i mladih žena pred magaskim vratima i od tog udobnog divnog sna sladostrasno mljacka pljuvačkom koja mu se (uslijed toga što je previše zabacio glavu) cijedi u debele dlakave nosnice, Jovo pandur o svojoj pretiloj nadmoći od koje mu se podriguje i radi koje on osjeća milenje tu u jednom tankom nervnom vlakancu za uhom. Tutanj i vrenje koje su donijele srđanske žene i djeca, taj je u udobnom sanjanju Mrmkovom mijenjao sliku sna u ono što je njemu omogućilo ovu prezasićenost: on je čuo i gledao zapaljenu frontu za koju je pretprošle godine regrutovano sedam njegovih slugana, neishranjenih i nerazvijenih mladića, a on se zadovoljno i prezasićeno smijao "svojoj sreći", koja ga tako izdašno služi, pa ne mora ići u rat, sanjao je o fronti koja gori i vidio je u tom sanjanju krv i isukana crijeva svojih slugana, čuo je grozno jaukanje i kriku, dreku, zavijanje, i nije se stresao od jeze, svjestan da je ta tragikomedija nužna za opstojanje njegovo i njegovih istovjetnjaka, šah-partija u kojoj oni pobjeđuju i onda kada pogube

sve figure, on je s preosjetljivošću dobro hranjenog rasplodnog ždrijepca frkao, muhe su se igrale "topojahe" po vršku njegovog debelog modrocrvenog nosa, i jedan razvučeni romboid sunca ležao je nasred sobe.

A dan je bio nesnosno vruć. Vrelo popodne, i u zraku su se prolamali vrisci i dernjava gomile omamljene razvaljenim magaskim vratima, na koja je hlapio opojni vonj brašna, slatkog brašna, kojeg oni nisu jeli mjesec dana.

Onda se pojavio Jovo pandur. Oni su iskesili zube i zarežali i zavitlali kamenjem na njega:

– Marš, skote!

– Marš, krepo mrski!

– Kamenom, gada, u glavu!

Meša je divovski izmahnuo. Jovo se zavalio na uznak, teški mu je kamen okrenuo čitavu desnu stranu.

Gomila je graknula i nasrnula:

– Crijeva mu počupajte!

On se, kao obaljena zvijer koja osjeća vonj vlastite krvi, podigao posljednjim naporom i nageo batrgajući u bijeg. Oblak kamenja poleti za njim.

– Skote jedan!

On se zaljulja i poleti na nos, pa se u tom posrtanju oduprije o jedan ugao i živinskim naporom zapade desno među zgrade.

U zraku je vonjalo kao na svježu krv, gomila je razjapljenih usta udisala kanda taj vonj i halapljivo širila nozdrve. Po kamenoj pijačnoj kaldrmi bijelio se debeli čaršaf brašna, žene su uranjale u bijele kamare kao opijene, djeca su u natprirodnom naporu urlikala, od neke li strašne radosti ili od nekog užasnog straha. Grad je bio budan i rastirao sanjivost i krmeljive oči preplašeno. Gomila je vrela, gomila je ključala, gomila je prskala, grozničavost divljih zvijeri koje su upale u tor podavivši prethodno torne pse čuvare, vijanje i uvakanje, onda

grobna tišina u kojoj na razjapljena magaska vrata kulja bijeli opojni oblak brašna, i kroz taj teški opojni oblak promiču sjene, bijele sjene zaprćene i pogete, velikih isplaženih jezika.

Mešu Paljetkina je oborila bolest. On se skljokao jauknuvši i ukočio udove, u zglobovima se nategle tetive i vene nabrekle po rukama i čelu kao konopi. Modrozelena prljava pjena u velikim mjehurima je navirala na nozdrve i grčevito razjapljena usta. On se upinjao, grebući zakučenim nožnim i ručnim prstima i stenjao strahovito. Djeca su se urličući razbježala. Mima je dotrčala s jednim komadom gvožđa i utisnula mu ga u lijevu ruku. On ga je utopljenički stegao i prsti su mu se upili jedan u drugi. Onda je strašno zatresao nogama, zatim trupom, i onda je omlohavio. Zjenice mu se široko razvukle i žuti prsten bjeloočnjača mu postao neobično ispupčen. On se pridigao i preplašeno se obazro oko sebe, niz široko ilovo lice otezali su se konci modrozelenih prljavih slina, on se protegao i kao sumahnut u velikim skokovima odjurio kraj magaza.

Srđani su ponad grada, uski i dugački. Obnoć u njima cvjeta žuti cvijet općinskog fenjera, sjene rastu kao aveti i po zakucima su debele i tamne.

Treća

Te iste godine jesen uđe u grad s maglom, a u šljivike unese limunovu žutinu i ruj kao prževinu. Uđe i u dušu Kršinu kao teška omora. Pa osjeti on svu svoju golotinju više nego ikad prije. Kao preteško breme. Uprti teške ljestve, rame mu je već odrvenilo. A u lijevoj mu se ruci ljulja limena gasnjača kao izraslina. Svaku noć valja ponalijevati fenjere po gradskim raskršćima, svaku ubogu noć mora se on penjati uz ljestve bezbroj puta

– na svakom raskršću i uz svaki fenjer. Pa uprti on tako teške ljestve na rame. I mljacne doderanom cokulom u lokvu, mljacne u blato kao maljem. Teška mu je i kapa na glavi, kao da je siromaštvo baš u nju sjelo..., a na ove općinske ljestve o desnom ramenu objesilo se petero njegove pupavičaste djece kao petero gladne svežderčadi. Vidi im on opuštene trbuščiće kao goleme tobolce... i zazinula kao kukavčad – babo, babo, babo... daj, daj, da-aj. Mljacne on teškom cokulom – o Gospode Bože, Gospode Bože! Zar to i ona tapa za njim, ej! Joko, ženo, sestro, sestro, druže, oo, Gospode Bože! Gladan sam i ja, gladan, teško mi je, teže nego vama, teže. Nosim evo i ove goleme ljestve i vas. Sve s raskršća na raskršće... teško je, teško i meni kao i vama. Glavinja siromah Kršo.

Jesen je sjela na grad debelom maglom. Upali on fenjer i batrnja, a za njim ostaje prožut jezičac u cilindru. Na četiri strane upire on žutim prstima svojim da rastjera strah u noći. I škilji u maglu kao vlažno volujsko oko. Mljacne siromah Kršo i uprti preteške ljestve, mora se dalje. Zalaju za njim gradska psetad iz mraka. Ne obazire se on. Teška mu je i kapa i glava. Teške su mu njegove baturave nožurde i doderane cokule. Nek laju paščad, laju i njegova djeca na koru hljeba, laju na njega kao i ova paščad, ali nema, nema... Ne iznosa on na ovim ljestvama ni toliko da ne bude gladan. Pa kao da to ne vidi niko i ne okreće se na njega i njegovu jadničad.

Žmirne i drugi fenjer kao prvi, kao vlažno volujsko oko, žmirne treći i upre žut prst u četiri strane, žmirne četvrti da strah od ove debele noći rastjera.

Niče tako na svakom raskršću po jedno vlažno volujsko oko, kao da procvjeta. Kršo batrnja kao riđ grbav kolos i mljacka. Teške su te njegove doderane cokule, težak je ovaj tovar na njegovom desnom ramenu... – babo, babo, baboo, laje petero njegove pupavičaste, ku-

kavčadi kao petero štenadi. Nek laje, laju i gradska psetad... podiže Kršo tako svoje loparave nožurde i gura svoju izduženu sjenu po blatu. Objesila se ova jesenja noć kao golema okisla zastava, pa davi. Stišće dobrog Kršu evo za gušu baš... pa da ima kuda i kući, ne. Bolje je i ovako – nek stišće, neka davi, i nije život za svakog, neka! I da crknem pod ovim prvim ćefenkom, bolje je. – Pa tresne glavom kao tovarom... Zna, kod kuće je žena s djecom kao božjaci – i gladni i goli su oni... A šta bi im on, Šta? zar se i može bolje na ovakvom vremenu – misli on baturavo i mljacka. Ne znam, zašto nas ovaj Bog ovako stvara, ne znam... Ne trpe me ni psetad... a djeca – babo, babo, baboo...! Oo, Bože, Gospode Bože, pa ni ne govore ta moja djeca kao druga, i ne zovu me, već laju na me kao na skota... kao i ova paščad. Dao sam, dao sam, kukavčad moja, sve što sam imao – nema više, ne daju na ove ljestve ništa više... a rame ovo moje odrveni...

I pali on opet jedan fenjer da rasvijetli raskršće. I da se pred zoru pijan drug nasloni na njega.

Fenjer na posljednjem raskršću – kad Kršo upali i njega, ostavi ljestve pod zid i vraća se prazan. Naslonio je on i ove večeri ljestve na stup... I podupro se... Evo još samo ovaj fenjer ovdje, još samo ovaj, kao i svaku noć. A onda, zazinuće njegovo petero djece na njega kao gladna kukavčad. – I zalajaće. – Neće zajaukati, jer njegova djeca laju, čini se njemu. Laju kao štenad – babo, babo, baaboo! A ona, Joka, žena njegova, siknuće kao guja, kao kuja... kao kuja, čini mu se... – Što si se, kukavče, ženio, što? Što si me vezao, što?...Eto ti ih sad, od mene je dosta što sam ih nakotila!... Jest... Kupi svoju štenad, kupi, pa nosi, ...a ja? ja mogu i bez tebe.

Joko, ženo, sestro, sestro!...Ne, ne sestro, ne ženo... druže... nema, gladan sam i ja, crijeva me bole. Ni ja

nisam jeo od sinoć...Ješćemo sutra...rekao je dati sutra, danas nema, kaže da nema... eto ne da. – Ahha-hah--haa...Neću...neću više da to trpim, crkoh trpeći, evo krepah...krepaše i oni... nosi ih, nosi kud znaš!... A ja?... Neću više, ne mogu da gladujem, hej! – Joko... – babo, babo, baaboo! Au-uh, Gospoda vam Boga...

Progovore Kršina crijeva kvrkom. Drmne mu to tešku glavu. Potrese kapom kao trnkom. Ta se teška magla uvlači i u dušu. Kako bi Kršo i Gospoda Boga zgrabio za gušu! Laju evo i psetad na njega, što ne bi on. Najedu se bar kostiju...najedu, pa laju. Kad laju siti, što ne bi lajali gladni...

Potegne Kršo tu maglu teškim dahom. I ćuti miris suhih šljiva iz Hadži-Stevine magaze. Potegne jače... čuje i miris pšenična brašna. Eh, kako je lakše njegovim crijevima. Da se bar nadiše kad se ne može najesti. Zađe za magazu. Mirišu, mirišu šljive... Ćuti se pšenična bjelina, kao vruća pogača. – Dahne siromah Kršo duboko. I nagne se daskama... kvrknu njegova crijeva bjesomučno. On posrne na koljena. Opaja gladnika miris suhih šljiva, omamljuje i ova pšenična bjelina... evo dobro nju siromah Kršo vidi i kroz ove daske. Potegne duboko, kvrknu njegova prazna crijeva mahnito.

– Kršo, šta ti je, što si legao, bolan?... Vidim ja tvoje ljestve i gasnjaču, a tebe nema... I ne gori ti ni fenjer... Šta je, što si legao?...

Izvrati Kršo oči. To stoji nad njim Manda pokojnog Kolete.

– Evo noža... ja sam donijela nož, ustani, razvalićemo katanac... hajde...

Bulji dobričina Kršo. Šta-a?

– Šta – ah?! Zar ti kradeš!?

– Ne kradem, Kršo, ne kradem... Ja samo jedem... Jedem, pa kad se najedem, onda pobjegnem...

Bulji dobričina Kršo.

– Hajde!

I zabija ona nož u ključanicu. Pa vrti, vrti...

– Hajde... Hajde, evo, otvoreno je...

Upa'ne on za njom. I spotakne se. Obeznani ga svježi miris šljiva. On posrne. I zabija nos, zabija čitavo lice u šljive. I davi se. Hrsne tvrda koštica pod njegovim zubima. Kvrknu crijeva pomamno. Hrokne on kao krmak. I jede, jede pomamno. Zario obje ruke širom pa nagrće da se uguši. Drobi tvrde koštice... ne žvaće već ždere. I hrokće goropadno. Goropadno...

Lanu pseto negdje u magli.

– Kršo, ja se najela...

On zavrne glavom. I izvrati očima.

– Zar se još nisi najeo?

– Nisam... i neću se najesti, dok sve ne pojedem... neću, neću...

– Nisi...upalio fenjera, Kršo...

On opet zabija nos, zabije i lice. Pa se zagrne. I drobi svojim jakim zubima kao kliještima.

Lanu pseto u magli.

Lanu i drugo.

I treće...

I četvrto... To laje kucanja. Laje to petero Kršine djece, petero gladnika... i žena Joka – čuje to Kršo. Drmne mu glavom kao munjina. Pa đipi pomamno – i grabi objema rukama, pa trpa u njedra... I evo već prska stara iznošena košulja na Krši... Svejedno, on grabi halapljivo. I spotiče se... pane preko punih vreća. Udari dah bijelog pšeničnog brašna. Zavrti mu glavom. Đipi opet. I prti nabijeni džak pa bježi kroz maglu.

Škevte gradska psetad kao na strvinu...

Laje petero njegove kukavčadi.

Sikće žena Joka kao mamena kuja.

Kev, kev, kev.

Babo, babo, baaboo.

Daj, daj, daj.

Zar se nisi najeo, Kršo.

Ne gori ti fenjer na raskršću, bolan, bolan.

Mljacka on loparavim nogama kao maljevima. I kasa kô prebijeno kljuse.

– Jedanput, dvaput, triput...

Oo, što mi taj Gospod Bog nije dao snagu da podignem čitavu Hadži-Stevinu magazu!

Kasa on – peti put... šesti put...

Kasa kao premlaćeno kljuse.

– Evo, donio vam babo... jedite, jedite, jedite, kukavčad moja!

– Joko, ženo, jedi, jedi, ne bulji...

Pa kasa opet, kasa mahnito, bezglavo.

A za njim ostaje pšeničan trag kao kumov put na nebu.

– Nek ostaje, ne kradem ja, ne kradem... hoću samo da se najedem... da ne krepam samo...

Laju za njim psetad zloslutno – ne laju njegova djeca više... dave se ona pšeničnim brašnom... guše se.

Ne sikti ni žena Joka, ona bulji kao sovuljaga.

Zatrpa siromah Kršo kuću džakovima.

I pade bezglavo pa zahropta. Poli mu žena Joka glavu studenom vodom i metnu sebi u krilo.

Kad ga u rano jutro okovaše debelim lancima, on pomodri kao čivit.

K. UND K. GOVEDA

I.

I tako su prolazili mjeseci i godine, u našoj prostranoj i ravnoj domovini ležale su plodne zemlje neorane i po njima su nicali bodljikavi čičci, stričci i različci i divlje ruže (a njihovi surovi mirisi su ostavljali utisak pustoši), po močvarnim zaseocima su se provaljivali ilovi putevi i plugovi hrđali po zaraslim sušama, po dimnjacima se gnijezdile štrkljaste rode i obnoć tugaljivo klepetale dugim jakim kljunovima kao dugim drvenim klepkama, žene su se do sita isplakivale za svojim nedoraslim i nerazvijenim sinovima osamnaestgodišnjacima i sedamnaestgodišnjacima (ovima posljednjim su, po vojnim evidencijama, čiji su šefovi bili rahitični zugsführeri, krivotvorili datume i promicali ih u starija godišta rođenja), koje je posljednja vojna komisija pokupila i odaslala negdje na daleki feldpost, da izginu kao neuka telad. Tako su tih godina po našoj dragoj plodnoj domovini, čije zemlje obremenjene mirišu, teškim opojnim mirisom masnoće i zrelosti, zadrigli vojni deserteri, silovali četrnaestogodišnje seljančice, ceste su obrastale u paprat i bujad, a iz te bujadi obnoć iskakivale neke vukodlačke krabulje i zasretale s golim noževima i puškama uperenim pravo u trbuh, djeca umirala od trbušnih tifusa i tuberkuloza, po čaršijama zavijala šugava psetad i epileptičari, a općinski panduri profesionalnom sigurnošću obijali noću bakalinske ćefenke, a sutradan na-

mrtvo prebijali srđansku urlapčad i žene, psujući "mater i boga lopovskog kad ste se taki nakotili."

Ono što se zvalo život gušilo je u dušniku, djeca i majke bili presretni ako se na deset litara mljevenih kukuruznih klipova mogla sasuti tri kilograma brašna ili bar mekinja, susretali u putu svakog prolaznika i sa ispruženom rukom prosili, skitali se dane i dane po selima od kuće do kuće, naćali po koprivama, pili tečno vranjina jaja i jeli žive punoglavce, prvu razvojnu fazu žaba krastača i kreketuša. Ono što se zvalo život to je saznanje djece da moraju ili bestijalno krepavati od gladi ili krasti – u komšije jaja ispod kvočke, bez obzira koliko ona leži, kruh ispod peke, bez obzira je li pečen ili ne, u bakalina suhe kruške, koje on prodaje, s ćefenka, u pekara popljesnivljelu lepinju, od pseta neoglodanu kost ili ispred snaše tubok graha, koji ona pazarnim danom pohlepno jede ukraj hendeka. Ono što se kod istom prokljuvane plovke, kad je baciš na vodu i ona pliva, zove instinkt, kod djece se je javljalo za krađom kad su bila gladna. Kao i kod svake četveronožne životinje. To je bio nepatvoreni život, kojim smo se mi i naše majke tih godina u našoj "dragoj prostranoj i plodnoj domovini", bosanskoj Posavini, iživljavali, a u to isto vrijeme su naši očevi, disciplinovani k. u. k. infanteristi i topčije sa modrozelenim fesovima i kitama do za vrat, hrabri regimentarci BH N° 1, 2, 3, ispijali nadušak satljike rumova, hrumali cvibake i trijebili krupne, gladne, crne uši, koje su se ubilački napajale njihove vruće soldačke krvi.

Mi smo bili desetgodišnjaci, jedanaestgodišnjaci, dvanaestgodišnjaci i trinaestgodišnjaci. Imali smo i svoje vršnjake koji su bolje živjeli od nas. Mi smo nosili bijele

široke iskrpane gaće od čadorbeza i iste take košulje. Bez obzira je li ljeto ili zima. Zimi, istina, nosili smo na nogama stare iskrpane i špagom izutezane cipele, nađene na gradskom bunjištu za kasapnicom, a ljeti smo išli bosi. Oni, ti naši bogati vršnjaci, imali su na sebi lijepa štofana marinerska športska odijela, lijepe žute i crvene duboke i plitke cipelice i kape sa zastavicama i natpisima: "Viribus unitis". Išli smo zajedno u pučku školu. Neki su se od njih dovozili pred školsku zgradu u krasnim lakiranim fijakerima. Oni su jeli na odmorima velike kriške bijelog hljeba namazanog maslacem i pekmezom. Mi nismo jeli ništa. A ipak nismo otimali ni od njih. Nastojali smo da na fin način ukrademo još pod satom, da se to ne vidi. Onda je ukradena kriška išla ispod klupa od jednog do drugog (mi smo sjedili u zadnjim klupama, počev od druge i treće, a oni u prednjim) i svaki od nas je imao pravo da zagrize jedanput u taj gospodski kruh. Jedanput kad se je meni učinilo da sam zagrizao posve malo, prinio sam krišku ponovo ustima, ali u to me je Gican, koji je ljubomorno očekivao svoj red, tako zveknuo po zatiljku da sam izbacio i prvi zalogaj. – Zato sam se od bola i žalosti zacenuo, koliko me je grlo nosilo. Učitelj je skočio. Djeca su se uzvrtila. Gican je halapljivo grizao krišku i okrenuvši se rekao sljedećem drugu:

– Nema za te! Ne može te dopasti!

Pri tome mu je s brade curio rastopljeni maslac. To je vidio i Drago, okradeni vršnjak. I pošto se je to često dešavalo, brzo je zavirio u klupu.

– Jao, jao!

– Šta je? No šta je? – izvalio je oči gospodin učitelj i izletio nasred razreda sa štapom.

– Pokrali me, jao, jao! Jauzn mi ukrali!

Nastao je urnebes.

Učitelj se razmahao po nama. Počevši od druge klupe pa sve po redu. Nije, naravski, ni pitao: ko je? šta je? Znalo se. Mi smo to obligatno radili. I tako vješto da se je gospodin učitelj zgražao. Zato je sada navalio stostrukim bijesom. Mi smo se pozavlačili pod klupe kao miši.

A i naši vršnjaci iz prvih klupa su se slatko i veselo smijali i lupali nogama od radosti. Pa kad gospodin učitelj nije više nikoga dosegao, povratio se zapuhan za sto. Mi smo najprije pomolili nosove, a onda cijelu glavu.

– Noh, diži se! diži se, prokletinjo! Gadovi proždrljivi!

Mi smo bili bolji đaci od naših vršnjaka iz prvih klupa. Svaki geometrijski zadatak smo znali usmeno i nadušak izračunati. Znali smo više pričati nego oni. Mi smo pričali strašne jezive priče o hajducima i razbojnicima, o čaršijskim pandurima, o pismima naših očeva i o ratu, a oni su se ježili i pokrivali oči rukama. Drago je kroz prste navaljivao s pričom o nekoj kraljevni, koja je spavala u oraškovoj komušici. Gican se kesio.

– Be, baš su to prave dječije priče.

– Pih, sve sama laž!

– Ovo je prava istina, ovo! Ja sam to vidio svojim očima – prisizao je Šoljan kad je pričao o općinskom panduru kako je obio Mijin ćefenak.

Pa svejedno, gospodin učitelj nam je na kraju mjeseca davao zelene i plave karte, a oni su dobivali crvene, kao pravi odlikaši. Oh, ala smo ih mrzili! Kad sam ja jedanput plakao od jeda, gospodin učitelj je rekao:

– Dragi moji, vi ste raskalašena djeca! Vi ste pokvarena djeca!

– Ali mi više znamo nego oni – balio sam kroz rukav.

– Nevaljalci! Šutiti!

Zimi smo bili redovni učenici bez izostanaka, jer se je u školi bogato ložilo. Ali čim bi se ukazali lijepi proljetni dani sa zagušljivomirišljivim bijelim cvjetovima glogova po živicama i sitnim rodnim tratinčicama po ledinama, mi smo svoje knjige brižljivo umotane u krpu sakrivali po potocima u pukotine zidova i pod natruhle grede mostova, i sastajali se u lukama, gdje pasu pušteni konji. Mi nismo znali za kovboje, a bili smo pravi pravcati divlji jahači na golim konjima, obješeni čvrsto o njihove začupane grive, jurili smo poljima, dok su naši bogati vršnjaci iz prvih klupa marljivo nastojali da dostignu ono što smo mi tako lahko i sigurno naučili za četvrtinu obligatnog školskog vremena. Nismo volili školskog podvornika, jer nas je ganjao i hvatao da vodi u školu u ruke gospodinu upravitelju, koji nas je (povaljujući preko stolica, a glavu proturajući kroz naslon stolice) životinjski tukao nekim elastičnim štapom po zategnutim gaćama na stražnjicama. Zato smo se podvorniku osvećivali prosipajući hotimično pljuce po razredu.

Bili smo dobri pjevači i pjevali carevku na ariju sevdalinke "Šta se sjaji nasred Sarajeva", znali naizust sve proturatne pjesme koje su nicale u "našoj ravnoj dragoj domovini" danomice. Kad smo jednog dana urnebesno sricali jednu taku pjesmu koju smo naučili u mahali, gospodin učitelj je (tako se dobro sjećam njegove prestravljene blijede fizionomije) uletio u razred, sav očajan i u histeričnom napadu zaletio se među nas, bijući nas i nogama i rukama. Mi smo jaukali do iznemoglosti ležeći sakriveni pod klupama, a on nas je onda počeo odjednom izvlačiti ispod klupa i milovati. Čak je poslao jednog da kupi bombona i dijelio nam govoreći:

– Vidite, vi ste prava štenad, ja vas volim, a vi tako. Ne smije se svašta pjevati! Za to vas može policija, znate li vi, ha?!

Zato kad smo idući kući odmakli od škole, pjevali smo koliko nas je grlo nosilo:

Ko je reko lahko je
Zar ne vidiš kako je
Dok se Bosna regrutira
Tu ti nema mira
šalaj!

I tako su prolazili mjeseci i godine, a mi smo u njima iživljavali svoje djetinjstvo, majke su se naše neumorno nadale da će rat prestati i da će jedanput očevi doći, da će život biti lakši, da će se zemlje orati i sijati, da će biti kao i davno prije rata: brašna i masla i mlijeka, te da se više neće jesti mljeveni kukuruzni klipovi, od kojih postaje tvrdo u crijevima kao kamen. Zato smo mi svi bez razlike blijedoliki i slabokrvni i malokrvni. Mnogi je sušičav i mogu mu se prebrojati svi kralježnjaci kroz košulju.

Ako se izuzmu dva-tri četrnaestgodišnjaka i petnaestgodišnjaka, onda smo mi bili najstariji muškarci u našem rodu. Ono nešto sedamnaestgodišnjaka i šesnaestgodišnjaka regrutovano je zajedno sa osamnaestgodišnjacima, pošto im je prethodno u "registru rođenih" popravljen dan, mjesec i godina, i time dopunjen valjda nužni broj k. u. k. regruta koje je naša "pitoma i ravna" domovina Be-Ha posavina morala da prinese na žrtvenik Velikog Rata. Dobrom i mudrom Caru, koji je našim očevima još augusta mjeseca četrnaeste pisao "dass er alles gut erwogen hat", da je dakle sve dobro promozgao...

Tako je u jesen 1917, kad su naše "hrabre i neustrašive" očeve negdje na obalama Pijave napajali rumom i snadbijevali rezervnim sturmmesserima i pričajući im masne priče o putenim Talijankama raspaljivali ih za juriše preko pontonskih mostova, u našoj domovini su ovamo, daleko od rata nekoliko stotina kilometara,

svakog četvrtka vršili rekviziciju stoke, krupnih širokorogih posavskih volova i krava s teškim vimenima, iz kojih se je dnevno izmuzalo po 35 litara mlijeka, i jedrih i nešto sitnijih brdske pasmine s prvih obriježja koja vise nad Posavinom kao plazovi. Goveda su beukala otužno, a marljivi neki gospodin činovnik je u plehanoj crnoj pećici valjčastog oblika zagrijavao do topivosti željezne brojke na dugim držcima i čvrsto ih lijepio u glatku koru roga, od čega se je nadaleko širio nepodnošljivi vonj rožine i mladi bikovi nervozno radi njega širili nozdrve. Iz nabreklih vimena muzara curkom je kapalo masno mlijeko. Jedan garasti bačić brdnjak se blaženo češkao raskrečenih nogu o stablo kestenovo, a s toga stabla su padali krupni smeđesjajni divlji kestenovi i ćopkanjem se zabijali u vruću balegu, koja se pušila. Jedna snaša je s vodenom ocaklinom u pocrvenjelim očima zurila u plavu dugačku cedulju, koju su joj dali za njenu mladu junicu. A na toj dugačkoj plavoj cedulji je pisalo ime te njene mlade junice, koju je ona zvala Vezava, boja njene dlake, veličina njenih rogova, porijeklo, težina...

– Tu cedulju čuvaj, platiće ti se! – rekli su joj.

– A ja u to ne vjerujem – odgovorila je.

– Bolje ti je vjeruj, lakše ćeš preboljeti – nakesio joj se neko.

Zato su u nje zasuzile oči. Znala je da je sve ono što se uzima za rat potpuno izgubljeno. Tako oni rade evo tri pune godine, pa Bog zna dokle će još ovako – misli u sebi, a vruća joj suza kanu na cedulju.

– Jesi li čvrsto svezala? – gurne je jedan žandarm.

– Da, neće vam pobjeći, ne bojte se – odgovara ona gorko.

II.

A toga četvrtka rane jeseni 1917-te ratne godine popodne je bilo vlažno s nekom ljepljivom studeni u vazduhu, u jednom su bukviku poviše marvenog trga vrane nabrajale: kvar – kvar – kvar, voda je u razbijenom badnju klokotala i u mlazevima se razbijala o masnosive kašike vodeničkog točka, pod kojim su rašepireni rakovi strigli dugačkim ticalima. Naherene krovinjarice, obješene jedna do druge o plaz brda, mrtvo su zurile i iz jednog dvorišta se čula dreka nečijeg slinavčeta, a dolje daleko niz taj neravni potok preko hrpa kamenja i razlupanog stakla, kiselih spirina i zagušljivih izmetina, koje su se u gustim mlazevima sručivale u zelenožutu kiselu vodu potoka, jedna se je mati sa svojim sinčićem, spotičući se o nalupane hrđale plehnate kante, provlačila oprezno ispod mostova, vodeći za sobom malu mršavu kozu suhog velikog vimena i dviju đugačkih modrih smrežuranih sisa. Bojažljivo i pogureno, a koza je skakutala sa hrpe na hrpu povlačena zategnutom konopljastom priuzom i uvijek oprezno i pažljivo udarala tu mater u krsta. A kad se je ta mati sa svojim sinčićem vraćala ostavivši svoju štićenicu, brižljivo privezanu o granu jedne zovike, pred kućom su stajali općinski panduri i gospodin bilježnik. Ona je protrnula: Zbilja su došli kako sam slutila. I rekla je uvjerljivo:

– Gospodine, ja sam moju kozu prodala još prije mjesec dana, tako mi neba!

Oni su se sva trojica nasmijali grohotom:

Thahahaa

Phahaha

Bhahaha

Ona zacvili:

Jesam, sunce me ne grijalo ako nisam.

I u sinčića su oči postale vodene:

Jest, bogami, jest – kaže on.

– Njemu je dvanaest godina, je li? – upita gospodin bilježnik.

– Skoro će – zastanu suze u njenim očima. Zašto to pita? – pomisli u sebi.

– Po naređenju sa najvišeg mjesta on mora danas goniti goveda – svečano kaže gospodin bilježnik.

– Da, podaj mu komad hljeba u ruku, pa neka ide s nama – dodaje jedan pandur.

Žena gleda dugo šuteći. Onda odjednom progovori sa očajanjem:

– A zar ste i na djecu spali? crna li sam kukavica!

– Platiće se svakom po dvije petice, razumiješ li?

– Da, plaćate i za moga čovjeka, kojega ste odveli evo ravne tri godine! jadne mene!

– Treba da se ponosiš, gaduro jedna, što ti čovjek služi caru – gospodin bilježnik se ražestio. U njega je nabrekla jedna vena na čelu.

Sinčić stoji šutke. Kroz njegovu svijest prolazi bezbroj rogatih krava i volova zbijenih jedno do drugog, i u tom zbijanju najahuju jedno na drugo i ćiftaju se, beuču, a od toga beukanja evo zvoni opna na njegovim ušima, on razmahuje velikim vitkim grabovim štapom: hoja – ho! O, slatko je sanjao on toliko puta kako bi mjesto one male mršave koze (koju su onako ljubomorno sakrili, bojeći se i za nju rekvizicije) tako radosno volio goniti stotinu krava i biti pravi pravcati čobanin s punom torbom bijelog masnog sira i debelim komadom žute mirišljave kukuruznjače, hoja – ho! O, tada mu se ne bi rugali kao što mu redovno plaze jezike i trčeći za njegovom mršavom Šajnom tegle je za plosnati kratki repić sričući: koza – jarac – jare – prdac – tebi smrdac, be-e-e, me-e-e!

Onda najednom progovori. A oči mu se zacakle:

– Mati, ja hoću, hoću.

– Dijete!

– Mi ne pitamo! Mora se...

– Ali, gospodine, daleko je! dijete je! pašće i ostaće, četrdeset i devet kilometara tamo, četrdeset i devet natrag, zaboga!

– Za cara je, da je stotinu četrdeset i devet!

– Njemu moraju služiti i djeca, da! – odsiječe gospodin bilježnik oštro.

– Ali, gospodine...

– Kuš...

Uz potok kroz žuto zovikovo lišće pojavi se Šajna

– Be-e-e

– Mati, ja hoću, hoću, volim!

Trgne se mali sinčić dvanaestgodišnjak ponovo.

Koza mu zađe za leđa i obliže ruku.

– Be-e-e

– Mati, pusti me!

Tako se toga četvrtka rane jeseni 1917. ratne godine po podne regrutirali gončini između nas dvanaestgodišnjaka i trinaestgodišnjaka, naše majke zeble u srcu za nama i proklinjale do neba, a mi u svojim dječijim mozgićima dočaravali zamamne pustolovine i pritezali učkure, pa za njih zadijevali visoko obašve od gaća i zasukivali se do više koljena: hoja-ho! Imamo već i vitke prutove, hoja-ho! Četrdeset i devet kilometara, šta je to? Dvije petice, a to je nešto! Dvije plave, glatke dugačke petice – za jednu ću kupiti pantale, kaput i cipele... a za drugu? O, koliko je to samo novca! Hoja-ho!

A žuto prozirno lišće bagremovo padalo je po cesti i mekahno se ljuštilo pod bosim nogama. Nebo je poprimalo neke masnije boje. Jesen je dolazila mekahnim korakom. Četvrta u ovoj našoj "dragoj ravnoj i plodnoj domovini Posavini" otkako su po frontovima zviždale dum-dum patrone, a topovske cijevi po opaljenom metku automatski se trzale za 50 centimetara unazad, našim

dragim očevima prskali šavovi na lubanjama, i rastezale se tetive u zglobovima i crijeva se sa smradom isukivala po stogodišnjim panjevima karpatskih prašumskih omorika, a divlji kesteni po gradskoj aleji ipak spokojno pupali i listali i cvjetali i žutili i opadali kao i svake druge jeseni. Seljanke u bijelim košuljama i u nedoumici prolazile pognutih glava, po hiljaditi se puta razočaravajući u svojim upornim nadama da će se rat svršiti baš upravo na početku jeseni kad se u selu momci žene, a žuto suho lišće kestenovo i bagremovo mekahno se ljuštilo pod njihovim bosim širokim i tvrdim stopalima.

Jesen stiže
boj se diže
druga pade
boj ne stade
treća dođe
boj ne prođe
A joj-joj-jojoo

Otužno sriče čobanica po problaćenim putevima ravnih močvarnih posavskih sela, a živicama meknu crveni šipci i modre trnjine, mali Bačić dvogodac žilavo se upinje sa svojom sluzavom isukanom žilom oko krave Širave, putevi spokojno vijugaju kroz neovičena polja, sunce izlazi na istoku a zalazi na zapadu, cvrčci cvrče, mlječike se macaju, vode teku slatke i bistre, mutne i kaljave, teku kao što život teče i mijenja se neumorno i žilavo pored svih ratova i pokolja, i pokoja i spokoja.

Jedan srcolik lipov list hrđine boje zmijski se svrće o sluzavom vlakancu pauka krstaša.

III.

Ja nisam ni sanjao o bjekstvu. Naprotiv, sanjao sam o dvjema plavim peticama koje nam obećaju. Svakog četvrtka dvije petice! O, mene više neće trebati tražiti ni dogoniti, ja ću sam doći! Mati je rekla:

– Ako možeš, sine, drugačije nemamo zašto ni na cedulje dignuti brašna, i bila je žuta od brige.

– Mogu, mati, ja mogu kao veliki! – uvjeravao sam čvrsto odlazeći, a mala solna vrećica mi je visila preko leđa i u njoj komad tvrda kruha od kukuruznih paturica i mekinja.

Mi stojimo u grupi. Dvanaest gončina sa dugim vitkim grabovim prutovima. I pravimo se jako važni. Ne znam šta smo sebi uobražavali. A pet koraka od nas, naslonjen na glatko stablo jednog kestenika, stajao je žandarmski gefreijter.

– Pucaću na onog ko htjedne pobjeći kao na zeca – rekao je strogo i skinuo karabin s ramena i postavio ga uz desni but.

Zapitali smo gospodina gefreijtera, gledajući mu po disciplinskim militarističkim propisima ponizno u oči.

– Gospodin gefreijter, kada ćemo krenuti?

On je nakosio oči:

– Nalijevokrug!

– Kada?

– ... vam materina! – pošao je na nas.

Jedan se drug od straha pomokrio u gaće.

Naišao je iznenada gospodin žandarmski zugsführer. Mi smo gledali u njega kao u Boga, a on je kočoperno prilazio zavrćući lijevom rukom debeli žuti brk. Gospodin gefreijter je digao pušku o desno rame. Jedna je krava žalostivo mukala. Iz njenog nabreklog vimena je kapalo masno mlijeko i rosilo jednu suhu isparenu balegu.

Vi ste sada zapravo postali vojnici – rekao je gospodin žandarmski zugsführer stavši raskoračno pred nas. Služićete caru i zato treba da budete hrabri! Goveda vas moraju slušati, jer imate velike prutove. Dobićete plaće! Vi ste jedini vojnici koji dobivaju plaće! A tebi kako je ime?

On je pokazivao na jednog, ali mi nismo znali na koga?

– Ti veliki, ti što blehneš! – približio se i upro prstom u Mustu. To je bio jedini petnaestgodišnjak među nama. Nešto poveće nesrazmjerne glave, plosnata, široka, žuta lica i s visokim crvenim nakalupljenim fesom, on nas je natkrivljivao za cijelu glavu! Gospodin žandarmski zugsführer je upro prstom u njegovu glavu.

– Zovem se Musto s Kozarice.

Tako se tamo i danas zove cio rod potleušičara. Još nekad u nezapamćena vremena došli su neki poderani i gladni ljudi dva kilometra južno od našeg grada na jednu šikaru kraj druma i podigli tu sebi od pletera kućice i ulijepili ih blatom, i rađali se u njima, i živili, i umirali bez iluzija o nekom zagrobnom životu i rajskim ljepotama, kojima se iskupljuje ovozemaljska bijeda. Sin jedne od bezbrojnih njihovih generacija je Musto. Njega su uhvatili baš tu na marvenoj pijaci i pridružili nama. Mi smo gledali u njegove krupne, izbuljene, pepeljaste oči i neobično široke nosnice, u kojima je bio skoren crn sloj bala, s nekim nelagodnim osjećanjem. Vidjeli smo da je imao daleko dulje ruke nego drug Gican, koji nije ništa zaostajao za njim u visinu. Imao je samo sitnije lice...

– Ti ćeš onda biti kapetan njihov – rekao je gospodin žandarmski zugsführer Musti.

– Hoću.

– A znaš li ti šta je to? – upitao ga je.

– Ne znam.

– Ti ćeš njima zapovijedat, a oni će te slušati, razumiješ? To ti je to: vas je dvanaest, i podijelićete se u tri grupe: jedni će ići pred govedima, drugi usred goveda, a treći za govedima. I čuvaćete da vam ne bježe. Za sve što se izgubi odgovaraćete. Zato budite hrabri, jer ste vi zapravo vojnici, služite caru i otadžbini. On traži od vas da budete hrabri. Naprijed!

On je oštro odsjekao kažiprstom učinivši široku kretnju. Mi smo stajali i gledali. Zašto kaže: naprijed?

– Ja sam izdao zapovijed – okrene se on nama ponovo.

Mi još uvijek ne razumijemo ništa. A ako još jednom vikne, naš drug Tican će se istovariti u gaće.

– Kad ja kažem: naprijed, to znači odvezujte goveda i polazite! Ti odmah moraš prenijeti komandu na njih.

Mi nismo čekali. Utrčali smo veselo i poslovno među goveda.

– Natrag! – dreknuo je ponovo gospodin žandarmski zugsführer. – Mi idemo uvijek za vama, a vi nas nećete vidjeti, upamtite!

Mi smo ponovo utrčali među goveda.

Musto je odrješivao red do mene. Radio je to veoma vješto, a pri tom su njegove pepeljaste oči sjale kao žiške i niz laloke mu se cijedila bijela sirolika tečnost.

Onda smo krenuli.

Hoja-ho!

Grabovi prutovi zviždе po leđima goveđim.

Kas-kas-kas.

Jedan pomamni garonjica, nabijeni brdnjak s rogovima kao oštrim noževima pomamno krči put.

Hoja-ho!

Sada treba skrenuti lijevo. Ali cijelo stado juri desno.

Lijevo!

Živi rogati zid se sručio desno.

Pomamna lava pod kojom kamena cesta zvoni mu-klo.

Sad smo pošli zaobilazno ravno četiri kilometra više.

Hoja-ho!

Ja sam razbio nokat na palcu desne noge o jedan šiljati bijeli kamen u jarku. Instiktivno sam čučnuo i uhvatio se za palac rukom. Mali krvoločni garonjica je opkoračke prednjim nogama jahao na jednoj žutoj kravi. Ona je pod teretom posrtala pravo na me. Još korak. Jedna je žena vrisnula. Ja sam se otkotrljao niz jarak.

Hoja-ho!

Sada idemo uz brdo.

Prutovi zvižde.

Desno je sokak. Sada znamo šta treba raditi. Zato dvojica od prve grupe trče i postavljaju se raskoračke i mašu prutovima. Zviz jednu kravu po nosu. Ona za-žmiri. I zavrti glavom uokrug.

Zašto si srljala na me? – misli drugar i trči naprijed.

Sada je sokak lijevo. Onda opet desno. Ali mi smo sad posve iskusni gončini.

Hoja-ho!

Idemo niz brdo.

Kas-kas-kas.

Dolazi jedna velika okuka ulijevo. Za takav slučaj nemamo iskustva. Ipak se trojica iz prve grupe posta-vljaju u obliku potkovice: zviz, zviz, zviz.

Goveda otresaju glavama.

Prošli smo.

Srednja grupa trči naprijed, jer je neko rekao da su oni u prvoj grupi već umorni.

IV.

Šesnaest kilometara daleko. Naložili smo velike vatre od granja i grijemo se. Tri velike crvenožute vatre od suhog granja. Visoko nad nama izvijaju se jata užarenih iskara. Neko se sjeća četvrte čitanke: Što mi ti je nenu gonenu? Poletile zlatne patke, susrele ih crne čavke – kud letite zlatne patke – kud letimo da letimo, nikom ništa ne činimo – šta je to?

Tri koraka od nas je gusti obruč noći. Kroz njega se ništa ne vidi. A na tom crnom gustom obruču je veliki tamnomodri poklopac neba. Na njemu su zvijezde poredane u svim mogućim geometrijskim oblicma. Mi znamo kako izgleda Veliki Medvjed: četiri sjajne zvijezde u obliku izvrnute prednje strane krova na gospodina strasmajstera kući pred školom (tako nam je to g. učitelj slikovito predočio). Zvijezde su kao četiri kotača – dva prednja i dva zadnja. Razmak između zadnjih kotača treba u produženju prenijeti pet puta i naiđeš na jednu naročito sjajnu i krupnu zvijezdu: to je Sjevernjača. A pravo pod njom je sjever. Ako gledaš licem prema sjeveru, za leđima ti je jug, desno istok, a lijevo zapad. Kad sam sve to u sebi obnovio, potražim na tamnomodrom poklopcu neba izvrnutu stranu krova na kući gospodina strasmajstera. Tačno sam zamislio njenu sliku i opet nema. Crtam u lugu i na uglove mećem užarene žiške. Onda opet tražim. Nema, nema. Biće da je negdje za brdom – mislim – nije nas valjda gospodin učitelj varao. Ja se sjećam da se je on čak žestio kad smo se mi smijali: izvrnut krov kuće gospodina strasmajstera na nebu? Ahahaha...

Njiva u koju smo stjerali goveda nalazi se odmah pod cestom i ograđena je visokom živicom. Na donju stranu je gusta mrka grabova šuma. Bio je već mrak kad smo se zaustavili, pa nismo ni upamtili okolinu.

Sada ona u noći izgleda u ovom mrkom gustom obruču kao neka strašna rupčaga. Zato se mi sve brižljivije stišćemo vatri. Ja zavlačim glavu među koljena. U cjevanicama me peče, kao da se kosti tale.

Goveda se oglasiše pucketanjem živice.

– Trebalo bi vidjeti šta je to – kaže kapetan Musto.

Ja se pričinim da spavam. On se sagne nada me, pa kad se uvjerio da spavam, gurne Ticana.

Hajdemo.

On se strese:

– Ne smijem ja u mrak, propašću – kaže.

Ustaje Gican:

– Hajde ja ću!

Onda se je neko čuo na cesti poviše nas. Koraci potkovanih cipela.

– Hop, hop!

Mi premiremo.

Poznamo glas gospodina zugsführera i skačemo. Sada smo kuražniji. Raspoznajemo tri sjene na cesti.

– Evo vam još jednoga – kaže on – pa budite hrabri. Zbogom!

Od njih se odvoji mekahnim korakom jedna visoka sjena i dođe vatri. Mi je zagledamo: cijeli čovjek – mislimo u sebi. On čučne uz vatru i mi ga poznajemo.

– Arselja, Arselja...

– Ubili su boga u meni, majku im – kaže i okrene se prema cesti.

– Otišli su.

I onda šutimo.

Jedna krava balega.

Arselja je devetnaestgodišnjak, i zna pričati o ratu, jer je bio dvije godine u Galiciji. A onda jednog dana, kad su išli uz neku strašnu strminu, on je okilavio.

– A znaš li ti, Arselja, gdje je Veliki Medvjed? pitam ja, jer me još uvijek muči lik izvrnutog krova strasmajsterove kuće pred školom.

On najprije šuti. Onda odgovori:

– Ovdje nema ni malih medvjeda. Nisu ovo Karpati.

– Ali ja sam učio u školi da na nebu ima Veliki Medvjed od zvijezda...

– He, što si ti učio u školi! Učio sam i ja koješta, pa ne važi! – pljune on u vreli lug i pljuvačka cvrkne.

– Ti si s Kozarice – obrati se Arselja Musti.

– Jesam.

– Znam te, bili smo zajedno u Krečani kod komesara radi onih kokošiju.

– I ja sam bio – kaže Šoljan.

Noć šumi tajanstveno. Jedna je kukuvija došla negdje blizu naših vatara: kuvi, kuvi, kuvi.

– Umrijeće neko – kaže Musto. – Njen glas ne sluti na dobro.

Arselja grije pete:

– Ja više ne vjerujem u smrt – kaže on. Kad neko dođe živ iz rata, taj neka se više ne boji smrti.

– Zar je rat tako strašan? – pitamo.

U dnu njive beuče jedan bak. Ja bih se zakleo da je garonjica sa šiljatim rogovima.

A negdje daleko i potmulo, kao u kakvoj provaliji, zaurla nečija torna psina. Kao da potrese noć.

– Joj, to je lav – brecne se Tican – joj, ja ću umrijeti od straha!

Lavež gromoran i potresajući ponovi se opet dolje negdje u šumi, pa uzlazeći kroz čestu šume u tom mrkom tijestu noći zaista odjekivaše zastrašujući.

Desno ukraj živice, valjda je neki polno preosjetljivi bik zaganjivao jednu kravu i podizao čitavo stado njom, goveda su se zbijala tutnjeći.

Mi smo šutjeli.

– Joj, jest, majko moja! – kisao je Tican.

I meni je postalo tijesno oko srca.

Arselja se razvraćeno zahohotao.

– Lavovi žive na drugom kraju svijcta.

– Pa gdje smo mi? I mi smo daleko.

Arselja se ponovo zahohotao.

Hohohoo!

Hohohoo!

– U četvrtoj čitanci piše da se selo potrese kad lav dolazi i da tutnji kad on zine, kao da grmi, da, i da se goveda zbijaju u hrpe i da on može nositi čitavog vola u zubima.

Jedno se goveče pobalega. Ćopkanje balege čulo se jasno.

– Eno vidiš da nije lav kad ono goveče onako mirno balega – kažem ja.

Onda je poslije daleko negdje i tanko kao pisak od mlječikine vlati zapjevao jedan pijevac. A onda drugi. Mi smo drijemali. Kad bi samo bio kakav topli kaputić, da pokrijem krsta – mislim ja, jer mi je zaista s leđa nesnošljivo studeno. I Gican se tuži na to. Zato se mi sporazumno okrećemo bočke vatri i oslanjamo se jedan drugome o leđa.

– Zašto to nismo prije smislili, – kaže Gican i strese se od zime.

Onda smo udobno prebacili jedan drugome glavu preko ramena i zahrkali.

V.

Kas-kas-kas.

Spuštali smo se nizbrdo. Cesta je tvrda i bijela. Papci goveđi zvone.

Lijevo je jedan veliki goli predjel hrastovih panjeva. Debljina njihova svjedoči da je to do jučer bila stoljetna šuma. Sunce se tamo za jednim brijegom pomalja, kao narandžast kolut.

Po nama ono sija kao naša vatra, koju smo zatrnuli kad smo krenuli. Onda se pojavljuje jedna zidana jednokatnica surog izgleda i neobična u ovoj pustoši. U staklima njenih prozora sunce se razlilo kao tekućina.

– Vidiš li te rupe po zidu? – pita Arselja – to su logoši izbušili svojim metcima. To je žandarmska kasarna. Neki dan je tu bilo kao na frontu.

Kas-kas-kas.

Cesta se još uvijek spušta. Onda najednom okuka. I mi zalazimo, kao u tunel, u gustu, crnu, visoku hrastovu i bukovu šumu. Glasovi naši dobivaju odjek.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Začudo, goveda ne skreću u stranu.

Sad smo prešli preko jednog mosta i krećemo uzbrdo. Šuma je ostala za nama.

– Nisam htio da govorim, ali ta je šuma puna logoša – kaže Arselja.

– Meni pada na um pjesma: "Oj, logoši, logoši, šta je vama u duši"... Onda ja kažem:

– A što si i sada govorio? mene je jako strah.

– Šta bi te bilo strah? oni nama ne bi ništa. Oteli bi nam goveda i zbogom diko.

– Ti nisi čuo onda šta je rekao gospodin zugsführer, da smo mi odgovorni.

Za nama se oglasiše cipele. Obazremo se: patrola žandarmska.

– Samo naprijed – kažu oni tiho i opet propadoše lijevo u čestu.

Ja postajem lagahan. Osjećam važnost svoje uloge: zbilja, mi smo zapravo vojnici, kako je rekao gospodin zugsführer.

Hoja-ho!

Desno gore u brijegu su neke kuće.

Za nama dolazi jedna žena.

– Mali – zove ona – imaš li jednu priuzu, daću ti komad kruha.

– Nemam – kažem – a otkuda bih imao?

– Pa skini s krave, eto svaka ima!

Kas-kas-kas.

Opet jurimo niz brdo.

Žena ostade daleko za nama. Ja se okrećem. Ona stoji.

Kas-kas.

U mojoj torbi nema više ni mrvice kruha. Sada kad je ta žena spomenula kruh, ja sam odmah osjetio da sam strašno gladan.

– Sada, kada pođemo uzbrdo, skinućemo deset štrangi – kaže mi Arselja. – Ja već nisam ni znao kako ću se spasiti od gladi. Crijeva mi strašno kvrče...

– I u mene – dodajem ja.

– Ja već teško trčim. Drob mi lijeće po trbuhu kao svežanj krpa – odgovara Arselja.

Goveđi papci ubrzano zvone.

Lijevo je jedna ledina. I jedan širok bistar brdski potok preko nje. Goveda se sruče u njega pomamno. Ja i Arselja iskoristimo tu priliku: jedna, dvije, tri... deset priuza. Strpamo ih u moju torbu. Sada ću ja, čim se pojavi kakva kuća, ići i nuditi priuze za kruh.

Krećemo. Sunce se diglo za nekoliko konopaca visine. Mlako jesenje sunce od koga žute bjelogorice i neorane zemlje, obješene o strane bregova, dobivaju suri izgled sagorjelih haluga i bujadi.

Arselja me zadržava, i mi idemo posljednji. On govori nešto tiše.

– Htio sam i ja u logoše, znaš? i baš kad sam čvrsto odlučio, okilavim.

Onda se nekom tugaljivom crtom na licu cvrkne i kaže:

– Hja!

– A zašto vojnici idu u logoše, to ja ne znam pravo? – pitam.

– Zato jer ne vole rat, eto.

– Ni ti ga ne voliš?

– Ne!

Ja navaljujem neprestano:

– A zašto?

– Ti i ne znaš šta rat znači.

Onda smo išli dalje, a on je šutio. Zatim je najednom brzo nadušak izgovorio:

– Znači ubijanje ljudi kao pasa. Tamo gdje sam ja bio! A ovdje?

Onda smo opet išli bez riječi, jer je on zašutio kao da ga je neko presjekao. Ja sam pažljivo motrio hoće li se negdje pojaviti kakva kuća.

– A ovdje znači to što su ove zemlje gole kao ćelave glave, što si i ti i ja i Gican i tvoja mati i Gicanova i Mustina gladni kao...

– Eno tamo jedne kuće – plahnem se ja.

– Tamo ćeš ići – kaže on, prekinuvši isto tako kao što je i počeo, nenadano i nadušak.

– Podaj svih deset štrangi za dva komada, čuješ! – doviknuo je dok sam se ja pentrao preko ograde.

Pred kućom je sjedila jedna žena s djetetom na krilu.

– Donio sam ti deset priuza, ako ćeš mi dati dva komada hljeba, gladan sam – kažem joj ja i zaista u isti taj momenat osjetim užasnu glad u stomaku.

– Uzela sam, sinko, od onih što idu pred govedima, evo – i ona podigne hrpu štrangi iza sebe.

– I nećeš više? – meni se je zavrtoglavilo.

Nemam više kruha, sinko!

Vratio sam se. U grlu mi se zbila suha tvrda guta. Potrčao sam, jer su drugi daleko izmakli. Kad sam prelazio preko plota, Arselja se digne iz jarka.

– Šta je?

– Nema! Uzela je od prve grupe.

On zastane. A onda rekne:

– Tu je gore okuka, a mi ćemo ovuda prijeko.

Potrčali smo preko jedne njive. Desno daleko od nas na obavitnji ceste zviždali su prutovi i čulo se: hoja-ho.

– Sada ćemo dospjeti u prvu grupu pred goveda – govori Arselja u kasu – i onda, čim se ukaže kakva kuća, trčaćemo.

– Ja zbilja više ne mogu – ovdje mi je suho, a ovdje mi je mučno – dodajem.

Na cesti smo. Pa pošto još nije prva grupa stigla, mi sjedamo u hendek. Ja osjećam da me među kracima nešto boli. Pipam i kažem Arselji.

– Žlijezde – veli on – to će tek sutra da boli.

Onda se dižemo, jer pristižu prvi. I Musto je među njima. On naređuje:

– Trojica u zadnju grupu.

Sada ostajemo nas trojica i Tican.

– Mi ćemo tražiti kruha – kaže Arselja – zato smo i došli naprijed.

– I ja sam zato došao.

– Ticane – zovnem ja – imaš li ti kruha?

– Nemam, otkud mi! i ševelja.

– A jesi li gladan?

– Sinoć sam jeo i više ne. Gladan sam – kaže on prostodušno.

Još uvijek idemo korakom. Strana je dugačka sedam kilometara. Zove se Bukva.

– Vidite li ovu obavitnju ovdje? – pita Arselja.

– Vidimo – odgovaramo.

– Poštar je vozio uzbrdo i sjedio mirno na boku, a evo baš odavde su ga napali logoši. I kao što su predvidjeli, nije ni njega ni konja nijedan pogodio. Konji su pojurili, a pojurili su i oni, i hop, eno tamo na drugu stranu pred njega. Nije im mogao uteći, da su ga vile nosile. Oni su to proračunali. Kad je on vidio da nema kuda, iskočio je iz kola, izvadio revolver i zaklonio se za lijevog konja pa pucao. A pucali su i oni, i pobili i konje i njega. Evo tu dolje su se skotrljali sve troje. Tu su ih ljudi poslije i zakopali. Eno vidite svježu zemlju.

Išli smo zatim šutke.

– To je bilo nema petnaest dana – nadoda Arselja. – Tako ti logoši ne vole ništa što je državno. Novac su doduše odnijeli. I pravo su imali.

I idemo dalje, a ja mislim: logoši su vojnici i bili su u ratu i omrznuli ga, onda znači zbilja da rat ne valja ni tamo, Arselja pravo govori.

Sad smo odjednom krenuli niz stranu.

Kas-kas-kas.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Odjek. Lijevo je tamna borova šuma. I miriše na smolu. U nas se zato šire nosnice. Goveda žalovito riču. To se desno pojavilo selo. Providan modrikast pramen dima, stari crni drveni krovovi i tele riče. Sve krave u našem stadu su zaustile i zovu.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Arselja me tegli za torbu:

– Hajde, hajde!

Ja stisnem ramena i torba spane.

– Idi ti sam, šta ćemo oba – kažem mu i on trči.

Trči i Musto za njim za smotkom priuza pod pazuhom. Ja zviznem prutom.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Kas-kas-kas.

U crnoj borovj šumi odjekuje zvek goveđih papaka.

Obazrem se.

Tican je ostao i gleda prema selu. Odjednom desno u hendeku za visokom habdušikom kuća u tarabama. I jedna djevojka izađe.

– Imaš li priuzu, mali – pita i drži komad pšeničnog kruha.

Ja se okrećem uz cestu i iz petnih žila vičem:

– Arselja, Arselja, ponesi jednu priuzu ovamo!

I ona gleda onamo kuda ja vičem.

– Hop – čuje se odziv.

– Eto taj što sam ga zvao daće ti – kažem joj i bježim.

Kas-kas-kas...

Ona čeka i gleda uz cestu.

Ja osjećam prijatan vonj ognjišta i dima koji ostaje za mnom.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Desno dolje pukla je prostrana brežuljasta krajina. Između brijegova teče voda. Sunce je u njoj kao rastopljeno srebro. Cesta vijuga niz stranu kao bezmjerno duga pepeljasta zmija. Goveda se ljuljaju u kukovima.

– Hop! Stiže Arselja širokog lica. U objema rukama nosi veliki okrugli pšenični kruh. Za njim trče Musto i Tican. Ja skočim u zrak čitav metar.

– Ti, Ticane, idi za govedima, dobio si svoje – kaže mu Arselja – a nas trojica ćemo sjesti ovdje da podijelimo.

I mi sjedamo. Arselja zapara pažljivo jednim klipom na tri strane i pita:

– Jesam li pravo na troje?

Musto popravlja jednu crtu i kaže:

– Sada lomi!

Ja osjećam sladak vonj kruha i gušim se u dobivenom komadu.

– A jesi li dao jednu priuzu i onoj curi što je čekala? – pitam Arselju.

– Nisam imao, sve sam gore dao.

– A je li čekala?

– Da, čekala je. Ja sam je pipnuo, a ona se smijala i dala mi onaj komad što je držala, eno ga kod Ticana. Ona je kao bomba.

Ja se smijem tome.

Onda smo ustali i pokasali. A veliki komadi pšeničnog kruha u našim rukama postajali naglo sve manji i manji.

Musto kasa pred nama.

Arselja kasa uza me i pita:

– A znaš li ti šta je to sifilis?

– Ne znam – kažem.

– To ti je gospodska riječ za ljubav.

Kas-kas-kas.

Sustižemo goveda.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Nad krajinom zvoni naš zov.

Hoja-ho!

Kas-kas-kas.

Ova nizbrdica je dugačka jedanaest kilometara.

Kad smo prelazili preko jednog dugačkog drvenog mosta, pod kojim se je voda modroplavila i crveno jošikovo i vrbovo žilje ličilo na viline kose iz priča, rekao je Arselja da imamo samo tri i po kilometra do vojničkog logora. Kroza me je prostrujao čudan osjećaj. Ono što sam do sada iskusio i čuo o ratu, ostavilo je svoj trag.

VI.

Ušli smo na velika širom otvorena vrata. Dva vojnika su stala pred nas i pomogli nam. Goveda su mirno i poslušno zašla u prostrano vojničko dvorište, kao sluteći, valjda, da se tu u tom prostranom dvorištu, u dubokoj crnoj zagušljivoj prašini završava put. Mali garonjica je potrčao prema bunaru, koji se nalazio nasred dvorišta. I halapljivo je priljubio gubice za dno korita. Srkanje njegovo privuklo je sva goveda bunaru. Onda je najednom izletio odnekle jedan brkati zugsführer i naredio onim istim vojnicima koji su izašli pred nas da sipaju vodu za goveda.

I voda ima miris. Primamljivi miris, jer kad je veliki plehani kotao zazvečao o stijene bunara, goveda su dizala glave i udisanjem širila nozdrve.

Mi, nas dvanaest drugova gončina, stajali smo uokrug oko goveda s našim vitkim grabovim prutovima. Tican je sjeo na tle opruženim nogama:

– Joj, mene boli ovdje i ovdje i ovdje – rekao je on, a lice mu je bilo blijedo.

Sunce je bilo negdje na našim tjemenima. Ja sam gledao daleko u jedan modri vrh planinski i sjetio se gospodina učitelja kako nam je pričao o visokim planinama, i o vječitom snijegu, i o vrijesku i majčinoj dušici kojom se hrane divokoze, i da im je mlijeko od toga kao tijesto... da, i učio nas je da na svakom planinskom

vrhu ima napisana visina u metrima. Te smo mi visine nalazili na kartama zemljopisnim: Maglić – 2387, Treskavica 2088, Vlašić 1919. Ja bih htio da je vidim i na ovom vrhu preda mnom. Zato stavljam dlanove poviše očiju i naprežem zjenice. Nema. Onda kažem poluglasno:

– Ja mislim da je on nama to slagao.

Tican se naglo digne.

– Joj, majko moja, nije slagao! Ja ću plakati ako bude slagao! Meni je mati rekla da dobro čuvam, evo dala mi je i ovu krpu da svežem u nju, pa onda za obašvu. Rekla je, kupićemo brašna čim dođeš. I pravićemo razljevušu sa sirutkom u velikoj tepsiji! Joj, majko moja, je l' de da nije slagao?

– Ja sam mislio o nečem drugom, nisam o tome – kažem.

– Onda dobro.

U garonjice su se cijedili konci slina niz gubice.

Bjelava s velikim vimenom lizala je kuk.

– Ja mnogo volim razljevušu sa sirutkom – kaže Tican i opet sjedne na tle.

Garonjica je skočio na bjelavu.

– A nisam je jeo otkako je otac otišao u rat – nadoda Tican, a lice mu se snuždi.

Ona dva vojnika što su pojili goveda hodali su sada između njih. Jedan je pipkao krave ispod trbuha i izmuzao na dlan mlijeko, pa ga rastirao objema rukama. Za bjelavu je rekao:

– Dobra muzara, šteta.

Drugi je snažno gurnuo garonjicu, naslonivši mu se na kuk:

– Alaj bi ovaj orao u mojoj strani. Čvrst kao kremen.

Garonjica je otresao glavom.

Treći vojnik je donio jedan plehnati kotlić i sjeo pod bjelavu. Ona je podatljivo zadnjim nogama stala u raskorak. Onda je došao još jedan vojnik s kotlićem.

Kravu boli kad joj je prepuno vime, a vojnika boli kad mu je preprazan stomak – rekao je poslovno.

– Masno mlijeko, sami kajmak – oblizao je on prst i tražio drugu kravu. Na njegovoj je stražnjici visio odvaljen kapak zakrpe, koja se je držala još o tri bijela, debela lanena konca. Noge je imao savijene. Ramena široka i za vratom plavosiva debela kita sa zabačenog fesa. Čučnuo je pod jednu mrkulju.

– Nah, ovu boli.

Ja mislim: zašto mi ne muzemo krave kad ih gonimo i odlučujem da ću drugi puta ponijeti jedan lončić. Kažem to Arselji, a on odobri.

Onda su nas odveli daleko preko prostranog dvorišta u jedan sjenik, i mi smo nosili velike naramke sijena. Goveda su se silno obradovala. A od te radosti su beukala i rikala isto kao i kad su žalosna. Na me je odmah naletio garonjica. Mi smo slagali bremena pored tarabe, jedno do drugog. Goveda su se poredala i griskanje se čulo kao šum nekakvog marljivog trenja. Dug, bezmjerno dug red goveda. Ja tek sada vidim koliko smo mi goveda dotjerali. Jedan, dva, tri... dvadeset... pedeset...

– Dolazi gospodin kapetan – reče jedan vojnik. Oni se svi ukočiše i digoše ruke baš isto onako kako je nas naš gospodin učitelj učio da pozdravljamo. I mi se instiktivno brecnemo i sastavimo noge. Ja gledam gospodina kapetana i mislim: dakle, to je kapetan.

On prilazi elastično.

– Vi ste dotjerali? – gleda u nas.

– Oni su dotjerali? – gleda u gospodina zugsführera.

Meni pada na um i prvo lice množine prošlog vremena od glagola dotjerati i ja u sebi šapćem: mi smo dotjerali. Zaključujem: gospodin kapetan govori u prošlom vremenu, prošlo vrijeme je sastavljeno od skraćenog oblika sadašnjeg vremena pomoćnog glagola biti:

sam, si, je, smo, ste, su i tvornog oblika dotičnog glagola (tako smo mi u školi pred gospodinom učiteljom analizirali svačiji govor) i gledam u sjajne mamuze na njegovim čizmama, u crvene ispuste na plavim izpeglanim rajthoznama, u sjajnu dugmad na vatiranoj bluzi i u zlatne zvjezdice pod vratom – Musto je dakle to nama što je on ovim vojnicima, samo se oni, kanda, njega boje, a mi se Muste ne bojimo, iako smo i mi, zapravo, vojnici, kako je rekao gospodin žandarmski zugsführer.

– Jest, gospodine kapetane, oni su dotjerali.

– Vi ste dotjerali – kaže on.

– Mi smo dotjrali – kažemo mi.

To se zove gramatika. Ja sada potpuno shvaćam zašto se ona uči u školi: da znaš odrediti u kojem vremenu neko govori.

Gospodin kapetan nas razrogačenim očima gleda. Sunce u njegovim zlatnim zvjezdicama gori kao žiška. U mene od toga suze oči.

– Gospodine kapetane, mi smo najstariji u našem kraju, drugih nema, zato smo mi dotjerali goveda i rekli su nam da ćete vi platiti svakome po dvije petice – kuražno i razborito je izdeklamirao drug Gican.

– Meni je dvanaest godina – kaže Šoljan.

– Meni je manje – rekne Tican.

– A tebi? O, ti bi već mogao biti vojnik – upre on prstom u Arselju.

– Ja sam bio vojnik dvije godine, gospodine kapetane – kaže on i propisno pozdravi.

– A zašto sada nisi?

– Okilavio sam, gospodine kapetane.

Ja ne razumijem zašto to čini. Zato odlučim da ću ga pitati kasnije.

– To je bilo na Karpatima, gospodine kapetane.

– Jesi li bio hrabar? Jesi li volio rat? – pita gospodin kapetan.

– Rat je strašan, gospodine kapetane, ko bi ga volio – kažem ja.

On se okrene i sagne prema meni:

– O, nije moguće! Ko te je to naučio? Gdje si to čuo? Ha?

On je bio nasmiješen, i ja se nisam ništa prepao. Rekao sam:

– Čuo sam, ljudi se ubijaju.

On se okrenuo vojnicima koji su stajali za njim i uprijevši prst baš u onoga što je muzao mrkulju, resko upita:

– Šta je to rat, Mariću?

– Gospodine kapetane, pokorno javljam, rat je obrana i spas drage domovine od mrskog i krvožednog neprijatelja koji kao gladan vuk sjedi s naperenom puškom za granicom. Svaki vojnik koji voli dragu domovinu mora biti hrabar i braniti je do posljednje kapi svoje krvi. Svaki vojnik mora voliti svoju domovinu! Ukočen kao daska i podignute glave neprirodno visoko, s mehaniziranim tempom pokreta viličnih spojnica, i nadušak, kao da pije čašu vode, izdeklamirao je vojnik Marić, naglašavajući svaku riječ i gledajući uporno u oči gospodina kapetana. Ja se sjetim pjesme "U ranama na bojištu leži ranjenik, ne plaši ga grom pušaka ni topova rik". Odlično sam je znao napamet i deklamirao pred gospodinom učiteljem. –Tako, tako, živ bio, lijepu pjesmu treba lijepo znati napamet, živ bio – ja čujem glas gospodina učitelja, kao da je on tu mjesto gospodina kapetana. Zato dižem dva prsta prema gospodinu kapetanu:

– Molim ja, molim ja...

– No šta?

– Mi znamo jednu lijepu pjesmu lijepo pjevati.

I svi se zdušno pretvorimo u jedan glas:

U ranama na bojištu
leži ranjenik!

ne plaši ga grom pušaka
ni topova rik!

– Noh, bravo, bravo! Vi ste dobra djeca! Vi ste krasna djeca! No-h, bravo, bravo! Rat, rat, draga djeco, rat je božanstvena stvar, oh, vi to ne znate, vi ne znate što je to rat! Vi ne znate ... reci Mariću, reci! – on se je tresao od nekog uzbuđenja i od tog istog uzbuđenja na njegovim se je vatrenim prsima tresao jedan gvozdeni krst, jedna srebrna medalja i dva cifrasta eliptična ordena. I u njima je ovo jesenje sunce gorilo kao žeravica.

Vojnik Marić sa otvorenom zakrpom na stražnjici i neprirodno visoko podignutim nosom ponovio je rutinirano ono isto što i malo prije: gospodine kapetane, pokorno javljam, rat je... itd.

– No-h, also gut, ganz gut, dobro sasvim! A vi sada još jedanput zapjevajte vašu lijepu pjesmu!

I mi smo pjevali.

Još tri puta.

Meni se čini da je vojnik Marić gledao žalostivo u nas.

Onda je gospodin kapetan sasvim razdragan brojao goveda. Stotinu i dvadeset. I bio je zadovoljan, jer smo mi svoju službu potpuno savjesno obavili. Zatim je gospodin kapetan po treći put obilazeći dugi red goveda, koja su marljivo grizla žuto mirišljivo cvijetno sijeno, i povlačeći snažno jedno po jedno za dugačke opuštene repove i zagledajući znalački u kukove goveđe, pljesnuo moga garonjicu i rekao:

– Zugsführer Karić, ove plećke za oficirsku kuhinju – i otišao preko dvorišta.

Zugsführer Karić je sastavio pete i pozdravio.

Ja sam žalostivo gledao u garonjicu.

Onaj je vojnik ponovo prišao:

– Dobar orač, šteta – rekao je.

Arselja je sastavio pete i pozdravio gospodina zugsführera.

Gospodin zugsführer, hoćemo li odmah dobiti plaće? – pitao je.

– Da-h – odgovorio je on mahnuvši rukom, a zatim je otišao.

Mi smo se obradovali.

Bilo je toplo jesenje podne i mi smo bili gladni. Iz nekih drugih dvorišta su dopirali trubni znaci i u zraku su gorili glasovi bučno. Čuli se tupi topoti. Teški taktovi. Jedna je lokomotiva negdje pištala i čuo se klopot i dahtanje. Jedan je pijevac pjevao podne. Moje su se nosnice raširile od teškog vonja loja – to su za tarabama, tamo u drugom dvorištu, pronijeli jedan veliki bakreni kotao iz kojeg se pušilo.

Desno su, po nekom smišljenom redu, bile poredane barake. Na njima su bili napisani, crno i krupno, redni brojevi, i pored njih isto tako, crno i krupno, velika slova: 1 A, 1 B, 2 A, 2 B, 3 A, 3 B itd. Mi smo cunjali jedan za drugim: eno tamo je kaldrma, ondje je tvrdo utabano klincima s potplata, ovdje smrdi, tu je opalo lišće s jednog bagrema.

Sja toplo jesenje sunce, i u toj prijatnoj toplini sjede tri vojnika uz opučeni zid jedne barake: jedan je sjeo raskoračke, glava mu leži na prsima, drugi u raskopčanoj bluzi i košulji i pipkajući kažiprstom i palcem po crnom rutavom trbuhu brižljivo zirka, treći sunča obojke i otirući mrko blato između nožnih prsta strastveno širi nozdrve i njuši vonj prsta.

– Mali, jesi li ikad vidio vojničku uš?

– Ne.

– E, onda da ti kažem – ona je crna, duguljasta, plosnata, gladna, zarije se u kožu kao krpelj, moraš je noktom iščačkati ako hoćeš da je ubiješ, znaš?

– Lakše ti je na fronti ubiti čovjeka nego ovdje uš – kaže drugi.

– Da, čovjeka ne trebaš iščačkati, samo nanišaniš i okineš.

Mlako jesenje sunce mehko puže po njegovom crnom dlakavom soldačkom trbuhu.

– Evo ti jedna pa je ponesi civilima – mahnuo je on i istresao prste na me.

Ja sam se stresao.

Arselja je izvratio obašvu.

– U nas su bijele, kratke i masne, evo ti jedna civilska – rekao mu je i istresao nad njim prste.

On se je marljivo dalje trijebio:

– Ja osjećam osobito zadovoljstvo kad ona pukne pod mojim noktom. Veće nego kad na fronti čaknem kak'og Talijančića.

– Ja ga tamo uopće i ne osjećam – rekao je drugi i svojski potegao s palca desne ruke vonj mrkog blata.

U kokardu na njegovom visokom sivoplavom k. u. k. infanterijskom fesu urezano je veliko slovo K.

Vraćali smo se bez prutova.

Ja sam se brižljivo držao desnom rukom za obašvu. Dvije plave dugačke petice! Ja ne osjećam ni umor ni glad. Četrdeset i devet kilometara natrag! Šta je to? Šta je to kad ja u obašvi od gaća nosim dvije plave dugačke petice! Deset forinti! Dvadeset kruna! Stotinu seksera! Dvije stotine petaka! Hiljadu krajcara! Dvije hiljade helera! Ja skačem kao zečić. I moja će mati skakati. Ona je rekla da nemamo zašto kupiti brašno, svejedno što imamo cedulje.

VII.

Doborovci.

Prevalili smo prečacima dvadeset i devet kilometara. Kad smo se spuštali u selo, nebo je na zapadu imalo hrđinu boju kesetnovog lišća, koje je opadalo i ljuštilo se pod našim nogama. Arselja je rekao da tu u hanu Mehe Hanića treba noćiti, i mi smo unišli.

– Vas dvanaest, svako po krajcar, dvanaest krajcera, pa onda lezite – rekao je Meho Hanić, mali čovječuljak s ogromnom grbom za vratom, i začkiljio kao vještica, sjedeći podignutih prekrštenih nogu na drvenoj klupi pored peći.

Platili smo.

Ja sam računao koliko sam potrošio: dva krajcara hljeba i jedan krajcar za konak. Sutra ćemo stići kućama o podne, zato više ne treba jesti.

U grljak jedne boce zataknuta je debela lojana svijeća i paluca žutim jezikom, a od toga palucanja se sablasno iskrivljuju noge dugog stola i ocrtavaju sjene po duvarovima. Za malim četverokutnim okancima prozorčića lijegala je debela jesenja noć sa vedrim nebom, po kojem su tinjale žute zvijezde, seoski su psi lajali krupno i njihov je lavež odjekivao po potocima, a u tim potocima su drijemale prazne vodenice i u njima miševi krepavali od gladi, u nečijem je podrumu mukalo tele i noć je tako gustim lijeganjem oživjela nad krajinom, a ovdje u našem konačištu u pukotinama duvarova su zvrčali popci i "bube švabe" strigle ticalima oko naših nogu, i stjenice krvožedno vrebale iz pucija kad će se lojanica ugasiti. Lončići su po zemljanoj peći ličili na očne duplje u lubanjinom kosturu. A oči handžije Mehe Hanića su bile krupne i okrugle, sa neobično velikim i sablasno svijetlim obručima bjeloočnjača, i činilo se da te bjeloočnjače rotiraju i eliptično se stežu oko tamne ispupčene

šarenice. Ja sam pomislio: takve oči ima vukodlak, i prilijepio sam se uz Arselju. Grba Mehe Hanića mi je izazivala predodžbu deve jednogrbe, i ja sam odmah zamislio da se handžija Meho Hanić hrani mašću iz te grbe... njemu je onda lahko trpiti rat, zaključujem. Svi bi ljudi trebali da dobiju grbe kad nastane rat, ponovo zaključujem.

– Pa koliko su vam platili? – pitaju te njegove okrugle, velike, izvaljene oči, a donja se vilica neprimjetno pokreće kao da trza.

– Po dvije petice – odgovori nas nekoliko u isti mah.

Njegove oči zažmire. On nekoliko puta zaklima glavom oborenom nisko na prsa, kao da nešto odlučuje. Njegova mi se grba za vratom učinila tri puta većom.

– Vas dvanaest po deset forinti to je stotinu i dvadeset forinti – kaže on zatim poluglasno – toliko novaca ja nisam nikad ni vidio u hrpi. Dosta, dosta, to je bogatstvo...

On je zatim i dalje žmirio.

Ja sam gledao u njegovu okruglu grbu, koja je u svjetlu lojane svijeće iz grljaka ličila na glatko crnosjajno tjeme mrtvačke lubanje, i to crnosjajno tjeme mrtvačke lubanje kao da izrasta.

Negdje je u dubokoj jesenjoj vedroj noći zavijalo jedno pseto.

– Ja neću spavati – šapnuo mi je Arselja na uho. Meni su uz kičmenicu uzašli trnci i stresao sam se.

– Zašto? – šapnuo sam mu natrag.

On je metnuo kažiprst desne ruke na usta i namignuo s oba oka.

– Šuti! – sageo se on.

Ja sam sastavio trepavice.

Tican je opuhnuo pod stolom pod i skovrčio se savivši ruku pod glavu.

Musto je legao uz njega.

Gican je opkoračio klupu i svezao ruke ispod nje.

Šoljan je metnuo glavu na njegove noge.

Dalija, Ramo, Brajko, Toso, Ibro i Joja posavijali su se po podu.

Handžija Meho Hanić je utrnuo svijeću.

Ja sam uhvatio Arselju za mišicu i prislonio se glavom uz njega. Kroz trepavice, u gustom mraku kafanske sobe, ja sam vidio gutu za vratom Mehe Hanića, handžije. Ona je sada imala pravi oblik crne sablasne mrtvačke lubanje. Dva lončića sa zemljane peći poviše njena tjemena bila su dvije nakazne avetinjske očne duplje koje su zijale prijetnjom. Pripio sam se čvršće uz Arselju.

– Ja neću spavati – šapnuo mi je on ponovo – ne boj se!

Neko je zahrkao.

Zatim opet neko.

Pa opet.

U jednog su zakrčala crijeva glasno.

Mi smo bili strašno umorni i spavali smo tvrdim snom.

Ja sam sanjao da me mati drži na krilu i bilo mi je toplo i mehko.

– Više nikad nećemo noćiti kod Mehe Hanića – rekao je Arselja kad smo ujutro ostavili Doborovce za sobom. – Meho Hanić je razbojnik. Ja nisam cijelu noć oka stisnuo. On je to vidio, jer nije ni on spavao.

Tican je plašljivo otpjevao:

– Joj, majko moja, mene je jako, jako strah od razbojnika.

Jutro je bilo puno sunca i mraza. Lišće u živicama je imalo svijetlu boju bakrenog lima.

Mi smo kaskali prečacima.

I tužili smo se jedan drugome na krupne nabrekle žlijezde među kracima.

VIII.

Za cijelo to vrijeme, daleko tamo u našoj "dragoj ravnoj i plodnoj domovini" Posavini, kod kuća, naše su majke neumorno raspoređivale svotu od deset forinti: za brašno, za so, za malo krumpira, za nekoliko glavica crvenog luka, za jedno klupko konca, da se otporene zakrpe ponovo prišiju, i (ako ikako mogne) za jedan komadić loja, jer krumpir je ipak nešto tečniji kad se zacvrlji grudicom loja – tri forinte tamo, dvije ondje, jednu i po ovdje, krunu za ono ili za ovo, sekser ili dva piljaru, eh, ako to sve ispa'ne tako, divota jedna! Ali ako ne mogne? Onda nanovo treba rasporediti: brašna podići na cedulju i po, to je devet kg – po jednu krunu, devet kruna. Ostaje još jedna petica i jedna kruna. A ako gospodin bilježnik zagalami, rekne da nema brašna i zašto se nije došlo još prve subote, onda... onda će kupiti dva kilograma pšeničnih mekinja, i vreću paturica – dva kg pšeničnih mekinja, četiri forinta i vreća paturica jedna forinta, ravno jedna petica, više se i ne smije potrošiti za to – a brašno, pravo brašno od kojega se pravi istinski kruh, koji ima donju i gornju koru i mekahnu sredinu, to je brašno pet forinti na kilogram, petica cijela! Dva kilograma, dvije petice. Četrdeset i devet kilometara tamo, četrdeset i devet kilometara natrag – jedna petica prvih četrdeset i devet kilometara, druga petica drugih četrdeset i devet kilometara, jedan kilogram brašna tamo, drugi kilogram... ne, ne, ne, to ne ide! Uostalom, stomaci su se već potpupno prilagodili

paturičnom brašnu, u koji se metne bar šačica slatkih pšeničnih mekinja.

Prolazi tako popodne četvrtka, prolazi i dopodne i popodne petka i dolazi subota. Naše majke nestrpljivo iščekuju nas, svoje mali sinčiće, koji uporno gegaju negdje na devedesetom ili devedeset i osmom kilometru s velikim krupnonabreklim žlijezdama među kracima, s izubijanim tabanima i raščenutim noktima na nožnim palcima, iz kojih lipti crnocrvena gusta i usirena venozna krv, s nepodošljivim klopkanjem u cjevanicama, sa zasukanim i prevrnutim stomakom, očice su nam tupe i ukočene od umora, srce naprasno udara u grudni koš, u ušima zvoni, šišti, pišti, cvrči, u zatiljku tuče nekakav užaren čekić.

Četiri kilometra do kuća.

Ostavili smo Ticana i Šoljana u jednom jarku, jer su plakali.

– Noge, noge, noge – plakao je Tican.

Šoljan se hvatao za srce.

– Hoće da iskoči – rekao je.

– Ja bih nosio jednoga – kaže Arselja – ali ne mogu obojicu. Bolje čekajte oba, poslaćemo vam matere po vas.

Još samo niz ovo brdo. Zove se Kapetanovićka. Grad je pod nama kao u velikom bakrenom kotlu: šljivici s rumenožutim krošnjama i lišće šuštanjem pada u izmrzle trave, kuće zbijene i s nakrivljenim kapama satrulih daščanih naslaga, opljesnivljenih mrkocrvenih crijepova i slikovito poredanih kvadratičnih ploča škriljevca, sokaci i tijesne staze između taraba, kapidžici, sive zidine, okićene smeđezelenim hvojama divljeg hmelja, šiljci na kamenim karaulama, šiljak na sahat-kuli, šiljak na Sejniji, koju je po usmenoj tradiciji naših matera "Zmaj od Bosne" bez zatrkivanja preskočio na svojoj bedeviji, Kadić-mahala, Svirac, Bukva, Luka, Varoš,

čaršija, kaldrme nabijene bijelim kamenom, Ciganluk ili Karanfilmahala, Kruške pod kojima je godine 1878. Njegovo Apostolsko Carsko i Kraljevsko veličanstvo Franjo Josip I podigao vješala da "upokori divlji narod bosanski" i da ga, stežući mu navoštenu petlju konopljane omče, uvjeri " da je poslan od Boga i Evrope" (a oni, ti "divlji Bosanci", ne shvaćajući nikako to bogoposlanstvo, zamišljali su pod pojmom Evrope neku veliku beštiju), i tamo preko tih nakrivljenih krovova i taraba i preko rumenožutih krošanja šljivika, "nepregledna ravna rodna i plodna draga" Posavina, masna paleta ultramarina, kobalta, okera i cinobera, zemlja i nebo, nebo i zemlja, slatka naša plodna domovina, od koje smo mi bili daleko četrdeset i devet kilometara.

Pao sam na pod kao mrtav. U srcu sam osjećao neke ubode kao od zahrđalih igala. Noge nisam osjećao nikako. Bile su utrnute.

Mati je zaplakala.

– Sine, više nikad nećeš ići, nikad!

Onda je donijela lavor studene vode i močila u njemu krpe. Jednom mi je stegla glavu a drugom i trećom obavila noge. Pokrila me je ponjavom i jorganom.

Osjetio sam sada da trnem sav. A kapci na očima su mi gorili kao pečeni. Sklopio sam ih i oćutio neku vrtoglavost.

Kad sam se prenuo, u sobi je škiljila mala petroleumska lampa – bila je noć. Mati me je poljubila u oko.

– Hoćeš li malo sirutke, donijela sam ti iz mahale! I malo sam ti somuna kupila, bijelog somuna, mekahan je kao pamuk.

Mene su boljela krsta. Pokušao sam da sjednem i jauknuo sam. Zato je mati namočila još jednu krpu i metla mi je na krsta. Krpe na nogama bile su potpuno suhe. Noge do više članaka bile su nabubrene, okrugle, koža je bila zategnuta kao u utopljenika. Mati je ponovo pokvasila krpe i omotala ih oko nogu.

– Evo ovdje mi je tvrdo kao orah i boli me strašno – rekao sam joj pokazujući na žlijezde među kracima.

– To će proći samo od sebe – rekla je – ne boj se, vidiš, sad ti više ne gori glava. Bio si umoran posve, daleko je, daleko bilo, više nikad nećeš ići, znaš! Šta ću ja? Dobro bi bilo svake subote zaraditi po dvije petice, ali kad se ne može šta ću ja? Ja volim tebe nego stotinu petica. Valjda nećemo pokrepati od gladi.

Onda me je poljubila u oba oka.

Pojeo sam somun i popio sirutku. Od toga sam osjetio ugodno milenje u stomaku.

– A jesi li kupila i djeci somuna? – pitao sam.

– Oni spavaju, šta će im, sutra ću praviti razljevušu. Razljevuša je dobra, oni je vole.

Imao sam još sedmero braće. Kaže se: bili su jedno drugom do uha. Ja sam bio najstariji. Dvanaestgodišnjak. Najmanji brat je bio urlapče.

Zatim je mati utrnula lampu.

Ja sam ponovo zaspao, kao zaklan.

Sutradan sam se sjećao sna:

Malog nabijenog garonjicu brdnjaka su vezali za noge i zaklali. Krv je bila crvena kao makovo cvijeće i štrcala je u mlazovima širokim dva prsta. Gospodin kapetan je stajao u raskorak i gledao. Krv ga je uprskala i on se zaljuljao… A onda odjednom kao čujem mu-

kanje, pa kao pjesmu, i zemlja je mirisala, a ja sam vidio moga garonjicu kako vuče plug i ravnomjerno klati kitnjastim svojim repom, a iz gubice mu visi dugačka slaka sline. Onaj vojnik što ga je ogledao upravljao je plugom, a mišići su mu nabrekli i zaokružili se.

Zemlja je bila masna.

IX.

Četvrtak.

Već peti po redu.

Jesen je lijepa i prašina se po cestama diže u oblačićima.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Goveda idu kuda mi hoćemo.

Gospodin žandarmski zugsführer nas je četiri puta pohvalio.

– Vi svoju dužnost obavljate upravo vojnički – rekao je – samo nastavite, samo nastavite!

Mi smo mu šuteći obećavali.

Ovaj put smo ranije krenuli, zato ćemo ranije stići na konačište. Sunce je bilo toplo kao topao kruh i po hendecima se je trava ponovo obametala, žuti svatovac je cvjetao i vrapci se prpili u izdrobljenim suhim fuškijama konjskim.

Gonimo stotinu dvadeset i osam komada goveda. Primijetio sam još kod odvezivanja da junaca imade mnogo, mnogo. Više nego ikada do sada. Brojao sam ih do četrdeset i tri, i onda mi se zagubio red. Mi ne volimo kad njih ima mnogo. Imamo hrđavo iskustvo s njima. Zato smo ovaj puta odsjekli dulje i čvršće prutove.

Hoja-ho!

Jedan crveni junac pomamno zajahuje na krave. Ima neobično dugačku žilu, crvenu i sluzavu. Eto, to je to hrđavo iskustvo što smo ga mi stekli s juncima. Kad jedan junac zajaše na jednu kravu, odmah, kao po dogovoru, zajahuje i drugi na drugu, treći na treću, a četvrti, ako mu se ne nađe na dohvatu krava, skače na jednog od junaca, koji je već na kravi. Onda nastaje lom: krava pod teretom junčeva tijela i isukane žile, koja je često puta zabodena i u krivu rupu, posrće, i u tom posrtanju potisne tri drugarice pred sobom, a od toga nastaje klupko, koje se kotrlja, živo, mesnato, strašno klupko, pred kojim mi bježimo kao pred kakvom aveti. Ako je tu kakova okuka ili sokak, onda tek dođe ono što mi ne volimo – goveda se sva pod kotrljanjem tog živog mesnatog klupka sruče u taj sokak i zadignuvši repove, pritisnutim bokovima o živice, jure kao pomamna. Onda mi moramo vikati, skakati, derati se, juriti prečacima, kroz šume, kroz potoke, dok ne stignemo pred njih. A tada nastaje strašna i očajna borba: mi mlataramo našim vitkim, dugačkim grabovim prutovima, goveda srljaju otresajući glavama i bijesno frčući čiftaju se i propinju.

Zviz, zviz, zviz.

Mu-mu-mu.

Zviz, zviz, zviz.

Buu.

Mi teškom mukom nadjačamo. Ali samo zato jer moramo nadjačati.

Onda jurimo na cestu, a tamo na cesti moramo izvršiti prebrojavanje, i tek onda dalje. Pa, jer smo izgubili mnogo vremena, gledamo na sunce. Musto skida svoj dugački svijetlocrvene boje fes i gleda.

– Sjena je poklopila dno i prešla dva prsta – kaže on – to su do zalaska sunčeva nepuna dva sata.

Mi se razmašemo.

Prutevi zviždе.

Kas-kas-kas.

U kasu junci nemaju vremena da skaču na krave. Zato mi neumorno zviždimo štapovima.

Fiju!

Zviz!

Fiju!

Kas-kas-kas.

Sjene se izdužuju i sunce tamo na zapadu postaje rumenožuto kao velika narandža.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Ja ovaj puta nosim limeni lončić. Arselja je već odabrao koje ćemo krave nas dvojica musti. Nama još pripada i Tican. Trojka. Njega smo doduše uzeli samo zato jer sam nije kadar ništa. A kad mi pijemo, on gleda žalostivo i kaže da bi volio mlijeka nego kruha. Zato ga mi pribrajamo sebi, a zato i on mora nositi jedan lončić.

– Večeras ćemo odmah i priuze pokupiti – kaže Arselja – i Tican ima da ih nosi u svojoj torbi.

– A ja ću u svojoj nositi kruh – kažem – je l' de?

– Ono što ne pojedemo – odgovori Arselja.

Kad idemo uzbrdo, onda se po našim leđima ohlađuje znoj, koji nas je oblio u kasu. Osjećam da je jesenje veče studenije što je preko dana sunce toplije. Zato kažem:

– Večeras ćemo ložiti veliku vatru.

– Najprije ćemo musti krave i pokupiti priuze, a onda će to Tican čuvati dok mi nakupimo debelog suhog granja – određuje Arselja.

Naša trojka je jednodušna.

Svanulo je onako kao što sviću jesenja jutra, mraz u bijelim cvijetnim naslagama kao svilen, nebo daleko tamo na obodu, sunce crveno i toplo i po vršikama šuma i gajeva kao razlivena bojadisana tekućina, cesta bijela

kao kredom nacrtana i jedan žutokljuni garavi kos preskače sa grane na granu.

Mi smo drhtali.

Za nama u cvijetnim mrazovnim naslagama ostajao je trag naših nožnih palaca. Skakutali smo s prsta na prst.

Pet nas se postavilo preko ceste, okrenutih leđa onamo odakle smo došli, i mašemo kao kosci. Goveče je pametno i sentimentalno – ono tačno zna put natrag do kuće i jako žali za njom. Mi, kao iskusni gončini, ne dopuštamo ni jedno ni drugo – to se zove ispravna služba, i mi za nju svake subote dobijemo plaće, dvije plave masne petice.

Zviz, zviz!

Put odmah kreće nizbrdo.

Zato:

Kas-kas-kas.

Mi se zagrijavamo. Najprije zabride tabani od kaskanja, a onda se osjeti znoj među kracima. Zatim po čelu skaču graške. To je ugodno osjećanje kad u trku ostavljaš s obje strane bezmjerne bijele položene, obješene i izbočene plohe mrazovih naslaga. Zato hoćemo kas i ravnom cestom. Goveda uspore hod sama od sebe i mi moramo da se razmahujemo.

Hoja-ho!

Hoja-ho!

Ovaj drugi hoja-ho odzvanja u jednoj strani iz brezova šiblja.

Hoja-ho!

Mašemo, i opet svejedno.

– Šta je tamo u sredini, je li? – viče Musto i isteže vrat.

Jedan se sivonja poprijеčio preko ceste i pretvara stado u kolonu po jedan, strogo mjerkajući prolaznike. Nailazi jedan bak, on srdito mahne glavom: prolazi –

nailazi jedan bačić, on frkne: marš – nailazi jedna muzara, on je ispitivački omjeri: samo za nuždu bi tebe – prolazi opet jedna, on gleda sljedeću – onda nailazi jedna vitka i tankonoga plavuljica, glatka kao mačkica, on raširi sluzave nozdrve i sladostrasno šmrkne. Onda ga prođu srsi i cijela mu koža zatreperi od uzbuđenja. Propne se drhtavo na stražnje noge i opkorači je. Dugačke trepavice na njegovim vlažnim očima se spletu, on spokojno i blaženo zažmiri i opruži vrat i na nozdrvama mu se otegnu dvije slake. Mljacnuo je dvaput gubicama i opet zadrhturio.

Mi smo stajali.

Goveda su stajala.

Arselja se slatko i pohotljivo smijao.

Musto se negdje u džepu drpao i pjenio u usnim kutevima. Onda je ostao daleko iza nas za jednom okukom.

Onda je nastalo sveopće skakanje. Velika teška govedska trupla se sklupčavala. Bakovi su strastveno palucali i šmrkali široko rastvorenim nozdrvama.

Hoja-ho!

Osjećao sam neku ugodnu draž u mišićima.

Arselja je dreknuo:

– Sunce mu, ovako ne stigosmo za pet dana! Udri!

I mi smo se razmahali.

Fiju, fiju, fiju!

Nije pomoglo ništa.

Onda je neko predložio da tučemo po žilama, debelim krajem pruta.

Mi smo poslušali.

Bakovi su se stresali. Na trbusima se nabirala koža i drhturila. Jurili su.

Trag od štapova bio je modar i debeo kao obruč. Žile su visile modre. Oči su volovske otužno gledale.

Ja sam se stresao. Mali šaronjica je imao mokre oči i bježao pred svačijim prutom.

– Sad je dosta! rekao sam ja – dosta, dosta, kako bi vama bilo da vas neko tako, makar čvokom!

Onda smo došli na vodu. Istu onu gdje i prvi put. Ja prskam šaronjicu da se rashladi.

Poslije idemo dalje.

Obnoć smo nas trojica popili deset lončića mlijeka. Arselja mi je pokazao kako se krava muze, i ja sam odmah shvatio. Istina, boli me palac desne ruke još i sada. Arselja kaže da je ona krava koju sam ja muzao imala mesnato vime i da je to od toga.

– Ali ima – kaže – i mekahnih vimena, pa i ne osjećaš kad muzeš, mlijeko curi, bi rekao samo od sebe.

Onda smo se sjetili priuza i Arselja je odveo Ticana da traže kruha.

X.

– Čovjek osjeća neko čudno zadovoljstvo kad to gleda. Milo mu je to svukud, po svakom mišiću, dobiješ čisto i ti volju – govori nam Arselja kad smo dijeleći dobiveni kruh zaostali i zato skrenuli jednim prečacem da prije stignemo – prosto dobijem i ja volju.

Vidim: u Muste curi sirolika tekućina niz donju vilicu i oči su mu sjajne.

Ja od toga malo razumijem.

Onda smo sustigli goveda i drugove.

Dan se je približio polovici. Mi smo bili na trideset i osmom kilometru. Sada dolazi nizbrdica.

Kas-kas-kas.

Za nepun sat i po bićemo u logoru.

Vraćali smo se. Bili smo žustri i lahki. Niko se više nije tužio na otekline. Pet puta po četrdeset i osam

kilometara jest četiri stotine i devedeset. Kad se toliko prevali u jednom mjesecu dana, onda noge potpuno naviknu na napor i postaneš neumorni pješak. Mi smo bili neumorni pješaci. I pjevali smo, Arselja je bio naš učitelj pjevanja. Od njega smo naučili mnogo, mnogo pjesama.

Vraćali smo se prečacem. Po stazama je bio prostrt ćilim rumenožutog grabovog lišća. Bili smo žustri. Sunce je bilo mlako i milovalo nas je po zatiljcima svojim mekahnim dlanovima.

Arselja nam povjerljivo saopćava:

– Djevojci koja je prvi puta izašla preda me iza taraba pod putem, i tražila priuze, bilo je ime Raska.

Arselja je tada dobio komad hljeba. Dva puta je sjedio s njom u haluzi. Treći i četvrti puta mu je dolazila u brezov šumarak pod jednim prečacem. Mi ćemo sada na taj prečac, a desno pod nama ostaće zmijoliki savijuci bijele kamene ceste.

Arselja nam određuje:

– Ja ću ostati iza vas, a vi ćete brzo izmaknuti. I onda, čekajte me na istom mjestu...

– Ne, i mi sada hoćemo da gledamo – kaže Musto i sjaji svojim pepeljastim licem.

Arselja se zagledao u njega uporno.

– Hoćemo, hoćemo – kažemo svi.

– Onda dobro – slegne Arselja – ja idem naprijed, a vi ćete doći na prstima, i izvirujte iza živice, ali kô bube, znaš.

I odjurio je.

Mi smo se privukli. Musto je bio prvi. Lišće se je ljuštilo pod našim tabanima. Tican je sjeo na put.

Dolje pod nama se razmicala i valjala bujad, čulo se kao neko šaptanje, kao slipanje i šmrkanje. Mi smo se uporno propinjali na nožne palce. Musto se sakrio za jedan grm.

– Musto ima padavicu – šapnem ja Gicanu u uho i gledajući u Mustu kako se trese za grmom.

Gican se nasmije glasno:

– Dobio je i on volju, znaš? Nije to padavica. Sad ja opet ne razumijem što to znači dobiti volju.

– Musto ima padavicu – kažem ja poslije Arselji, nastojeći uporno da saznam šta je on radio tamo okrenuvši nam leđa.

Gican se smije.

Onda smo išli naćulitih ušiju. Arselja je pričao:

– Ja sam bio na Feldpostu N° 313 infanterieregimenta k. u. k. BH N° 3. Rat nisam nikad volio, ali ima lijepih stvari na tom Feldpostu – mljacne on – Lizika iz manšafsburdelja, joj, kad se je sjetim. Raska je ista kao i ona. Vruća...

– Ja osjećam trnce kroz sred leđa – kaže Gican meni.

Tamo u ratu pribave oni vojnicima svakakovih razonoda, da se zaboraviš kad si besposlen. A kad već jedanput kreneš s nataknutom bajunetom preko protivničkih šančeva, onda je kasno sve. Onda više nisi u stanju ni da misliš o ratu, nego moraš da padaš, da pucaš, da se kriješ, da juriš. Onda nema govora o mozgu i razmišljanju. Ja znam po sebi: pred tobom tamo iza grudobrana zija hiljadu nabijenih pušaka, a za tobom revolver gospodina kapetana, lajtnanta, obrlajtnanta, cugsfirera... ti onda pucaš, bodeš, juriš... U ratu je to sve majstorski udešeno, kao u kakvoj trgovini gdje se dobro profitira... rum, muzika, Lizika – srkne on sladostrasno.

Arselja govori zadignute glave i korača velikim vojničkim koracima. Mi kaskamo za njim i pored njega kao potrčuljci.

– Noćas će biti jako hladno – brine se Tican.

Nas trojica imamo još tri priuze u njegovoj torbi, pa ćemo tim priuzama platiti konačište Hajdaru Lekiću, handžiji doborovačkom.

XI.

Sedamnaesti četvrtak.

Kad smo poslije konačišta kretali dalje, nebo je bilo debelo i mrko. Oblaci su bili nastrti kao teška crna ćebad jedno preko drugog. Zrak je bio gust i topao. Pretproljetno martovsko vrijeme ljeta gospodnjeg 1918, kad su po živicama progledavali žuti svatovci u kitama i kroz koru bijelog gloga probijala masna, modrozelena boja sokova, a vrapci se mitarili prosipajući perje po jarcima, zemlje promočene debelim naslagama otopljenog snijega isparavalc sc ljepljivo i prhko zijale u kupolastu peku bosanskog neba, pod kojim su se pjevale proturatne logoške pjesme, i neumorni šiberi i štreberi klicali "Hoch Seine K. u. K. Majestät Karl von Habsburg", urlikalo se, psovalo, čitana duga i u srokovima pisana pisma, koja su dolazila sa frontova i u kojima je pisalo o tome kako se rat uopće neće više ni svršiti, kako to "po svemu tako izgleda", i kako "svaki dan stižu naređenja sve nova i nova" itd., mart je pod tom pretproljetnom pekom bosanskog neba značio isto ono što i lani, preklani, i onomlani: logoši se radovali zelenilu šuma i grmova, naše su majke naricale nad poginulim očevima i djecom, po bogomoljama se služili parastosi i zadušnice, držali napamet naučeni austropatriotski govori, proslavljali carski rođendani i palile hiljade električnih sijalica po gradu i gradskim bedemima, priređivale se bakljade neumorno, općinski se bilježnici i načelnici do iznemoglosti izdovoljavali. Noći se spuštale vedre i oblačne, jutra osvitala mlaka i bez sunca, ili sa suncem i prohladnim vjetro-

vima, koji su donosili miris neotopljenih snjegova sa planinskih glavica. Mart je toga jutra bio mlak i gust, a u zraku su visile krupne kaplje kiša, koje će se sručiti svom silinom na naša tjemena.

Hoja – ho!

Išli smo korak po korak, polahko uz brdo. Kao da nas je pritiskivala težina neba. Po sapranoj nabijenoj bijeloj cesti zvonili su papci.

Arselja, Tican, Musto i ja bili smo u zadnjoj grupi.

Hoja – ho!

Repovi su goveđi bezvoljno visili.

Ovaj puta imamo u stadu pravog pravcatog garonjicu, kojega smo prošli puta gonili: isti šiljati rogovi, isti okrugli gusti kukovi, oči, nozdrve, prsa. On je jedini žustar. Mi svi smo mlitavi. On se uporno gura između krupnih posavki.

Onda smo krenuli nizbrdo.

Hoja – ho!

Hoha – ho!

U šumi odzvanja zov.

Mašemo prutovima.

Zviz, zviz, zviz.

Stado se zaljulja.

Kas-kas-kas.

U tamnoj goloj martovoskoj šumi mirišu sokovi i vonja satrulo lišće i zveče goveđi papci kao đerdani od oraha.

Jedna je krava žalostivo mukala.

Dvije su me kapi kiše poprskale po nosu.

– Počinje padati – kaže neko.

Kas-kas.

Zviz, zviz.

Papci pljušte.

U našem šutanju se osjeća strah.

Zatim smo prošli tijesnu mračnu okuku. Na jednom su panju sjedila četiri žandarma. Jedan među njima bio je gospodin žandarmski zugsführer. Mi se na njega smiješimo. On nam mahne glavom.

Ja se sjetim logoša tek kada primijetim žandarme u blizini ove okuke. Sada se više i ne plašim. Naprotiv, osjećam neku radoznalost, htio bih da ih vidim, htio bih da izađu pred nas, pa da nam otmu sva goveda.

– Zašto oni ne izađu pred nas? – pitam Arselju šapćući i hvatajući ga za ruku.

– Dok zazeleni – kaže on.

Po cesti počeše prskati prve kaplje.

Pošli smo nešto žurnije, iako je bilo uzbrdo. Zviždali smo štapovima neumorno.

Arselja je tu desno odveo Ticana po kruh.

Kiša je postepeno pljuštala gušća.

Ja sam svoj komad raspolovio i jednu polovicu metnuo u lončić i okrenuo ga dnu torbe, da ne pokisne. Drugu sam polovicu halapljivo grizao.

Onda je nenadano strašno zasvijetlilo.

Goveda su popostala kao zabazeknuta.

Mi smo brojali: jedan, dva tr...

Tican je pomodrio i suze mu navrle curkom niz lice.

Čuli smo šuštanje kapljica u zraku prije nego su se sručile na cestu i na nas. Bile su mlake i odmah su nas promočile. Bilo je ugodno ići pod njihovim mlazovima. Ali kad je ponovo počelo sijevati i praskati: i za nama, i pred nama, i nad nama, i pod nama, mi smo izgubili sva ugodna osjećanja. Kiša se je poslije svakog praska strašnije prolila. U valovima, i ne više u kapljama, nego u nekim debelim vodenim šipkama, koje dube i izlokavaju.

Mi smo zviždali štapovima, a pod svakim štapom je prskala voda i zalijevala ponovo trag na goveđim leđima.

Niz nas se slijevalo.

Onda je opet sijevnulo žuto i zasljepljujuće.

Goveda su se sklupčala i pogela glave, turajući ih jedno drugom pod trbuhe. Više nije padalo, nego se izlijevalo. Niz leđa je curilo kao niz žlijeb. Iz nogavica je liptalo kao iz česama. Pod nama jc tckao mutno-bijeli potok, dubok do članaka. Na bubnjićima je šumilo. Stajali smo u lopti nekog gustog tijesta. Zraka je bilo posve malo. Voda je navirala na usta. Gušili smo se kao na dnu strašne vodene provalije.

Goveda su tegobno i plašljivo beukala.

Ramo se proderao od očaja.

Tican se čvrsto utopljenički držao za rep malog garonjice.

Ja sam napravio od dlanova štit više očiju. Preda mnom su visili goveđi repovi, kao zasađeni u maglu, kao priviđenja.

Zacvilili smo svi jednoglasno.

Goveda su beukala.

Prolamalo se. A mi smo stajali ukočeni i kao ukopani i zijali koliko nas je grlo nosilo.

Meni se je činilo da nas nosi niz mutnu žutu stranu, i već sam vidio ogromnu široku pučinu blatnu i duboku.

Zarevao sam još očajnije i prikrpio se uz jednu goveđu nogu.

Kad sam došao svijesti, vido sam da ležim pored Ticana i Šoljana, kraj jednog ognjišta. Nad nama je bio slamni krov. Pored nas je stajao Arselja. Jedna je seljanka čučeći gledala u nas kravljim pogledom. Vani je sjalo divno veliko toplo sunce.

– Nisu daleko – rekao je Arselja – prečacima ćemo ih brzo stignuti. Možete li?

– Možemo – rekli smo jednoglasno. On je pomilovao seljanku po podbratku.

Zatim smo trčali, a pod našim nogama se bijelila tvrda, izlokana kamena cesta.

Zatim smo kaskali, a pod našim tabanima je prskalo žuto, razbušeno ilovo blato po prečacima.

Krajina je bila kao nageta sva udesno. Tamo su visile zemljine plohe kao raznobojne nepravilne ploče. Jedan je potok daleko dolje vijugao, žut i kaljav. Sunce se nije odražavalo u njemu. Cesta je ovaj put ličila na bijelu, glatku, svilenu, zmijoliku traku. A dolje na toj svilenoj glatkoj traci pod nama pušilo se u suncu i kaskalo naše rogato stado. Ja sam bio silno radostan.

Hoja – ho!

Hoja – ho!

Stigli smo i mašemo prutovima.

Kas-kas-kas.

Fiju, fiju, fiju!

Mustin svijetlocrveni fes je pustio boju i išarao mu široko pepeljasto lice. On liči na utvaru: lice od pepela, oči krupne i bezizrazno tupe, mreža krvavih kaiševa sa čela do na bradu.

– Ja sam mislio da je sudnji dan – kaže Tican.

– Vi ste bili kao zadavljeni kad je prestalo padati, ležali ste u vodi na cesti – govori nam Arselja. – Ticana je lizala jedna krava.

– Kao tele...

– Haha – haa

– Haha – haa

– Haha – haa

Mi smo se smijali grohotom. I kaskali smo. Arselja je govorio dalje:

– Ja sam vas prenio kad je seljanka rekla da vas treba malo ogrijati. Kuća je bila odmah pokraj nas, a ni ja nisam znao... nije se ništa vidjelo. Pušilo se je

nešto, magla, para, zemlja se topila i kao da je išla u zrak.

Mi kaskamo.

Zrak je sladak i kao staklo zvonak.

Papci zveče.

Da ne kaskamo, zapjevali bi iz sveg grla.

Garonjica se u trku ispinje na jednu šarulju i zbija goveda u klupko. Ja ne dam da ga tuku.

Prokaskali smo kroz jednu borovu šumu. Smola je mirisala opojno. Onda je lijevo pukla jedna kosa ledina. Na njoj je cvjetao svatovac i kukurijek i paprat se žutila u smotuljcima usađenim u mrke naslage satruhlog prošlogodišnjeg lišća. Garonjica je gonio jednu bijelu junicu uz tu ledinu. Musto je pomamno potrčao za njima. Mi smo odkaskali, i lijevo nad nama dizala se nekoliko stotina metara visoka krečna rasjelinasta strana. Garonjica je bijesno progonio mladu junicu. Odjednom je Arselja pojurio ukoso po rasjelini, da pretekne. Mi smo u zadnjoj grupi stali da dočekamo. Onda smo vidjeli Mustu kako je istrčao pred garonjicu i razmahao se prutom. Njihovi su likovi, visoko gore na golom nebu, ličili na crteže ispunjene mrkim tušom. Prut je oporo zviždao i omotavao se oko garonjinih nozdrva. On se uporno odhrvavao udarcima i srljao na Mustu. Ali Musto je istrajno i divlje mlatarao, mi smo vidjeli njegove dugačke ruke kako žilavo vitlaju poviše glave: jedan zamah, drugi, treći, bezbroj... Odjednom se garonjica propeo na stražnje noge, strahovito frknuo i đipnuo u stranu. Pod njim se raskvašeni krečnjak odronuo i njegove se noge razletile. On se upeo žilavo da se održi, ali bilo je kasno i uzalud. Mokre krečne i ilove naslage su se otiskivale njegovim papcima, i on se izvrnuo na leđa i poletio niza stranu kao lopta. Mi smo zavrištali. Garonjica se prebacivao u strašnim zamasima i preko glave, pravo preko Arselje, na nas na cesti. Arselja je divljim

skokom zapao pod jednu otpuklinu, i mi smo još samo vidjeli kako je garonjica, odbacivan preko glave u velikom luku, preletio tu otpuklinu i ostao tako iza nas u zraku. Goropadnim vrištanjem smo odjurili niz cestu. Za nama je jeknulo okruglo truplo garonjice i rogovi se tupo zabili u tvrdo kamenje.

Onda je Arselja zvao, i mi smo stali. Rekao je da se vratimo, i mi smo se vratili.

Garonjica je zadnji puta trgnuo jednom nogom i ukočio papke i rep. Mlaz crne krvi je tekao preko izplaženog jezika, a usta su strašno zijala u toplo martovsko nebo. Oči su mu bile krupne i mokre.

Mene je gušilo u grlu.

Tican je zaplakao.

– Musto, ti ćeš čekati i čuvati ga dok mi reknemo u logoru – rekao je Arselja.

Mi smo odjurili. Ja sam se još jednom obazreo na garonjicu. Sunce je već davno bilo skrenulo k zalasku. Nebo je bilo tanko i kao izatkano od svjetlomodrih svilenih konaca.

– Noć će biti studena kao zimska – kaže Arselja.

Zatim smo stigli goveda.

Hoja – ho!

Kas-kas-kas.

Hoja – ho!

Goveđi trbusi su spljošteni kao daske. Gledajući ih, ja sam osjetio glad i izvadio ostatak kruha iz lončića, i jeo ga slatko u kasu.

XII.

Mi smo Arseljini učenici. Arselja je naš učitelj. On je neobično pametan i, kad o nečem govori, mi otvaramo usta i pažljivo slušamo. Mi smo od njega naučili više

nego od ikoga. On zna o ratu, o logošima, o tuđim dalekim zemljama i o ljudima, zna mnogo pjesama, koje mi naizust pamtimo i učimo pjevati. Ono što je nas učinilo kuražnijim u našoj službi, to je on, ono na što se mi uvijek oslanjamo i u što se uvijek uzdamo, to je opet on. Pored razloga radi kojeg zarađujemo dvije duge, plave petice i radi kojega uporno snosimo sve tegobe naših pješačenja, i Arselja je to što nam u našim napornim danima i noćima od četvrtka do subote svake sedmice čini put drugačijim nego što on uistinu jest. Mi očekujemo četvrtak s izvjesnim nestrpljenjem. Mi sanjamo po cijele noći o govedima i konačištima, pjevamo naučene pjesme, zamišljamo špilje u kojima stanuju logoši, čujemo puške i vidimo frontu. Priviđa nam se Musto, drug sa Kozarica, koji već pet četvrtaka ne dolazi da goni goveda, golokraka Raska i gospodin kapetan, koji svakog petka prebrojava ono što mi dotjeramo, a kad nam isplati, mi mu redovno moramo otpjevati:

U ranama na bojištu
leži ranjenik
ne plaši ga grom pušaka
ni topova rik.

I u tome tako dolaze i prolaze četvrtci, petci i subote, a mi se savjesno odgajamo, svojski spoznavajući u životu ono što ga čini gadnim i nepravednim, a što je ujedno i njegova nepatvorena suština iz koje smo izrasli i mi i naši očevi i radi koje smo ovo što jesmo i što su bili i naši djedovi i pradjedovi, deset ili milion i deset koljena tamo unatrag.

Prolaze i ponovo dolaze tako četvrtci, petci i subote, a naše nas majke radosno dočekuju, i u tom dočekivanju neumorno hvale gospodina Boga koji im je dao nas, "ovako valjanu i dobru djecu", i kako eto ipak "Bog gleda na sirotinju i ne zaboravlja je", i utješene tom

dobrom Božijom voljom i ljubavlju, one nam ovlažcnih očiju i sa sentimentalnim prizvukom u glasu govore slatke riječi i miluju nas po glavi.

Dolaze i prolaze i opet dolaze četvrtci, petci i subote, i kako dolazc, tako i prolazc, a rat negdje u dalekim zemljama i domovinama (zastalno iste ovakve djece i sinova kao što smo i mi) traje neprestano, naši očevi, obučeni u mondure od modrosivih tkanina, oštre bajonete i sturmmessere i podmazuju cijevi u manlicherica i Škoda-topova i pune okvire za puškomitraljeze i dugačke redenike Schwarzlose-a, Saint-Etienne-a i Hotschkisse-a, popravljaju grudobrane na šančevima i montiraju upaljače na tromblonskim bombama, ispijaju duple porcije ruma i smišljaju kako bi najlakše desertirali, a zemlje leže ovamo daleko iza njih neorane i nekopane, i po tim istim neoranim i nekopanim zemljama obavljaju vojni liferanti rekvizicije, huškajući žandarme na naše majke i sestre, i dajući mjesto novca zelene, žute i crvene cedulje, mi dvanaestogodišnji i trinaestogodišnji sinčići pregonimo ta rekvirirana goveda četrdeset i devet kilometara daleko do vojničkih logora za dvije plave petice, rat jede, rat ždere, rat upropašćava našu "dragu, ravnu, rodnu i plodnu domovinu" Posavinu, rat od toga živi i tako samo može da traje, sve što u našoj dragoj, ravnoj domovini živi, sve živi za njega, sve služi njemu, sve je kao jedan proračunano složeni stroj čiji su kotači neumorni i daleko, daleko razmješteni, i klopoću za opstojanje toga rata.

Sjedili smo pored vatre.

Noć je bila mlaka i u živici poviše nas je tamnozeleno glogovo lišće šaputalo. Mi smo naložili vatre, da njima rastjeramo strah od mraka.

Jedna je krava tri koraka od nas ravnodušno balegala.

Druga pogledala velikim sjajnim očima u našu vatru i nemarno preživala.

Ticanov lav je gromorno lajao i potresao noć iz mlakog julskog mrtvila.

Zvijezde su tinjale daleko gore na tamnomodrom julskom ljetnom nebu.

Jedna je kukuvija sricala:

Kuvi, kuvi, kuvi...

– Musto ima sušicu – kaže Arselja – a sušičavci obično liježu s proljeća, a umiru u jesen, ili, ako liježu u jesen, umiru u proljeće. Musto je legao u proljeće.

XIII.

Učimo pjesmu. Arselja govori pred nama, a mi za njim. Mi neobično brzo pamtimo i radosni smo radi toga. Samo Perko ne može nikako da zapamti koje je treći red, a koje drugi. Perko je novi drugar, koji je došao na mjesto Muste. Iz Brđana je i ima neobično razvijena stopala i nožne palce.

Mi sričemo i grohoćemo:

tri ga tuku
a četiri vuku

Bhahaha

Thahahaa

Arselja upita:

Kako seljo ide u soldate?

Mi sričemo odgovor:

Rado seljo ide u soldate
tri ga tuku
a četiri vuku

Onda svi plješćemo u dlanove:

Ooj rina
rina rina
strina li im
materina

– Još jedanput! još jedanput! – viče Arselja. – Ti, Perko, pazi. Kako si glup, sunce ti! Zar to nije jasno? Najprije ga istuku, pa ga onda vuku! Sada pazite, ja ću pitati, a vi u jedan glas odgovarajte!

Arselja:

Kako seljo ide u soldate?

Hor:

Tri ga tuku
a četiri vuku
Oooj rina
rina rina
oca li im
materina

Onda dolazi melodija.

Mi imamo jako istančane sluhove. Zato lahko shvaćamo melodiju. I onda od naših tankih dječijih glasova odzvanja topla ljetna noć.

Jedan cvrčak slaže s nama.

Arselja se šali:

– To on sigurno čuje Ticanov glasić i misli da je ženka.

Hahahaa!

Obilazi nas jedna žandarmska patrola. Pripale cigarete i uzmu od nas namuženo mlijeko, a zatim odlaze u noć. Njihovi koraci nestanu u travi.

Oooj rina
rina rina
... da im
... materina

Poslije spavamo u travama i slatko se protežemo u snu, osjećajući udobnu mehkotu njihovu.

XIV.

Musto je umro zagrcnuvši se, i niz obraze mu se prolila dva svijetlocrvena mlaza krvi. Tako umiru svi potleušičari. Rod ljudi koji od života imaju tek toliko što kroz njega prođu i što se u svom kratkom vijeku živinski uporno održe u samoodbrani od prostog skapavanja, kojim svršavaju stari, odbačeni, slijepi i šugavi psi.

Umiru s trijeznom spoznajom da poslije smrti dolazi još samo truhljenje i raspadanje i da ono što se zove život za njih umire i kao takav kakav su izdašno tavorili u svojim potleušicama od svoga davnog rođenja, kome se čak ni njihovi prisni roditelji nisu obradovali. Rađaju se u životu i prolaze kroz njega, umiru i nestaju iz njega, neprimjetno i nečujno, a on teče silan i moćan, teče beskrajno i ne zaustavlja se, oni nemaju ni toliko snage da uzmu bar nešto od njega, tako su obespravljeni i učinjeni malim, tako su skotski uniženi.

Sunce je bilo nasred neba kad su ga pokopali. Trava je sagorijevala od pripeke. Njegove su noge virile, žute i vlažne, iz bijelog kratkog omotača. Na noktima je bilo raskvašeno mrko blato, zaostalo možda još od prošle

jeseni kad smo prvi puta okisli kaskajući za govedima. Prenijeli su ga ne četiri suha trnova kolca, koja su iščupali iz nečije susjedne živice. Hodža je tupo preko njegove glave gledao u svježu ilovaču groba i naizust govorio poluglasno neke molitve. Onda je neko sišao u grob do ramena i spustili su ga. Zatim su postavili, koso nad njim, bukove kvrgave cjepanice i sasuli zemlju i završili je u vidu oblog slamnog krova.

Tako je Musto umro, i tako je Muste nestalo između nas, i tako je mjesto Muste postao našim drugom Perko iz Brđana, četrnaestgodišnjak po dobi, grahorastih očiju i sa izraslim čuperkom pepeljaste kose kroz razdrti i oborenog oboda šešir.

– Rezerva – rekao je Arselja kad su Perka doveli na goveđu pijacu.

Poslije sam ja jedne noći sanjao na vlas isto ono što sam vidio kad se je Musto borio s malehnim tustim garonjicom nad krečnom stranom.

XV.

Kretali smo, a još se nije ni rumen na istoku ukazala. Tako je htio Arselja. Jutro je bilo pohladno i mi smo cvokotali, zato smo odmah, po izlasku na cestu, krenuli kasom.

Hoja – ho!

Hoja – ho!

Gonimo stotinu i trideset i osmero goveda. Pola je goveda pred nama, pola za nama. Pred nama su posavke i nekoliko širokorogih posavaca. Oni se tromo ljuljaju, zato nas druga polovica sustiže i gura u leđa. Mene je jedan okrugli bačić potegao za torbu. Arselja se iskreće i mlatara prutom po nosovima, zato prvi ustuknu i sklupčaju svoje drugove koji su u kasu. Nastaje gužva. Živice

pucaju. Jer se živo mesnato klupko napinje i traži oduška. Arselja to ponavlja, kao da izvodi nekakve pokuse.

Jurimo.

Nikad nismo ovako jurili.

Prutovi zvižde.

– Mene boli pod pojasom – kažem Arselji – zašto ovako jurimo?

Kas-kas-kas.

U prohladnom jutarnjem sumraku muklo zveče goveđi papci.

Zviz, zviz, zviz.

Arselja je neumoran u svojim pokusima. I obavlja ih grozničavo, kao da se trese. Onda dalje jurimo istegnutim koracima, a on podiže glavu daleko naprijed.

Jedna je posavka posrnula i odrla kožu na koljenu.

– Zašto ovako jurimo?

– Šuti – kaže mi Arselja strogo.

Ja zaostajem jedan korak iza njega. Za mnom frkne onaj isti bačić, i ja ponovo projurim pred Arselju. On se okreće i obavlja svoj pokus. Živica puca.

Lijevo ostaje jedan predjel isječenih panjeva. Onda drugi, savijen i izbočen kao somun.

Mi kaskamo neumorno.

Desno je velika zidanica. U njenim prozorimo ne vidimo sunca, kao što smo ga ostalih jutara gledali. Oni su tamni, i mene od te njihove šutljive tame popada jeza. Rupe na zidovima liče mi na iskopane oči nečije.

– Zašto smo ovako rano krenuli? – hvatam ja Arselju za ruku.

– Marš, boga ti tvog! – krikne on.

Ja odem od njega pet koraka u stranu i neću ni da ga pogledam. Žao mi je i hoću da zaplačem.

Cesta se još uvijek spušta.

Još trista koraka i upašćemo u gustu tamnu i visoku šumu. Cesta propada u nju kao u noć.

– Hoja ho! – viče Arselja, iako on to do sada nikada nije činio.

Hoja – ho! – odzvanja gusta, tamna, visoka šuma.

Kas-kas-kas.

Kas-kas-kas.

U lišću pljušte papci i taj pljusak odzvanja od stabala kao žamor.

Arselja je neumoran.

Hoja – ho!

Hoja – ho!

Nas zajahuju goveda.

Ja osjećam za vratom vruću paru iz nozdrva jedne junice. Zato se okrećem da ih stuknem. Arselja se prodere na me:

– Udri pred sobom!

Ja pomislim: zašto se je on izuzeo na me.

Mašemo uporno. Po goveđim leđima se nadižc dlaka u prugama, i mi već ne kasamo, nego skačemo. Teški trbusi posavki glomću kao mijehovi. Iz nozdrva cure sline, i krpe pjene padaju u orošeni prah na cesti.

Najednom okuka. Jedan most tutnji pod papcima. Na nas najuri zadnja polovica goveda. Desno je lakat okuke i mrka šuma sa stazama. Arselja se naglo okrene i stane zviždati vitkim grabovcem. Klupko se smota.

– Udrite! – drekne on.

Gican, ja i Tican se okrenemo.

Zviz, zviz, zviz, zviz!

Goveda otresaju glavama i mašu uokrug.

Zviz, zviz!

Klupko se odmota udesno. Šuma zaprašta pod papcima.

– Udri naprijed! – drekne Arselja opet.

Mi slušamo.

Lijevo iz šumske česte iskoči na cestu pet jakih surih vojnika s puškama i debelim štapovima.

Odjednom pored njih zazviždа u zraku. Oni propadoše desno. Zrak je zviždao i sa svih je strana praskalo. Tican je zajaukao. Po cesti se pučilo kamenje i dim se od tog dizao. Lišće je opadalo kao zrelo voće. Jedna je posavka strašno muknula i posrnula niz jarak. Mi smo u luđačkoj stravi mlatarali našim prutovima i bježali uz cestu. U ušima nam je pucalo kao da se bubnjići razdiru.

Gican je bio modar kao čivit kad smo izbili na zavoj na brdu, odakle je cesta kretala ponovo niza stranu. U mene je bio nos leden. Tican je pridržavao obašvu svojih gaća. Nismo mogli da progovorimo nijedne.

Niz brdo smo okrenuli ponovo kasom. Daleko za nama je ostala šuma i u njoj su cičali meci i goveda beukala.

U mene je srce tuklo u vratu.

Najednom se za nama čulao beukanje. Instiktivno smo zavrtili glave u kasu: okrugli nabijeni bačić kasa krvavih nozdrva.

Tican zajauče iz svega glasa.

– Ne boj se – progovori napokon Arselja i propusti ga među goveda.

On se ustrašeno progura između opuštenih trbuha krupnih posavki. Za njim je ostajao trag krvavih kapi.

Dalje jurimo opet bez riječi. A daleko pred nama na čistom jutarnjem nebu pojavila se rumen i sunce provirilo crvenožutim krajičkom iza ispupčenog brijega.

Hoja – ho!

To je Arselja opet progovorio.

I ja sam htio da viknem pa mi je ostalo u grlu, koje je bilo kao istrugano.

Lijevo je ledina i preko nje teče bistra voda s rumenim odsjajem sunca. Goveda skreću kao po navici i halapljivo srču. Tican skida gaće i zagazi u vodu.

– Usro se od straha – kaže Arselja.

Nas je osam. Četiri druga smo izgubili.

Perko se đavolski kesi.

Onda se i mi kuražimo.

– To su bili logoši – kaže ponovo Arselja.

– Strašni su – odgovori Gican.

– Oni nama neće ništa – kaže Arselja.

Meni lebdi pred očima jedno kosmato lice, crnih sjajnih očiju. To je lice prvo iskočilo iz ceste.

Mali okrugli bačić frče prislonjenim nozdrvama u vodu. Sukrvica otiče niže njega u mlazu širokom podlanicu. Arselja pravi smotuljak bujadikina lišća i zajedno s Perkom začeplja raskrvavljenu nozdrvu bačića. On vrti glavom i fkrće.

– A zašto su pucali? – pita Joja.

– Žandarmi su počeli pucati. Žandarmi su bili sakriveni negdje – govori Arselja – mora da je neko poginuo.

– Jedna je posavka poginula – kažem ja.

Onda mi brojimo goveda.

Od stotinu trideset i osam komada šesdeset i pet.

– Desno tamo od one šume vodi put ravno u planinu – kaže Arselja – a u planini je veliki logor logoški. Oni žive kao bogovi. Oni znaju šta rade. I nikoga se ne boje. Žandarmi im ne mogu ništa, ne smiju ni prismrditi.

Šoljan je pomagao Ticanu da izcijedi gaće. Uz njegove se mršave modre gole noge dizala para. Sunce se je pomolilo i cijelim nas kolutom zagrijava.

Onda smo pošli dalje. Korakom.

– Sada nam i ne treba srednja grupa – kaže Arselja.

Tican ide pored mene i šapće:

– Mene strašno bole noge. Odjenom me tamo kad izađoše logoši zaboli. Ja sam htio umrijeti od straha.

Ja sam se osjećao kao trgnut iz sna u kome sam strašno sanjao.

Idemo tromo.

Goveda zapinju po hendecima. Jedan šironja slatko odgriza rukovijet divlje djeteline i ona sočno puca u njegovim gubicama. U meni se svrnu crijeva: ja osjetim prazninu u stomaku. Tican ide preda mnom i ja vidim da on nema priuza u torbi. Govorim Arselji:

– Kako ćemo dobiti kruha?

On me povuče za ruku i mi se guramo kroz stado. Goveda su neobično mirna, zato mi brzo dolazimo do priuza.

– Tri ćemo ostaviti za konačište, a tri ću dati Raski. Ona će iznijeti cijeli kruh – kaže Arselja.

Niz Ticanove se nogavice cijedi voda.

Ramo predloži da zaustavimo i sjednemo, jer, kaže, osjeća umor kao nikad do sada. Mi se svi saglašavamo s njim. I ispružimo se po hendecima, a mokra trava promače tanke lanene košulje na našim leđima.

Ovo je prvi put otkako smo postali gončini.

XVI.

Vratili smo se.

I sjedimo na velikom križnom raskršću: Gračanica-Brčko-Tuzla-Gradačac. Krenućemo ovom posljednjom cestom. Još dvanaest kilometara.

Gospodin kapetan nije bio ljut na nas. Mi smo mu pjevali: "U ranama na bojištu leži ranjenik"... i on nam je vikao: bravo, bravo. Još je rekao, kad smo mu ispričali o logošima, da smo mi hrabra djeca, i da ćemo tek mi biti pravi pravcati i prekaljeni vojnici, i da ćemo znati služiti neustrašivo, jer da mi prolazimo kroz pravu školu,

kroz koju trebaju proći svi naraštaji. Rekao je da bi rat trebao samo zato da traje pedeset godina da se odgoje ratnička pokoljenja, koja će smjelo i s prezirom gledati smrti u oči. Mi smo bili zadovoljni, presretni što tako olahko prolazimo kroz njegove ruke, i ja sam grčevito stiskao dvije plave petice zataknute u obašvu od gaća.

A onda smo mi ponovo gromoglasno otpjevali: "U ranama" (u Arselje se napinjale vratne žile kao palci, a Tican se derao do iznemoglosti) i otišli.

– Ja nikako neću voliti rat – reko je Tican idući.

– Da, ti ćeš se posrati na sve to, kao i na svoje gaće – dodao je Arselja, i mi smo svi išli šutke.

A onda sutradan, pošto smo prenoćili u Srnicama, krenuli smo opet dalje, i sada sjedimo na velikom križnom raskršću u hendeku.

Perko razbacuje tri karte i tumači: kec – pop – cura. Kad ja ove tri karte pomiješam i ispreturam, jedan, dva, tri, ti nećeš pogoditi gdje je kec. Evo ovo nije, ni ovo nije, gdje je?

Ramo izvrće treću kartu:

– Evo ga.

– Dobro, pogodio si, onda ćemo iznova. Jedan, dva, tri, ovo nije, ni ovo nije, a gdje je, ali sada u opkladu, po petak, hajde!

Ramo se lakomi:

– Evo petak!

I izvrće: pop.

– Petak je moj! Još jedanput! Evo jedan, dva, tri, ja ću je i pokazati, ovo nije, ni ovo nije, onda je ovo! No sad je vidiš, sad je ne vidiš, ovo nije, ni ovo nije, a gdje je?

Ramo vadi petak. Mi bi se zakleli da znamo koje je kec. Baš onu na koju mi mislimo izvrće i Ramo: cura!

– Petak je moj! Još jedanput! Jedan, dva, tri... pjeva Perko, a oči mu sjaje kao u mačka.

Arselja se smije.

Ramo je izgubio pet petaka.

– A sada ćeš mu sve to vratiti – kaže Arselja Perku – a ja ću mu mjesto gubitka dati dobitak.

I pljusnu Ramu dvaput svojski iza ušiju.

Perko nagne u bijeg.

Arselja naredi da ga stignemo i mi dižemo oblak prašine na cesti. Perko počne jaukati pred nama. A kad je Gican već bio zamahnuo da ga pograbi, on prosu po cesti i novčići zazvečaše.

Pjevamo.

Sunce ide uporedo s nama.

Pričaćemo u našem gradu da smo vidjeli prave pravcate logoše, bradate i sjajnih očiju, i da smo bili u pravom pravcatom ratu, i da je bilo krvi, i da je zviždalo i praštalo...

Za nama u prašini ostaju bosa stopala i po pet bagavih prsta na svakome. Naši nožni palci tvrdi su kao goveđi papci i svaki se trn zalomi o naše nožne pete.

Pjevamo:

Oj logoši logoši
šta je vama u duši

– Treba dodati i ovo – govori Arselja:

Oj junaci logoši

Mi plješćemo u dlanove.

Duž hendeka zriju sitne modre turgulje.

Ljetni se dan smije toplim suncem.

Stižcmo u našu domovinu Posavinu. Pod nama, u rodnim šljivicima i modrom prahu šljivina zrenja leži naš grad. Daleko, daleko ovamo iza frontova, po kojima štekću automatske puške pasijim lavežom, naš grad, gledan odavde sa Kamberovače s vrelim podnevnim suncem u prozorskim oknima, činio nam se kao da i ne zna o ratu i logošima ono što mi znamo.

XVII.

Dan je bio čist, jesenji, u kome se mi do sitosti izdovoljavamo slatkim šljivinim mesom po drumu, goveda su se umorno gegala pred nama idući korakom, jer je bila uzbrdica, a ja sam u svojoj maloj dječijoj glavici obnavljao nedavnu prošlost pretprošlogodišnju, u kojoj sam se tako udobno osjećao kad sam se s drugom Gicanom mogao dočepati nečije namazane kriške bijelog mirisnog somuna, kojega su naši vršnjaci iz prvih klupa imali u izobilju!

Dan je bio lijep i pepeljasta se prašina za goveđim papcima dizala u oblacima i lijepila na našu zajapurena vrela lica, jer smo tu do pod brdo kasali ravno sedam kilometara bez predaha, sunce je bilo na polovici neba, prvi dani zreloga septembra, ja sam se držao za rep velikog posavskog rogonje, a on me je dobroćudno vukao za sobom.

Bio je dan lijep i zvonak a mi smo gonili stotinu četrdest i četvero goveda.

Pedeset i prvi puta.

Jesen, ljeta gospodnjeg 1918.

Tada je moj otac negdje s onu stranu Pijave ležao u šancu, ili za zidom neke izgorjele kuće, i vonjao po bezdimnom barutu, i zaboravljajući na to da se već četiri godine dana paski prebija od fronta do fronta, predano

nišanio na odstojanju od možda dvadeset i pet metara u nečije golo čelo, moja je mati brala gazdinske šljive za nadnicu od pet seksera, a moja su mala braća preživala na kućnom pragu od jutra do mraka, zavaravajući se s jednom jedinom malom koricom tvrde kukuruznjače, koju smo kupili za moju svakosedmičnu gončinsku zaradu.

Septembra ljeta gospodnjeg 1918.

Lijepo jesenje popodne.

Za nama idu crno-žuta bojadisana teška i natkrivena poštanska kola.

Truturu.

Truturu.

Mi moramo razdvojiti naše stado na dvije uzdužne polovice. Zato zalazimo među goveda

Truturu.

Truturu.

Teška poštanska kola zalaze među goveda, i iz tih teških poštanskih zatvorenih kole izviruju začuđena lica naših vršnjaka iz prvih klupa:

– Joj, šta je goveda!

Mi držimo poslovno naše vitke grabove prutove preko ramena i znatiželjno piljimo u sjajne srmene trake i kokarde na njihovim fesovima i kapama.

Truturu.

Truturu.

Pod teškim poštanskim kolima škripi kamena bijela cesta, a naši vršnjaci iz prvih klupa veselo protrkuju s jedne strane na drugu, i proturaju svoja zadovoljna lica.

– Joj, šta je goveda!

– Joj, koliki su im rogovi!

Moj rogonja je muknuo.

– Zdravo, Drago, zdravo – mahnuo je drug Gican prema kolima.

– Ti si krao moj kruh s buterom! – odgovorio mu je Drago.

Bič je puknuo nad konjskim sapima, i za točkovima poštanskih zatvorenih kola digla se siva prašina.

Mi smo nastavili put dalje, po tragu krupnih papaka posavskih volova i krava i tumarajući uspeli se na vrh brda.

Desno na zmijolikim zavojima ceste, daleko nekoliko stotina metara, škripala je tvrda kamena cesta pod našim vršnjacima iz prvih klupa. Oni su pjevali carevku.

Njihovi piskutljivi glasovi su me sjetili trkljastog stasa gospodina učitelja Nikole Lakića.

– Krasna djeca, krasna.

Zvonki jesenji dan je ostajao za našim leđima. Goveda se ljuljala širokim kukovima i kaskala.

Hoja – ho!

Hoja – ho!

– Oni odoše u gimnaziju – kaže Gican.

– Da, već drugu godinu.

– Biće gospoda – kaže Tican.

Kas-kas-kas.

Ja sam razbio tri prsta na desnoj nozi i poskakujem na peti.

Drugovi, to se zove naše djetinjstvo! Pedeset puta po devedeset i osam kilometara sa dugim grabovim prutovima, sa praznim torbicama na leđima, u tankim lanenim košuljicama i koparanima na tvrdim kamenim cestama i po debelim jesenjim mrazovima, pedeset puta po stotinu i ne znam koliko komada goveda, četrdeset i devet kilometara tamo četrdeset i devet natrag, četiri hiljade i devet stotina kilometara za naše tanke nerazvijene udove u jednoj godini dana! Mi ćemo umirati veoma rano! Najprije ćemo bolovati od proširenja vena, onda od slabosti srca, dobivaćemo lahko sve katare, počevši od trbušnog

pa do katara očnih kapaka, patićemo od neuralgija, anemija, aneurizama, ankyloza, apopleksija, nećemo imati predrasuda niti ćemo vjerovati u Boga i njegove anđele, koji nagovaraju na "dobra djela", u tom kratkom životu kroz koji ćemo proći utvrdićemo to da je on prljav i gadan, i da smo mi, ovakvi kakvi smo, iznikli iz njegovih gadosti i nepravednosti, tako nepravedno bačeni pod njegove noge samo radi njega samoga, pljuvaćemo radi toga razjađeno u njegovo mrcinsko lice, sretaćemo se s našim vršnjacima iz prvih klupa, a oni će biti fina, elegantna ugojena, sita gospoda...

Djetinjstvo!

Ja sam u njemu ipak snio jedan san. Ali kad mali siromaščić u poderanom koparančiću i zakrpljenim čadorbeznim gaćama ima jedan san, on ga lahko i izgubi. Tako sam i ja svoj san gubio bezbroj puta i ponovo ga nalazio. Bio sam uporan u tom sanjanju. No najviše me je zabolilo taj dan kad su naši vršnjaci iz prvih klupa prošli kraj nas u poštanskim kolima. Gican je rekao: oni odoše u gimnaziju, i u mojim je ušima pištao taj glas kao pisak od mlječike, bio sam malo dvanaestgodišnje dijete i plakao sam.

Iz prsta moje desne noge kapala je crvenocrna gusta krv.

Kas-kas-kas.

Hoja – ho!

XVIII.

Onda su došli kišni i blatni kasnojesenji dani, magle su se ubilački vukle po potocima, mi smo se grčili u kašljevima, i prošlo je pet četvrtaka, petaka i subota, a mi nismo odgonili goveda. Dolazili smo redovno sa našim torbama na marvenu pijacu svakog četvrtka, ali su

nam uvijek rekli da dođemo u idući četvrtak. Mi smo bili poslušni, i opet smo dolazili, i opet su nam isto to rekli, i mi smo opet to isto poslušali i čekali opet do sljedećeg četvrtka. Naše su majke izgubile svaku nadu u naše zarade. Ono nešto uštеđenih novaca (onc su ih uštеđivale tako da su kupovale samo brašno i ništa više) potrošilo se i nastala su stara vremena potpune neimaštine, jele se suhe divljake kuhane sa suhim šljivama, koje su naše majke uzele mjesto zarađenih dnevnica kao beračice, i te su suhe šljive davale divljakama sladunjav okus, koji nas je zavaravao. Dani su bili mokri, i po ulicama je teklo razbuženo svijetlosivo blato, noći su bile hladne i dolazile su svakim danom sve ranije i ranije, po mrkim šumama posavskim seljanke su za tih tamnih dugih jesenjih noći sakrivale posljednje krave i telad, koju su vojni liferanti, praćeni žandarmskim patrolama, razbojnički otimali, psujući na svakom pragu "krv materinu i antidržavnog seljačkog boga", nebo je obdan bilo naslonjeno na vlažne i lišajevima obrasle posavske hrastove, a po šibljarima su golokraka seoska djeca ložila vatre i balila, pažljivo zirkajući svuda unaokolo kilometrima daleko preko mokrih ravni da ih ne iznenade žandarmi i ne otjeraju to posljednje što je još ostalo. I ti mokri magloviti dani povlačili su se mrtvo, kiše i izmaglice su izdašno sipile, studene i u polusleđenim zrncima, a od tih su se zrnaca modrile uši i nosovi. U krhkom bagremovom granju se je još tu i tamo svrtao po jedan žut list oblika nagrižene elipse, i po divljakama jabukama su se tamnozelenile kite imela i vrane su otužno istezale vratove i grčile se po vrljikama.

Onda je ponovo došao četvrtak i mi smo se skupili na marvenoj pijaci s praznim obješenim trobama o leđima i dugim vitkim grabovim prutovima.

– Usnila sam, sine, da ste gonili goveda – rekla je moja mati kad sam se spremao.

I mi smo nervozno iščekivali.

Dan je već bio poodmakao i nije još ništa bilo. Ali mi smo se tješili, jer je pod iznešenim krovom crvene pijačne pisarne gorilo u maloj plehnatoj pećici, i željezni se brojevi žarili. Jedva jednom nakon pet četvrtaka! Mi smo se i radovali i strepili. Tican je cvokotao. Za njim je došla i njegova mati. Ona se žalila jednom pisaru da je već krajnje vrijeme da opet počnemo goniti goveda, jer se nema, "dragi gospodine, šta zagristi", i "prokleti ti naši ljudi, što već jednom ne prestanu ratovati" i da će "ove zime, ako rat još potraje, krepati svako drugo dijete od gladi i golotinje". A gospodin pisar je pravio bolećivo lice objesivši donju gubicu kao o klin, a niz tu njegovu obješenu donju gubicu se je, od nepatvorenog saučešća i saosjećanja, otezalo vlakno slina, i on je klimao glavom.

– Sad bi mu trebalo hraknuti u gubicu – gadljivo je rekao Arselja okrenuvši se.

U duguljastoj valjčastoj limenoj pećici je tinjala žeravica i brojevi se crveno žarili, jedan je golub iskrivljene glave gledao jednim okom ispod krova, i u cinkanom je žlijebu klokotala studena kišnica, od koje su naša koljena modrila i grčila se.

Onda je odnekle muknulo jedno goveče. Mi smo se instinktivno trgli i digli glave. Uz cestu su dvije seljanke gonile troje goveda – dva širokoroga posavska vola i jednu junicu.

– Dolaze već – rekao je pisar.

Zatim je pregledao brojeve: deset dugačkih gvozdenih šipaka.

– Koliko?

Iz prozorskog okna pisarne pomoli se debeli nos gospodina bilježnika Jaše:

– 6891.

– Šest hiljada osamsto devedeset i prvi – ponovila su pisareva usta klopćući.

Priveli su jednog vola.

– Šest, osam, devet, jedan.

On je žestoko frknuo i omlatio seljanke, koje su ga pridržavale za rogove, oko sebe.

– 6892!

– Šest hiljada osamsto devedeset i drugi – ponovio je pisar – privedi!

Priveli smo drugog vola.

– Šest, osam, devet, dva.

Opaljena je rožina smrdila.

– Ja sam gladan – rekao je Arselja – pa me ovaj smrad draži na povraćanje.

– Pomušćemo prvu kravu koja dođe, ja sam ponio lončić...

– Onda dobro – odgovorio je.

Junica, privezana na kariku o jednom direku, nervozno se trzala i, upinjući se savijenim vratom, otresala ušima i širila nozdrve.

– 6893!

Nju je morao pridržati i Arselja, jer se čiftala i frkala goropadno.

Mi smo sada bili posve sigurni da ćemo zaraditi po dvije petice. Ipak, nakon pet nepodnošljivih sedmica, u kojima smo se nagladovali, bez nade da ćemo se još uopće nekada najesti. Ja sam po cijele noći sanjao velike okrugle vruće somune, razlomljeni i puše se, a od njih se širi sladak, opojan miris nedopečenog tijesta.

Uz cestu se ponovo ukazali najprije rogovi, a onda velike, dobroćudne volovske glave: jedna, dvije, deset... devetnaest... Mi smo se silno radovali.

– Sada će valjda biti i koja muzara – rekao je Arselja – ti odmah spremi svoj lončić.

Za grupom seljanki i seljačkih dvanaestgodišnjaka i trinaestgodišnjaka (oni su po rastu i izgledu bili naši vršnjaci), koji su dogonili goveda, išlo je pet žandarma. Jedna je seljanka pridržavala desnu ruku lijevom, i oči je imala mokre i crvene. Seljačići su bili modri.

– Tukli su ih – kaže Arselja.

– Tu ima pet muzara, odmah ćemo ih – uhvatim Arselja za ruku.

Izađe gospodin Jaša:

– Mater vam božiju, šta ste vi naumili s tim bježanjem! Znate li vi šta je to ratno stanje i prijeki sud?! Mjesec dana vi izbjegavate! Gdje ste se u božijoj materi sakrivali? Kazna, kazna!! – strašno se on izderao. Oni su gledali u njega velikim i tužnim očima.

– Svi ste odreda zaslužili kaznu! Prijeki sud! To što ste vi uradili, to je protiv otadžbine! To je izdajstvo! To je hulenje na zakon!

Jedna je muzara muknula žalostivo. Ja sam promatrao njeno vime: da li će moći dati dva lončića.

– Majku mu kurvu, trebalo bi ga objesiti na prvi kesten – škripne Arselja.

U jednog starog seljaka drhtala je brada.

Mi stojimo podalje.

Pisar ogleda brojeve.

A kad se je gospodin bilježnik svojski istresao, nestalo ga je ponovo u pisarni. Zatim su se kroz prozrosko odškrinuto okno redali brojevi:

6894

6895

6896

itd.

Oštro je vonjalo po opaljenoj rožini, dan se otezao kao ljepljiv, studen i štur, na jednu je granu pala švraka i otresla s golih crnih ogrančica studenu kišu. Onda su žandarmske patrole ponovo dogonile goveda i seljake,

gospodin bilježnik Jaša ponovo se je žestio i resko i zajedljivo cijedio: "znate li vi, živine proklete, šta je to prijeki sud?" i mi smo poslovno prebrojavali žigosane komade.

Arselja je namuzao pet puta po pun lonac mlijeka. Ja sam popio dva, a on tri, njegov je stomak veći.

Jedna mlada seljanka je opsovala "svetog Iliju gromovnika" i poderala dobivenu cedulju.

Šezdeset i osam komada.

Gospodin žandarmski zugsführer je rekao da nas ne bi trebalo ići dvanaest kao do sada, jer da je to otprilike samo polovica od onoga što smo do sada gonili.

– Nemojte, gospodine – graknuli smo mi molećivo.

– Evo, ovaj bi mali mogao da ne ide – upro je on prstom u Ticana.

Ticanova je mati zakukala:

– Nemojte ga, ako Boga znate, joj, crna li sam kukavica, ja se nemam u što drugo pouzdati!

Gospodin žandarmski zugsfuhrer je napravio velikodušno lice:

– Pa dobro, dobro, neka bude.

Onda se pohotljivo zagledao u Ticanovu mater:

– O, pa ti si mlada – prišao joj je posve blizu.

Mi smo vratolomno i grozničavo odrješivali goveda, samo da se što prije krenemo, da ne bi slučajno gospodinu žandarmskom zugsführeru palo na um ponovo to da nas ne bi trebalo da ide baš dvanaest.

Hoja – ho!

Bilo je već davno popodne. Osjećalo se to i na magli. Ona je postajala gušća i uzlazila je uz hendeke.

– Hoja – ho!

Na nama zebe svaki djelić tijela i mi tučemo goveda.

Zviz, zviz!
Na to dolazi kasanje:
Kas-kas-kas.
Papci ne zveče, nego mljaskaju.
Kas-kas-kas.
Svejedno.

Mi se grčimo i skačemo s noge na nogu. Mokro, razbuženo sivo blato ljepljivo puže uz cvolike. Koljena su nabrana i zgrčena. Čini se kao da su, mjesto čaški, ledene kore na njima. Zato neumorno kasamo i uzbrdo i nizbrdo: Humke, Kerep, Tinja, Raskršće. Na trinaestom smo kilometru pošli korakom. Tu počinje mala uzbrdica i penje se u zavijucima pored jednog dubokog potoka kroz hrastovu šumu. Magla je bila teška, i mi smo od nje mukotrpno kašljali. – Dlaka se goveđa isparavala, i ta je para imala drugu boju nego magla.

– Ovaj puta imamo petnaest priuza – kaže mi Arselja – mogli bi i ovdje gore u Srnicama tražiti kruha.

– Mogli bi, jer i ja bih ga mogao jesti – odgovorim ozbiljno.

Desno je bio jedan strmi sokak i Perko je iz prve grupe stajao na njemu i mlatarao na jednu garu, koja je tvrdoglavo nadirala da skrene. Pomogao mu je Ramo i išlo se dalje. Odjednom je za nama dokasao jedan koštunjav i surov seljak. Bez riječi je zašao među goveda i uhvatio onu istu garu za rogove. Ona je mirno i pitomo stala.

– Ovo je moja krava – rekao je.

Arselja je gledao u njega.

On je gledao u Arselju.

Mi smo gledali u Arselju.

Arselja je bio tri pedlja viši od njega, i mi smo zaključivali da je za ta tri pedlja i jači.

– Znam te – prišao mu je Arselja – ti si vojni dezerter, goni!

On se nasmijao na Arselju:

– Ti si pravi, rat neće dugo.

– Slušaj, reci svima kojima je oduzeto neka dođu! – ustavio ga je Arselja kad je on odlazio sa svojom kravom.

Mi smo gledali zabezeknuto u njega. Onda smo išli dalje šutke. Pred nas su dojurili njivama još dva seljaka i ne govoreći ništa zašli među goveda. Jedan je otjerao dva vola, a drugi jednu junicu i jednu kravu. Ja sam prebrojavao u sebi: petero manje, ostaje šezdeset i tri komada, do pola smijemo izgubiti – zaključivao sam, jer već u tome imamo jedno iskustvo.

Mrak je pao kroz maglu neprimjetno. Mi nismo vidjeli dalje od jaraka, ali poznavali smo svaki i najmanji zavojčić te toliko puta prepješačene ceste i znali smo gdje se nalazimo.

Tu desno je skrenuo Gican po vatru.

Noćas ćemo ložiti velike vatre, jer je zaista strašno studeno.

Obnoć je magla bila gusta kao tijesto, i u toj kao tijesto gustoj magli su zavijali vukovi kao da su odirani, a mi smo užasno cvokotali zubima i okretali se čas leđima, čas bokovima vatri.

Tican je sjedio pred Arseljom.

Ja i Gican izmjenjivali smo bokove, prislanjajući se jedan drugom o leđa i stresajući se od ledenog trnjenja kože.

Magle su avetinjski ležale pored nas.

Onda je odjednom postalo mliječnosivo i magle su se pokretale. Jedan je pijevac negdje zapjevao. Arselja je rekao da sviće.

Više nas se je ukazala svjetlosiva traka ceste. – Otvorili smo vratnice i izgonili goveda.

Četrdeset i jedna glava.

– Još malo pa pola – kažem, i gledam u Arselju – a gdje su nam sada nestala tolika goveda?

– Magla je bila i noć je crna kao katran i vukovi su zavijali, zar ti ne znaš da magla i noć mogu pojesti dvadesetoro goveda.

Magla je ujedala u koljenima, u ramenima, u krstima.

Išli smo kvrčeći se.

Da možemo biti bez naših prutova, pobacali bi ih.

Išli smo niz brdo. Dolje daleko pred nama propada cesta u gustu, crnu, ogoljenu šumu. Ja se sjećam logoša. Mislim: da bar hoće izaći po ovo goveda što gonimo, samo da ne dođu i žandarmi.

Onda teškom mukom počinjemo kaskati; naše rožnate debele tabane ipak je probadao kamen izlokane ceste. To je bolilo. Ja sam bio ljut sam na se: kako sam odjednom postao tako osjetljiv.

– Kad je vojska gladna, sa ratom je svršeno – kaže Arselja poluglasno, ne gledajući ni u jednoga.

Kas-kas-kas.

To su bili dani kad su po svim frontovima izdašne jesenje kiše marljivo izlokavale po cik-cak trasama savjesno i precizno kopane dekunge i betonirane kaverne, a magle se svojom ljepljivom gustinom zavlačile u jelove dušeme i slamne strunjače da podave gladne soldačke buhe i stjenice, i iz tih ljepljivih teških oblaka maglinih graktali gavrani i golovrati strvinari osjećali kiseli vonj lješina konjskih i soldačkih, a naši neustrašivi očevi, hrabri k. u. k. infanteristi i tobdžije, s potpunom i čistom savješću ogorčenih četirigodišnjih ratnika, razbijali orahove kundake na manlichericama, i vadili zatvarače iz mašinskih pušaka i topova, i bacali ih u vodu,

i ostavljajući front, daleko na zatiljak zabačenih modrozelenih fesova s dugim vunenim i pamučnim kićankama dočekivali krcate vozove drugova i zaustavljali ih gomilama kamenja naslaganim preko tračnica, tovarili se na krovove i vješali o prozore, daleko za njima su eksplodirali šrapneli i demontirane defanzivne i tromblonske bombe, koje su bačene još prije tri dana prilikom posljednje odbrane, lokomotive su stenjale i vode rasle mutnozelene, a po tim mutnozelenim i zelenomutnim vodama su žalosne vrbe saginjale svoje čvorave krošnje i mlatale tankim crvenim ogoljenim mladicama, ono što se zove rat bilo je juče i prekjuče, ostao je još samo vonj baruta i krvi.

Pod nama je bio jedan grad, i u njemu su se čule puške.

To su bili dani mutni i blatni, tijesni i zdavljeni u blatne gvalje, desno je ležala ugeta krajina u mliječnosivim mokrim maglama radi kojih smo mi naporno iskašljivali svijetlocrvene ispljuvke i držali se pri tome objema rukama za uska mršava i golim rebrima oklopljena prsa, zemlje su meknule i topile se pod tim izdašnim studenim kišama, novembar se vukao nad našom "dragom ravnom prostranom" i opustošenom domovinom bosanskom Posavinom kao prebijen, po močvarnim zaseocima se provaljivali široki ilovi putevi, jedan je pas podvijena repa i krvavih laloka grizao nogostup, jedan se jasikov grm crvenio u goloj živici, a u malim niskim i slamom pokrivenim krovinjaricama su umirala tuberkulozna djeca, za čije su očeve baš juče javili da su se "hrabro i neustrašivo borili i da su kao pravi heroji poginuli šaljući dugo i veliko i posljednje zbogom svojim dobrim i dragim ženama i svojoj miloj maloj djeci".

OTAC SE VRATIO
ili
SJAJNI DANI

Otac se vratio iz rata. Zejnil Ibrić se nije vratio i neće se nikada ni vratiti. Njegova žena ga je već bila prežalila, tri godine su od tada kako se je jedna čelična trijeska kanonengranata zarila upravo u njegovu šiju i, kad su ga našli, on je ležao potrbušice i nos mu je bio pun ilovače i usirene krvi. Ali sada, kad se je rat svršio i kad su došli oni što su ostali živi u njemu, ona ponovo nariče. I pita svakog vojnika je li vidio kad je poginuo njen Zejnil. Ne, niko nije vidio, jer svi oni koji su bili blizu izginuli su od istog onog granata od kojeg i Zejnil Ibrić.

– A je li onda sigurno da je moj Zejnil poginuo?

– Jest, sasvim sigurno – kaže moj otac. I on priča kako je baš upravo bio na straži kada su ga donijeli, i on je, kaže, vidio njegov crni mladež više desnog oka.

– Posve sam ga poznao, posve! Nema ti tu tamo-amo, rat je rat, moja draga, kad jedanput pogineš u njemu, onda je sigurno da više nema života.

– I to vam je onda pametno! Zašto ste išli u rat; zašto?

Otac ne odgovara. On je donio jedan veliki nož i jednu bajonetu. Po nožu se poznaju velike mrlje krvi. Ali on kaže da će ga dobro očistiti i da je to dobro

gvožđe, samo je pogano ako posiječe. Bajoneta će visiti na klincu u sobi.

Onda otac ide u čaršiju. Turi obje ruke duboko u plavomaslinaste infanterijske čakšire, zaturi fes na zatiljak i velika pamučna kićanka se klati po leđima.

– Haso, tu kokardu odmah da si skinuo – kažu mu u čaršiji.

– Pljujem ti na kokardu, nije mi ni na um pala.

Jedan drugar mu je surovo odere s fesa i nasadi je na jedan štap i gađa iz revolvera.

Kiša curi. U lokvama je odraz dana kao prljava smrdljiva krpa.

Tik, tik, tik.

Meci zvižde.

Alkohol ima opojan vonj.

Naš grad je veseo i slobodan i oduševljen.

Definicija svakog oduševljenja glasi: alkohol, pjesma i meci.

Kloklokloo.

Došo Švabo sve do Rače
A od Rače...
Tik, tik, tik.

Veseliti se mora svako! Ko je taj što neće da pije i da puca? Austrofil! Udrite psa! Svako mora pjevati! Ko je taj što kaže da ne umije? Ubi ga!

Pjesma. Zaglušna da od nje pucaju bubnjići. Meci. Od njih se olupljuju duvarovi i pucaju stropovi.

Otac ide u općinu da traži pomoć. Nema se od čega živjeti. Preko ljeta se nije ništa uradilo, jer je rat još trajao, a sada je jesen, kasna jesen, kad s kišom propadaju solike i negdje tamo na jugu po visovima planinskim glavice se bijele pod snjegovima. Aprovizacije više nema. Otac nije donio ni prebijene pare iz rata, kaže da ratom zarađuju drugi, a ne oni koji leže po šicengrabenima.

Jaša je po starom svom profesionalnom običaju ljut i psuje gadno, dere se i mlatara rukama. Ko je to vidio odmah iskati pomoć? Zar se ni tamo u ratu niste opametili? To je strašno, to je svinjarija!

Otac gleda u Jašu razroko:

– A zašto sam ja onda ratovao i branio ovu zemlju i vas zajedno s njome, zašto?

– Ti si ratovao za Švabu i za Austriju, a ovo je sada drugo, posve drugo! I nemoj da laješ! Razumiješ li? Inače...

Otac se vraća. Ali dobro, kako to onda stoji s tim ratom i sa državom? Šta je onda država ratu? A šta je rat državi? A šta smo mi onda tome obadvome?

Onda se otac kasnije razbolio. Mati je plakala i išla ponovo u općinu. Išla je poslije općine i u Vijeće. Išla je i nekim bogatim ljudima. Gladovalo se do iznemoglosti.

– Da se bar i sada gone goveda – žalila se mati.

Ja sam s mlađim bratom išao u krčevine po divlje kruške. O, kako je to bilo slatko voće!

U mjesecu novembru i decembru leže po šumama, južno od našega grada, cijeli slojevi gnjilih, umeklih, crnih divljaka krušaka u bukovu lišću. Mi smo ih nosili kući u velikim torbama.

Onda je po cijelom gradu zavladao tifus. Po kućama su izlijepili zelene listove, u kojima je pisalo da se ne smije u kuće ulaziti ni iz njih kuda izlaziti. Otac je buncao. Po cijele se noći valjao po podu i sakrivao u

ponjavu. Onda je jednom kao mahnit skočio i skinuo bajonetu sa klinca i počeo se opasivati. I tražio je nož. Mi smo jaukali. On je zgrabio nož i onda užasno zarevao. Mi smo cičali. On se onda smirio i poslije toga tvrdo zaspao. Rekli su da će umrijeti, jer je bio pun ušiju, velikih, bijelih, gadnih soldačkih ušiju, koje su sablasno gmizale po njegovom infanterijskom plavomaslinastom mundiru. Međutim, on nije umro, i mi smo bili silno radosni kad je ponovo mogao izaći u čaršiju.

Mati je nezadovoljna s ocem.

Ti nisi više onakav čovjek, nisi ono prijašnje muško, sav si kao krpa! Šta je taj rat uradio od vas?

Otac gleda razroko:

– Eto to. Satro me kao psa...

– Psi ste i bili! Mi smo jaukali za vama, mi smo se derali i urlikali, a vi ste kao kakvi zadigli glavurde i odmarširali! Niste se ni obazreli!

– Gonili su nas...

– Vas dvije stotine, a njih četverica! Vi ste kukavice! Ko je to vidio!

Iz dana se u dan tako u te dane u našoj kući svađalo, kiše su izdašno sipile i zrnasto se kitile po još neopalom bakrenocrvenom kupinovom lišću i po golim mrkim grančicama šljiva, i šljivića, a po golim njivama puzila u potočićima mutnim i kaljavim, mi djeca smo bili gladni, mati je ljubomorno čuvala još nešto krušaka u sanduku i davala nam kruha samo dva puta na dan i samo po tri zalogaja.

Otac nije imao gdje da radi. Htio je da cijepa drva – svako je sam sebi cijepao. Htio je da čisti zahode – bili su čisti ili nije niko htio da budu čisti. Htio je da bude općinski pasmandžija – ne, ne treba toga sada,

kažu mu, sada su svi zadovoljni i neće se krasti ni paliti. Da bude fenjerdžija, jer je Kršo odavno već na robiji – ne, fenjere pali Mutap.

Šta onda da se radi?

Šta da se jede?

Otac turi ruke u džepove i zabaci svoj infanterijski fes na zatiljak.

– Djeca jutros nisu jela – kaže mati ocu.

On slegne ramenima.

Bio je u ratu četiri godine, i od toga nema ništa do to što je izmrcvaren kao životinja koja je teglila strašno teške terete i koju su hranili ogrizinama. Sada je u miru i hoće da radi, hoće sve da radi, samo da se jede i da se ne krepa – nema, ne, kažu, poslova sada nema, ljudi su zadovoljni! Do vraga poslovi!

– Hoćeš li mi, gazda, dati samo dvadeset kilograma kukuruza na veresiju – stoji on pred Mrmkovim dućanom i pita – ja bih radio i tako bih ti platio.

– Ne, ja ne znam kako je to, sad bar ima svako novaca – kaže Mrmak snishodljivo – pa ti si bar juče došao sa fronta, što nisi donio...

Otac ga gleda razroko. Onda se okrene i pođe.

A onda opet stane i okrene se Mrmku vučki:

– Mi smo ratovali, a vi ste od toga profitirali, ti mater prokletu!

I pljune svojski.

Vukosava (Vuka), kći uglednog građanina Dane Kordića.

Slatka, zlatna, svileni leptirić, i lijeće od cvijeta do cvijeta, rastvori mala usta, zažmiri, isplete mrežu dugačkih trepavica na plavim svijetlim i porculanskim očicama. Svijet je lijep, svijet je divan, život je tako sladak,

život je krasan, juh radosti, ona treperi, ona osjeća silnu draž života, ona cepti, ona će svisnuti od nekog zanosa.

Prši tako taj leptirić, mamina maza i zlato, slatko curče tatino, zanesene očice i kosa plava, svilena kosa leprša.

Vuko, diko!

Zlato moje!

Vuko, zlato!

Kaži majci što te boli.

Jaša drži pozdravnu riječ na čajanci, koju je naš grad priredio u mjesnom hotelu. On je neobično rječit, on patetično kruži podlanicama po pozornici s koje govori: njegov su san ovi dani, on voli narod narod voli dane, dani vole njega, dani vole narod živio narod, bravo Jašo Vlajiću – svirači intoniraju tuš.

Mrmak mu stišće ruku, Stevo Garina ga tapše po ramenu, Dane Kordić zahvaljuje na ukazanoj mu časti u zdravici i tako dalje.

Kooolo kolo vodi
Čarapiću Vaso.
Trajraj titarata
Čarapiću Vaso

Kloklokloo.

Svi ugledníci našeg grada imaju razdragana, vesela lica. I hrabro kliču. I urnebesno pjevaju. I svojski, svojski piju i igraju. I na rukama nose jedan drugoga. Njihovo oduševljenje nema granica.

Malehna je Herceg-Bosna,
al' je dika rodu svom,
rodu svom.

Vuka, zlatna slatka tatina i mamina Vuka, igra kolo – šareni leptir svija i razvija krilašca. Do šarenog leptira igra modri vodeni konjić. I savija se taj modri vodeni konjić i rastvara dva porculanska reda zubića i tetoši je. Vuka je razdragana. Njen modri vodeni konjić je zlatan. Ona osjeća neobuzdanu želju za njim, zato mu se podatljivo povija, zato obećaje mjesečinu i hlad u toj mjesečeni, zato dugo drži svoju malu, mekahnu, ružičastu ručicu u njegovoj. Onda joj on kuca svaku večer kamenčićem u prozorsko okno, mama i tata i braća spavaju u to doba, i oni su sami, posve sami. Vlatko Grujić, potporučnik dobrovoljac, opasuje njen vitki struk svojim snažnim koščatim muškim rukama, ona cepti, ona plete slatku mrežu trepavica po vlažnim opojenim bjeloočnicama, ona opasuje lijepe oble miške oko njegova vrata i tamnocrvene usne, dva topla zareza dršću. Onda u aleji u ogoljenom kestenovu granju visi pun mjesec kao zlatna velika medalja, i njihove se glave pripijaju jedna uz drugu, on zavlači prste u duge njene kose, ona šapće i zanosi se. Onda sjede na staroj klimavoj jelovoj klupi kao u romantičnoj priči, i on priča o frontovima, ratovima, ljubavima, o životinjama, o pobjedama, ona pita, on priča, on dugo i mnogo priča, a ona sluša, i drži svoje ruke u njegovim i zaljubljeno i poluotvorenih usta gleda u njega kao u nekog boga koji joj se prividio.

Umro je Meša Ibrišić, školski podvornik i otac je došao na njegovo mjesto. Ispravlja klupe na bok i mete. Oblaci sive zagušljive prašine dižu se i omataju bivšeg neustrašivog k.u.k. infanteristu s Pijave. On se pomiče kroz te oblake kao što se nedavno pomicao kroz oblake barutova dima i zemlje, podizane kanonengranatama i tromblonskim bombama, korak po korak s metlom u

ruci, a pred njim titraju i po njemu liježu milioni kochovih bacila, nižu se po njegovim opuštenim brkovima. Izvjesno zadovoljstvo je tu, Haso Mustafić, otac osmero djece radi i biće kukuruze koliko-toliko.

U velikim ispravljenim pačetvorinama otvorenih prozora cure plohe kišnih zrna, studenih decembarskih, i krajina je siva, šljivici su mrki i plodna posavska zemlja leži razmočena i žitka. Dolje negdje za leđima Hase Mustafića sviraju muzike i pucaju puške, sučelice pred njim visi na zidu trećega razreda pučke škole kartonirana slika cirkuskog majmuna na lancu i u ruci dreserovoj vitka kandžija. Siva prašina se uvlači u raširene nozdrve, jedna gladna vrana nemoćno mlatara krilima po plotu, nečiji složni koraci na blatnoj ulici i komanda, jedna se uš ubilački zarije u vratnu slabinu, Haso Mustafić naslonjen na podvorničku pučkoškolsku metlu ne može da se otrese intenzivnog osjećanja lične sličnosti s dresiranim majmunom cirkuskim kojega na pučkoškolskoj trećerazrednoj slici vodi dreser o lancu i s vitkom kandžijom u ruci. Svi majmuni služe novac svojim gospodarima. Za tu revnosnu i besprijekornu službu dobijaju tek toliko da prosto ne crknu od gladi. A kad takav majmun više ne može da igra i da zaslužuje, onda ga ošinu nogom u trbuh i bace u kanal. Haso Mustafić nije prije rata imao ništa, Haso Mustafić nije imao ni za vrijeme rata ništa, Haso Mustafić neće nikad ni imati ništa. Ti si cirkuski majmun, Haso Mustafiću, razumiješ li? Ti nikad nećeš ništa ni imati, jer si radio i jer radiš i jer ćeš raditi za druge, za dresere ćeš raditi, za majmunske dresere! I živićeš kao majmun tek tako da ne crkneš, znaš!

On se od toga svoga unutarnjeg glasa strese.

U otvorenim prozorima je curila kasnojesenja kiša u snopovima, po ulicama se mutilo blato, lugasto blato koje gamiže i raste kao razrijeđeno tijesto. Haso Mustafić ponovo razmaše metlom.

Vuka slatka, zlatna, svileni leptirić, u zelenom svjetlu svjetlobrana na petrolejki, u mehkom vunenom dušeku djevojačkog kreveta, zanešenih ruku nad glavom, u mliječnoj golotinji, u oblini netaknutih stegana i okruglog trbušćića i malih nedorazvijenih sisica i polusklopljenih ovlaženih usnica sa sladostrasnim udisanjem kroz stisnute zubiće slatko je sanjala. Život je bio u njenim rukama. Život je slatko strujao kroz njeno srce, život ju je opijao, ona se u njemu osjećala kao zaliven cvijet.

Potporučnik Vlatko Grujić je odjahao na doratu. Vršak njegove sablje je bio sjajan. U njegov su zatiljak gledale oči Vukine zaljubljeno. On se okrenuo nekoliko puta i uvijek se osmjehnuo i pozdravio je sabljom. Ona mu je odgovarala svojim otužnim sentimentalnim velikim očima.

Tatara-ta
tarata-ra
Trempe je davalo korak.
Jen – dva – tri – četir – tap
Alaj bije! srpski top
Alaj gazi! treći vod
Tatara-ta!

Ti si kučku Austriju
tri puta
preko Save pregonio
Srbine

Srbine junače
opanak.
Kloklokloo.
tik, tik, tik.

Ti su dani bili izdašni u pjesmi i veselju, za nekoga se oni nisu ni dijelili na svijetlu i mrku polovicu, sve je bilo svijetlo i sjajno. Meci su se cikom zabijali u

pod, u strop, u zid, u sliku nekog brkatog šumskog čuvara s kajzerbardom, u načkiljeno desno oko kosmatog Tirolca, u Bužanove Ciganke ili u kokardu F. J. I. o vratu velikog mesarskog bjelova.

U K. UND K. BE-HA KAZNIONI

Žuti trokut na zemljovidnoj karti, pedeset i dva kotara sa pedeset i dva kotarska prestojnika, pedeset i dva gospodina koji pišu između imena i prezimena veliko ili malo pl., Jean Jaurèsov predratni retorički objekat, Prasentsstück carske Rusije u XVII vijeku, Austro-Ugarska, k. u. k. Senegalija u čakširama od crne, plave i crvene čohe i s turovima do tala, feldwebelska prćija Kalayeva i Burijanova, u kojoj su se po k. und. k. kaznionama "progresivnim sistemom kažnjavanja" odgajali "heilige und bessere Elemente", nesuđena posestrima Trojednice, koju je uzoriti i prečasni gospodin i pjesnik i stožernik i povelitelj i "velekerstnik" carskih i apostolskih redova, "pučki" ban Mažuranić pripojiti, potican prijatelji i domoljubi želećimi, htio, egzotična zemlja, "šta se sjaji nasred Sarajeva", taj žuti trokut zemljovidnih Hoićevih mapa, ta divlja k. u. k. Senegalija, čiji su sinovi hrabri kao kurjaci i neustrašivi kao bogovi, ta vječno nepoznata regia coloniarum i colonia regiarum, zona sviju okupacija i perturbacija ima i jednu svoju intimnu historiju, zabilježenu do sada samo u bilježnicama isluženih robijaša.

Jednu takvu bilježnicu objavljujem anonimnom dozvolom vlasnika i autora njenoga a u svrhu obogaćenja historije koja još nije napisana:

Srećko Dobrović
Politisch verdächtig
p. v.

also ein Verdammte N° 5
Verfluchter Verdammte
prokleta robijaška svinja.

Široka košulja,
široke gaće,
zemljina boja
veliki crni N° 5

Ovoj historiji imam predhistoriju: Težak vonj vlage koji omata lice kao namočen otarač, moje desno uho razbijeno policijskom čizmom, čini mi se da mjesto njega nosim obješenu lopatu na desnoj strani glave. Ključar je debeo kao bačva i smrdi kao bačva, kao natruhla podrumska bačva. Ima male svinjske zelene oči, ima okruglo mjesečevo debelo sito i pijano lice i raskopčane pantale i ogroman svežanj ključeva.

– ... Mater inteligentsku, ne primam, 'h verd' ni't zu spern, svinjo ništa ne priznaje, pork-a.

I onda težak udarac pesnicom u moje razbijeno desno uho.

– Fuj, bagaža! Ližeš to, Verfluchte!

I ja imam osjećaj kao da gnjuram nos u nešto ljigavo, mrtvo, u lješinu koja još ima toplu usirenu krv. I za stalno s takim nosom i ustima ličim na ljudoždera.

– Nah, nah!

On je moju šiju stiskao svojim kratkim debelim prstima i pritiskivao lice na svoju okrvavljenu pesnicu. Ja sam se bezvoljno pustio.

Sechse!

Negdje više glave u mrkom zagušljivom tijestu teškog vonja visi žuta sijalica. Mrak ili polumrak. Napipam jedno koljeno i jedan vruć nos. Nisam sam. Imaju još tri sjene. Studeno razbuženo blato pod rukama.

– Druže, ko si?

Ja još pipam.

Četverica nas. Jednom je ime Petar, jednome Hamid, a trećemu Vojislav, Voja. On leži potrbuške na dušemi:

– Ubijen sam.

– Kriminalce ne tuku, samo političke.

– Petra suše svaki drugi dan.

– Famozna sekserica.

– Sekserica, druže, sekserica, ovdje je život za sekser, ni toliko!

I sjednem na dušemu.

– Noge, druže, digni, ovo ti je tamnica iz narodnog deseterca. Tu bi i Marka Kraljevića ubila memla. Zar ne osjećaš blato?

Bio sam do mrtvila umoran, zato sam se skvrčio i zaspao.

Čekam saslušanja već pet dana. Uho mi se gnoji i curi sukrvica po desnom ramenu i mišici.

Na vratima je rešetka, kvadratni decimetar. Kroz tu rešetku vidim još jednu, i u toj drugoj odrezak nekog polusvjetla, šturog i kao zalivenog nekom izmaglicom. Zapravo ja i ne znam da li je to pet dana prošlo ili možda deset ili samo dva. Drugovi kažu da je noć kad se sa dna hodnika, iz samica, čuje cvilenje i dernjava.

– Tuku – kaže Voja – samo po noći tuku.

On je otprilike dva dana miran. Ja sam već privikao na žutu čkiljavu sijalicu sekserice i dobro raspoznajem drugove.

Voja skida gaće. Njegovo debelo meso je crno kao čoha. On uopće ne sjedi. On samo leži potrbuške.

Onda je došao red na me. Vezali su me u klupko.

– Je li ti, majku ti prokletu, misliš da mi nemamo živaca?

Ja gledam bezazleno ili blesavo.

– Hoćeš li govoriti?

Ja šutim. Žulja me štap koji su provukli ispod koljena i kroz laktove. Mišice mi, osjećam, naglo trnu.

Onda se sručiše na me. Gospodin Lieutenant Sturm udara me prvi nogom u usta.

Onda kad se je jedne noći razlijegalo očajno žensko zapomaganje iz Sturmove sobe, došli su po Petra ponovo. Mi smo naslutili kasnije da je on u samici dolje u dnu hodnika, jer smo čuli njegovo vlastito užasno jaukanje, kojim je jaukao poslije svakog sušenja.

To je sablasno odjekivalo.

Ključar je obilazio od vrata do vrata i udarao čizmom u svaka. I psovao, bogarao. Valjda da se budimo, kako bi čuli.

– Tebi je, druže, možda mučno – kažu mi u sekserici – ali privikni se. Ne daj se demoralisati.

Hamid je potpisao odluku o "predavanju sudu" i otišao sutradan.

Ključar nam je cinički saopćio mjesec ili dva kasnije da je Hamid osuđen na dvanaest godina. Samica osamnaest mjeseci. No ja, zwölf Jahre verdammt, Verfluchte, also verstehen sie was bedeutet das? Verstehen sie was für eine Strafe, n-nah

Gebacken Brod ist leicht zu essen

doch bis zum Ofen ist schwer zu zu...

n-nach fukara, bagaž! Ovo mi spekli i zmesili.

To je bila obligatna prodika o tome kako je lahko jesti onaj kruh što su ga oni ispekli i zamijesili, i kako

smo mi prokleta socijalistička bagaža i fukara. Austrougarski k.u.k. politisch-verdächtig, socijalistička fukara i bagaža!

– To se ne slaže, protestira Voja.

Ja i on sada u sekserici sačinjavamo dvojku.

– U dvojki su, druže, kriminalci i djeca. I ti kriminalci buzeriraju djecu, a djeca se deru kao da ih gule.

Dugi, bezmjerno dugi i u jednu stranu zasvođeni, mračan i vlažan i sa pet žutih sijalica proteže se, kao sablasni scherlockholmesovski tunel, naš hodnik, naš križni put, koji mi od tapeciranih Sturmovih vrata do naših dušema prelazimo na koljenima i laktovima i stružući nosom po cimentu. Pet žutih sijalica, pet ivanjskih kriješnica i nos gospodina ključara. Istresam kiblu u koju smo vršili nuždu osam dana.

– Dobrović! – dreknu u taj čas gospodin Lieutenant Sturm.

– Hir, Herr Lieutenant – odazove se ključar i pograbi mene za obje mišice i ugura zajedno s kantom u njegovu sobu.

– Natakni mu je na glavu ako neće govoriti!

Ja gledam preda se.

Kibla je zadrla u moje bolesno, poderano, gnojavo uho.

– Neću da govorim, vrisnem luđački.

Skljokaju me u ćošak i gaze. Kibla se ulupi na mojoj glavi, i ja osjećam kako gnoj iz mog desnog uha gamiže niz vrat kao zmija.

"Prizdravio" sam nakon nekog vremena i donijeli su mi odluku o predavanju sudu na potpis.

– Neću – dreknuo sam.

– Ostaješ onda još tu, to se mora potpisati, kako bi znali zato!

– Marš!

On me pljusnu po nosu i zaključa za sobom vrata. Ja sam postao bio silno razdražljiv, namjeravao sam da mu se onako vezanih ruku zarijem zubima pod vrat.

A onda je došao dan kad se je u rešetkastom kvadratu vidio komad sunca. Mene su odveli. Voja nije ostao sam, jer su još ujutro ubacili petericu novih. Crni ogromni 5 – od podbratka do pupka. Zakopčavam se postrance.

I.
26. maj

Samica dvanaest mjeseci. Jedna puna godina. U četvrtom mjesecu krug i šetnja u krugu.

Sive kao zemlja gaće, siva kao zemlja košulja.

Položena pačetvorina rešetke gleda u visoko ograđeno dvorište. To je zastalno krug. Kišno je. Ja sam prizemno i zato vidim zidove. Oni nadvisuju moju pačetvorinastu rešetku. Inače ja kroz nju ne mogu gledati, jer je visoko nada mnom, upravo pod stropom.

Ova je moja bilježnica ključarev privilegij. On je inače ordinarna svinja. Zove se gospodin Selen.

28. maj

Na koricama bilježim datume.

Tutu iznosim kad se napuni.

Nemam s kim izmijeniti riječi. Gosp. Sclena instinktivno mrzim i zbog toga ne govorim s njim ni riječi. Ne znam, uostalom, da li bi on to dopustio.

30. maj

Osjećam neku čamu. Obuzima me bezvoljnost. Nerado ležim, nerado sjedim, nerado hodam. Tri dana nisam bio u stanju uopće da mislim. A tek sam tu nekoliko sedmica.

9. juni

Pjesma. Pjesma kao neko čudno očišćenje, kao da se sapirem ugodnim mlazom svježe vode. Pjevaju negdje u zajedničkoj, daleko negdje, valjda na spratu.

Ja sam lud od nekog ushićenja. O, još jedanaest mjeseci! Vladaću se kao buba, kao buba ću biti miran i poslušan, samo da me prije puste u zajedničku. Riječ samo izmijeniti s nekim ko je kao ti! Samo jednu jedinu riječcu!

Gunđam i ja za njima. Pjesma je ravna i široka kao stepa.

Raj raamta
tirarara raj-haj

10. juni

Sjedim na slamarici i mislim: kad prođe sedam godina, biću slobodan. To jest – izaći ću iz tamnice, a

sloboda, the. došao sam do zaključka da je sloboda relativan pojam. Sjećam se Voje.

Onda hodam iz ćoška u ćošak.

U krugu kanda neko također hoda: čujem odmjerene korake i pijesak pod njima jetko šrkipi – tra tra. Slušam. Po prilici u krugu se ne smiju drugovi razgovarati. Onda i ja ponovo hodam. I nervozan sam, nervozan sam na momente toliko da hoću da vrištim i da se tučem u glavu.

11. juni

Jutros me strašno svrbi desno uho. Odro bih ga, ali moram biti strpljiv kad se sjetim onog gnoja i sukrvice. Zamlađuje. Ostaće na njemu zauvijek velika crveno-modra rasjeklina.

13. juni

Vidim u pačetvorini svoga prozora svileni komad neba. I slutim toplo sunce i hladovine pod krošnjama drveća i bistre vode, i protežem se zadignutih ruku za šiju i škripim zubima. Od toga osjećam u leđnim mišićima trnjenje i ukoči mi se lijeva strana debelog mesa: uboji. Osjećaću ih dok sam živ.

Onda se sjećam Dane. Njene krupne tople oči.

Dano, Danče, slatko lanče!

15. juni

Dušan Tanić je trgovac i moj idejni istovjetnjak. On prodaje mome ocu raznu robu i na njoj zarađuje

kao i sva njegova branša: u najmanju ruku 30% i 50%. Olako, naravski, jer nekakav fizički napor kakav osjećaju drugi manuelci on ne osjeća. Sjediti, lijeno mjerkati, varati na vagi, zarađivati 30 do 100% na robi, češkati se po mošnjama i podrigivati se poslije ručka, to je trgovački. Kad jednom moji ideali i ideali Dušana Tanića budu ostvareni, Dušan Tanić će i dalje zakidati na vagi i zarađivati banbadava na mome ocu 30 do 100%, recimo baš od životnih namirnica. Moj će otac, naravski, i dalje biti ono što i jeste, tavoriće kao ulični pometač i kamčiće za stipendijicama, da iškola ili da izuči djecu zanatu. Gospoda mu Boga, tu nešto nije u redu.

A što će biti onda sa mnom? Ja ću zastalno biti neki činovničić. A zadovoljstvo, kakvo će biti moje zadovoljstvo, u čemu će se ono sastojati? U tom što sam bio robijaš sedam godina? The. U tome možda što ću kao gospodin činovnik svako jutro ići u osam sati u ured i... No-h! Očajno sam nervozan, očajno sam nesređen, i ne snalazim se.

Sjećam se Voje.

I zadovoljstvo je, bez sumnje, relativan pojam. Ili taj pojam sreće ja neću nikad spoznati? Ne, tu ipak nešto nije u redu.

Tri dana nisam ništa zabilježio. Ja uopće ne znam i zašto ovo bilježim. Nadomješta mi, istina, razgovor, koji nisam vodio već toliko, ali...

Danas je napolju tmurno. Nebo je kao otarač prljavo i antipatično.

Izgriza me neki crv. Grebem noktima u zidu, grebem da sve škripi. A onda čujem nečije koljeno na vratima. Okrenem se i vidim gosp. Selena u škulji rešetke.

Thahahaa

Prsnem u smijeh kao luđak. Opasnost, dabome, opasnost su moji nokti.

Thahahaa

– Po podne režeš nokte, Dobroviću! – kaže on strogo.

– Ide u redu, po podne režem nokte – kažem ja i onda sjedam na slamaricu i revnosno obgrizam svih deset nokata.

Protest, godpodine Selene, protest! Protiv vas treba tvrdoglavo protestovati!

Više neću da vodim računa o datumima. Hoću da me iznenade. Uostalom, ja ne vidim ni svrhu tome računanju. Ne vidim svrhu ničemu. Ja ne vidim svrhu samom sebi. Zašto sam ja tu? Zašto sam ja bio vani? Zašto ću opet biti vani, u slobodi, u svijetu, u... zašto? Bezizlazno zašto!

Osjećam neku tupu strepnju od te bezglavosti, osjećam... th... ne osjećam ništa.

Kako uopće taka individua može da egzistira? Kako? Odgovor hoću, odgovor! th...

I danas je valjda tmurno. Ja ležim i ne ustajem. Lijenost, neko mrtvilo, bezvoljnost je tu u meni cijelom. Ipak me u tome obuzela pasija pisanja i šaram na koljenu.

Nada mnom je škljocnuo moj prozor, moja rešetkasta pačetvorina. Ona se otvara za zračenje negdje iz vana. Onda je gospodin Selen zaškripao i zazvečao ključevima i unišao.

– Sada ćete ribati. Izađite po kantu i četku!

– Angenötigung, Herr Schliesser, nicht war? Also heute bin ich die Ausreiberin? danke Herr, danke, tpljah!

Onda ja, k. u. k. v. Srećko Dobrović, sarajevski realac i "bitiimajući" student tehnike etc., ribam i trljam i pjevam zadovoljno. Gospodin Selen me obilazi i saginje njušku nad podom.

– Also, Fräulein, wie geht es Ihnen, phaha! Šta vam vrijedi šta budete naučili!

– Danke, danke, Sie sind dankenswert, hojla, tpljah!

Onda ja sam sebe malo poznajem. Odjedared sam postao tako brbljiv i raspoložen.

Ponovo pjevam.

Ponovo pjevam.

O, davno nisam čuo drugove sa sprata.

Raj-raara
titarara raajhaj

II.

Krug.

Pačetvorina. Položena pačetvorina. Ja sam prilično nervozan. Tu su sve same pačetvorine. Prozor. Vrata. Samica. Krug. I gospodin Selen je pačetvorina. Glupa, gruba, gadna, ogromna pačetvorina. I ja sam pačetvorina.

Šljunak je surov. On škripi surovo, on ima boju surovu.

Najprije kaskamo:

en-cva, en-cva, en-cva. Onda smo strašno zapuhani, tobože strašno, tako se drugarski sporazumijemo.

Kad bi bar smio još da govoriš! Ili da je bar onaj broj 3 bliže preda mnom! (Tek sad vidim da mi imamo brojeve i na leđima).

Korakom se ide lakše. Ruke vise niz nas, a možeš ih turiti i u džepove. Okretati se ne smiješ. U nebo, u zemlju i preda se pravo, tako smiješ gledati. Ali ja vješto izvraćam oči: daleko lijevo u luku vidim broj 7, broj 8, broj 11, s leđa. Preda mnom je broj 3. Ključar gospodin Selen viče na njega često. Jednom se toliko zanio

da ga je viknuo i imenom: Kršo! Jedro neko ime, pomislim.

– Trk: en-cva, en-cva.

I mi opet kaskamo.

A malo zatim, posve malo, strašno smo zapuhani. O, u tome ima neke drugarske svijesti.

– Ko-rak! Broj 5! Ti boga poganog!

Ne znamo zašto je tako dreknuo, nije valjda primijetio da izvraćam oči?

Ljuljamo se mi tako kao težak mlinski kotač: jedan-dva, lijeni teški mlinski kotač – promjer možda 20 m, centar ili rupa gospodin Selen. Rupa oko koje se vrtimo...

O, drago, modro, bistro, sjajno, svileno nebo! kako si mi blisko! da to znaju, zabranili bi mi da te gledam!

Gospodin Selen misli da čitam molitvu pa me bezobrazno zajeda. Zato gledam preda se – zašto sam mu pao u oči, životinji? Zašto? Ja tako marljivo čiham.

Istresli smo tute, a stražar je stajao pred gospodinom Selenom.

Ja se srećem s brojem 9: Hamid.

Druže!

Druže!

Neka silna natčovječija želja, neko prekomjerno, luđačko uzbuđenje, vrtoglavost. Zagrlim ga lijevom rukom.

Druže!

– Broj 5, ti majku božiju!

Za sjevernim zidom je još jedan krug. To čujemo po glasu nekog koji je po svoj prilici ključar tamo. On se žesti na nekoga.

Zaključujemo da su to žcnc. Bez sumnje, to svi zaključujemo. Jer eto tako imamo neki njuh, neko osjećanje da se tamo u istom redu, nalik na mlinsko kolo, okreću žene.

Danas sam dobio dvadeset decigrama perja preko uobičajene mjere, ne znam zašto i zaključujem da ne mora postojati neki naročiti razlog za to. Možda je to jednostavno lično zadovoljstvo gospodina Selena. Međutim, u tome nema fizičkog napora. Jagodice su mi ponešto zatvrdle, a nokte ne mislim nikada više rezati. Nokat na palcu je od osobite važnosti, njime se obavlja sav posao. Perka se okrene drškom gore i nokat palčev se zabija uz samo rebro. U tome sam već toliki vještak da bih posve komotno mogao rekordirati na nekom međunarodnom čihanju. Nikada ni sanjao nisam da je i to vještina.

Gospodin Selen nešto marljivije zabada nos u moju škulju. To je kontrolisanje. Za svaki mali zastoj dobiva se povišica, dakle: moraš više raditi. Do vraga, to su ipak ozbiljne mjere.

Perje se predaje na mjeru. Ovako:

Pahulje se mjere posebno, badrljice posebno, a obadvoje zajedno mora iznositi onoliko koliko si jutros dobio. Dakle, sakriti se ne može baš nijedna perka, zato ja tako ljubomorno čuvam svaku badrljicu.

Svejedno, gospodin Selen kaže da nije sve u redu.

Ja šutim.

Onda liježem na slamaricu i psujem.

Imam proljev. Zato evo petnaest puta idem iz ćoška u ćošak. I namjerno batam po podu, da me čuju. Onda zovem.

– Gospodine Selene, ne mogu da sjedim, imam proljev.

– Stojećke!

– Tuta je puna, molim van! – ja se derem.

– U kapu, đubre!

Ne, zbilja se stojećke ne može čihati, đavo me odnio ako ne bih pola prosuo.

– Gospodine Selene, zlo mi je!

– Gospodine Selene, tuta…

On odmiče. O, boga mu bezobraznog, mislim, što me zajeda!

Već poslije ozbiljno mislim da upotrijebim kapu. Ali gospodin Selen se je smilovao:

– Trk, gade!

Danas jedna novost. Od te smo novosti blehnuli svi.

Okivaju nas po dvojicu i provlače od dvojice do dvojice lanac redom od prvih do zadnjih, kao kad upregnu osam volova, samo nas je mnogo više. Postrojavaju nas tako u krugu u dug dvored. I niko od nas ne zna što sve ovo znači, kud vodi, na što li liči – da nije gospodin Selen pronašao neki novi patent za naše tjelesne vježbe? Možda će nas ovako goniti da kaskamo? Možda je ovako teže? šta li?

Sa mnom je broj 11, ogromni crni broj 11.

– Politički, druže? – pitam potiho kad je gospodin Selen bio negdje naprijed.

– Kriminalac – odgovara on čvrsto.

Onda se ja ukočim, jer gospodin Selen nervozno trčkara oko nas. Tu su pozadi i neke oružane patrole. Svakako nešto posve novo, nov datum u našem živovanju, posve nov datum.

Slutim da više nije zimsko doba. Tako govori ovo malo neba nada mnom, ovaj vjetrić kao topla ruka, kao nečija dobra riječ. Proljeće li je ovo, šta li?

Gospodin Selen neprestano trčkara – i tamo i amo, pa onda kao da šapće s nekim pozadi povjerljivo, tako nekako, i zatim nosi neki papirić i zove:

– Jovan Daut, zvani Joca Dauče.

– Broj 1! Hrista ti poganog!

Ne znamo mi, gospodine Selene, niko svoga imena, ne znamo i nismo krivi zato! Tako, zovi nas brojem. Otkad mi nismo čuli svoje ime, o, o! Mi i nemamo imena, mi smo brojevi, gospodine Selene, veliki crni brojevi. Zato se Joca Dauče i ne zna odazvati dok ga ne vikneš: broj 1!

– Bajto Tatić, zvani Đuro!

– O, nebo ti prljavo!

– Broj 2!

Tako, gospodine Selene, vidiš, eto vidiš da niko ne zna svoga imena!

– Broj 3!

– Broj 3! Ti si Kršo Mandžo, je li?

– Broj 4! Mitruš Surd!

Mene lično što se tiče, ja ću se odazvati tek na poziv: broj 5! Ne da nisam siguran da se zovem Srećko Dobrović, nego sam nekako već srastao sa svojim novim imenom, i osjećam da ću pod tim novim svojim imenom postati nešto posve drugo, nešto što nisam bio do sada…

– Broj 5!

– Ja sam taj!

Zaljuljamo se. Ne znate vi to, dragi moji, šta znači biti živ zakopan. To ja znam, to znaju ovi moji drugovi na lancu. Zato smo ovako radosni što izlazimo na Veliku

kapiju i što idemo izvan zidova, zato smo ovako oblesavili od prevelike radosti!

O, druže moj! o broje 11! sad bih te poljubio!

– Ja sam Mrgud, druže – šapće mi broj 11.

– Ja sam Sreten, ja sam Srećko, ja sam Presrećko, druže! Ja sam ti nešto više nego Srećko, nešto srećnije, ja sam danas blesav od radosti, od neke silne, puste radosti!

Pred nama je grad u suncu i u proljeću. Mi idemo u taj grad, i u to sunce, i u proljeće. Negdje miriše jorgovan, negdje miriše zemlja, kao kruh zemlja miriše. Ja širim nosnice kao bik. Onda od tog silno kašljem. Od toga istoga kašlju još neki drugovi. Ne volim kašalj i proljeće. Jagodice mi na obrazima gore i mekahno meso na ušima me svrbi. Lanac sa moje desne ruke ide na lijevu nogu Mrgudu, a lanac sa njegove lijeve ruke veže moju desnu nogu.

I idemo tako, dug dvored, u korak, u stopu, kao carski vojnici – samo mjesto pušaka mi nosimo velike crne brojeve i sprijeda i straga.

A grad nas takove čeka na svakoj ulici, na svakom zavoju i na svakom raskršću. Okrugle bucmaste dječije glavice, zakovrčane kose građanskih žena i djevojaka, bakalinski turovi i trbusi i dugi nosovi, i kiljave prozirne zjenice.

Onda govori nekoliko usta. Mi čujemo glasove:

– Ovo su novi.

– Novaci su.

– Prvi puta izlaze.

Imam najednom osjećaj mlohavosti i očajno sam štur i nezadovoljan, kao da mi je neko pljunuo među oba oka. Šta je sa mnom? Sageo sam glavu i strašno mi je nesnosno tu kroz taj špalir, htio bih da luđački projurim, da se u toj jurnjavi izobličim, kao bijesan pas i da mi curi krvava pjena na usta, samo da mi niko ne

gleda u lice, samo da niko ne vidi u meni Srećka Dobrovića!

Ne izvraćam očiju, a vidim velike podrugljive bezbrojne oči, usta, gadna građanska usta i jezike isplažene i balave i pune hrakotine i vidim... jaoh, svisnuću!

– Druže Srećko, i ja sam kao lud od radosti!

Drmnem se. Grad je daleko za nama. Proljeće pjeva pored nas. Ptice govore svojim cvrkutavim jezikom. Mlado toplo sunce smije se kao oči mog druga Mrguda.

Nas dvojica imamo ašove i uporedo prevrćemo masnu crnu zemlju. Gospodin Selen je rekao da je ovaj komad za krumpir.

– Druže Mrgude, znaš li kako se sada zovemo?

– Seljaci, težaci, nešto tako, neki radnici.

– Jest, dragi moj druže, mi smo ti sad pravi pravcati zemljoradnici.

Naš je lanac nešto rastegnut. Tako da baš ne moramo posve jedan do drugoga stajati.

Ja sam razdragan kao dijete. Ja bih pjevao, ja bih vriskao od razdraženosti. Ja sam uopće postao strašno razdražljiv. Sad me je razdražila ova neizmjerna širina, ovaj daleki modri i kao svila-prozirni topli krug neba.

– Jesi li čuo, druže Mrgude, pjesmu što pjevaju negdje u zajedničkoj? Jesi li i ti možda iz zajedničke?

– Ne, iz zajedničke idu negdje na drugu stranu. Ja ću u zajedničku kroz dva i po mjeseca. A ti druže, kada ćeš?

– Kroz četiri, oko četiri, tako...

Onda ja fićukam.

Proljeće gori u mome srcu, u mome robijaškom zemljoradničkom srcu.

Vraćamo se.

Lanci ciliču:
Cilin-ci-can
Čin-čili-čan

Srećemo nekoliko četa strogo utegnutih vojnika. Njihovi oficiri nose na visokim tvrdim kragnama zlatne zvijezde i psuju gadnije nego gospodin Selen. Zato ja vojnike uporeðujem s našim dvoredom. U njih je samo nešto drugačije skrojena uniforma i oni mjesto brojeva nose puške i fišeklije. Istina, ne smiju gledati postrance kao ni mi, nego ravno u zatiljak svaki svome prethodniku. Mi mjesto toga gledamo preda se i ne stupamo ukorak. Zatim, razlikujemo se i po zanimanju – mi kopamo, a oni, tamo, puškaraju i mnogo stupaju.
Cilin-ci-can
Čin-čili-čan

III.

Sada smo velika familija – desetero čeljadi, velika zadruga. I tek smo tu neko vrijeme, a srodeni smo jedan s drugim i bliski smo jedan drugom kao braća. Sjedimo na velikoj dušemi i svako ima svoju slamaricu. One su poredane jedna do druge. Po njima steremo svoje teške pokrivače.

Onda imademo dva prozora, dvije rešetkaste pačetvorine pod stropom. Kojadin podiže Peru i on izvještava kroz rešetke: krug je duboko dolje, imamo krasan vidik, nebo veliko i prostrano, polja, pašnjaci, ptice i jedna tvornica s dimnjacima – tri visoka crvena dimnjaka daleko lijevo u prostranstvu.

– To je poezija, druže, za site trbuhe, reci ti može li se taj prozor otvoriti, da dobijemo čist zrak – kaže Vojo. On sjedi podvijenih nogu otkako je došao.

Otac familije, ove ovako srašćene i složne zajednice je Mrgud. Dobri broj 11. Mi to određujemo, jer on je krupniji i viši od svakoga u ćeliji.

Ostala čeljad u familiji su: Kršo, Mitruš, Hamid, Joca, Dauče, Pero, Voja, Arselja, Kojadin i ja. Ili ovako: Broj 3, broj 4, broj 1, broj 2, broj 8, broj 18, broj 9, broj 6 i broj 5.

Rekli su nam da ćemo dobivati knjige, jer kad je kišovito ili kad je ma kakva nepogoda vremenska, ne idemo na rad. Voja, Hamid i Pero jednoglasno traže da Voja vrši izbor knjiga. Voja se obraća meni.

– Ja sam, druže, tipograf, a ti si školarac. Uvjeravam te da izbor neće biti loš. Više ćeš profitirati nego što si u tvojoj gimnaziji.

– Škola, the – pljucne Arselja.

Ja sam neobično razdragan. Začudo, nema u meni nimalo zavisti. Predajem se, druže Vojo, potpuno se predajem, ti si mi imponirao još u sekserici.

Danas smo kamenolomci.

Sunce ima topao prst.

Imam nekog sažaljenja prema ovom bagrenju, koje tako žalostivo opusti grančice kad mu dinamit potrga korijenje.

Kažu: ovo valja srušiti, da se nazida nešto novo.

Sviđa mi se nešto u tome. Ovo valja srušiti, da se nazida nešto novo.

Poetska metafora.

Naredište da se razgolitimo do pasa. Gledam, bože, jedrih li mišica u ovim mojih drugova! (Petar je jedini

mršav i žut.) Snažnih li ljudi! Da si ovdje, gospodine Selene, pa da vidiš! Sad nemamo više nikakvih brojeva, sad smo pravi razarači!

Dinamit ima veoma razornu snagu. Zato kamen ciči i fijuče kao topovska granata. Dinamit je dakle razarač. I mi smo razarači, jer udaramo krampama i jer moji drugovi imaju snažne mišice, pune debelih vena. Mi svi na ovome obronku smo radnici koji gaze nogama sve ono što su srušili i koji ruše jedno da nazidaju drugo. O, to ćemo mi biti arhitekti! Gospodine Selene, mi ćemo biti arhitekti! A znaš li ti šta su to arhitekti?

– Kad fitilj zasikti, čuvaj glavu – tako pada komanda čim se lagumi počnu potpaljivati. Zato se tako žustro utrkujemo i tako oprezno zavlačimo u rupe. Mitruš liči na noja, on zabija samo glavu.

Zatim se opet izvlačimo i laćamo svako svoje krampe.

Dinamit je naš vaspitač, naš učitelj. On tako ubjedljivo priča o našoj zadaći.

Mi više nismo novaci. Zato u gradu nema toliko radoznalih glavica da se kupe po ulicama i zavojima kad prolazimo.

Ja sam posve drugačiji. Ne muči me više onaj čudni i nepojmljivi osjećaj poniženosti. Okrećem se rado za ženama. Svi se mi rado okrećemo za njima i uznemirimo se u susretu s njima.

Proljetno veče ima rumen obraz na zapadu.

Večernjača je kao začuđeno oko, svijetla i krupna.

Ja imam smisla za ovakovu poeziju, ona ima za me intimnu seksualnu draž.

Čin-čili-čan
Cilin-ci-can
Mi se vraćamo.

Naša dušema zauzima otprilike dvije trećine naše ćelije. Peć je niska i široka, kao neko predhistorijsko topovsko tane.

Mitruš, Mrgud, Kojadin, Kršo i Joca Dauče su kriminalci.

Ako Zita rodi, oni će dobiti skraćeni rok. Mi ostali smo politički, i za nas nema milosti. Mi odslužujemo pun rok.

Mi slušamo.

Kršo se ispovijeda:

"Drugovi, ja sam seljačko dijete. I kad je jednog dana nestalo u našoj kući zadnje bundeve, kojima smo se hranili i od kojih smo odrastali, onda je otac dreknuo na nas: Napolje! Kud ko! Mi smo se derali, kao paščad prenemagali se tih dana od neimaštine. Onda sam ja došao u naš grad, pa sam se i tu probijao od nemila do nedraga, bio sam momak Hadži-Stevin, a i bio sam poslije fenjerdžija, palio sam po gradu fenjere, na svakom raskršću po jedan. Dali su mi tada za ženu Joku Krcanovu, sluškinju Hadži-Stevinu. I rodio sam s njom petero djece i živili smo u Srđanskom Hendeku. Radilo se kao što rob radi, radilo se i dan i noć, a plaćalo se posve malo. Onda još došle gladne godine, a ja sam uvidio da su one samo za nas u Srđanima bile gladne, a u Magazinima je bilo brašna kao neba, bilo je i brdo suhih šljiva. I mirišu one sa brašnom, a moja djeca kauču i jauču od gladi, i ja sam palio fenjere, i nešto me je evo odavde kao glas nekakav nagovorilo, i ja sam ukrao i pomahnitao od toga, i prosuo, i uhvatili me, i ubili do mrtva, i ja sam onda jedne noći pobjegao, potrgao sam sve rešetke na zatvoru i zaklao, evo ovim zubima

sam ja zaklao pandura općinskog, jer me je tukao cokulom u trbuh."

Onda je Kršo razvukao vilične mišiće i gledao u nas redom širokim zjenicama, a njegovi jaki bijeli zubi su se caklili.

Mi slušamo.

Kojadin se ispovijeda:

"Ja sam razbijač, ja sam suđen za trideset i pet provalnih krađa, ja sam kao čelik, meni policijske batine ne mogu naškoditi, ja ću opet razbijati, ja imam strast da razbijam ćefenke i da istresam bakalinske ladice u svoje džepove, ja vam se svega i ne sjećam kako se dešavalo, ali sigurno znam da sam provalio stotinu trideset i pet ćefenaka, i ja sam suđen posve malo, šta su to četiri godine?"

On je imao sjajne žive i vesele oči, on je nadušak pričao i on zastalno nije očekivao nikakav efekat od toga. A onda je podigao ramena i stisnuo pesnice, a na njima su se zapinjale tetive kao konopci, i onda je nastavio ispovijed:

"Prvi puta, to nikada zaboraviti neću, bio je petak i tada je u našem gradu pazarni dan, ja sam došao u grad da nešto zaradim. Hoću da se čestito najedem, hoću da popušim, hoću da obučem rajthozne od štruksa, i hoću jake potkovane debele cipele od goveđije kože, i hoću tvrdu lanenu košulju. Gledaju za Kojadinom u selu, a Kojadin posljednja šuša i guzica mu se gola vidi i čupe kroz šubaru, a u Kojadina mišice kao cjepanice. Nećeš, velim ja samom sebi, nećeš, velim ja, Kojadine, više tako, nego na posao! I dođem u grad i siječem drva – krajcar – nosim vodu – krajcar, i pojedem te krajcare u hlejbu i opet gladan, a o rajthoznama nema

ni govora. Vuku me čaršijska djeca za tur i štapovima me bodu u golo debelo meso: be-e... I ja opet cijepam i opet nosim vodu, i ništa, a tada je bio petak kad sam opet sišao u grad, i cijepam ja kod nekog gazda-Gaje za dućanom, i sve vidim kroz brvna kako gazda-Gajo mjeri i kako satresa novac u ladicu, i taj mene zvek sve čudno, čudno mami. I sada ćete vi reći da ja isto govorim kao drug Kršo, ali ja vam kažem da u nama golaćima uvijek ima jedan glas koji nas nagovori: uzmi, ukradi, otmi, ubij! Tako ja gledam kroz brvna i cijepam, a zveči srebro, zveče teške srebrene krune i petaci i sekseri, mislim, sunce jarko, ja nikada nisam mogao zaraditi ni jednog jedincatog petaka, a vidi, tu zveči, brajle, kao da pada u kiši. A glas onaj iz mene veli, Kojadine, tom istom sjekirom možeš razmaknuti brvna i hop, evo tvoje ruke u gazda-Gajinoj ladici, i cjepkam ja, a tu me oko srca steglo, ih, mislim ja i premislim, i otarem ti ja čelo ovako svom šakom, a ja, što jest, jest, ja ti tu veče pokupim sve što sam našao, i bogovski se najedem suhih krušaka, koje su stajale u vreći pred tezgom, a onda sutra lanci i kundaci, i Kojadin odleži svoje.

I Kojadin opet kad odleža, opet čuje svoj glas, i onda ne odleža, nekad odleža, nekad ne odleža, a sada sam suđen ravno za trideset i pet provalnih krađa."

Mi slušamo.

Mrgud se ispovijeda:

"Ja sam bio na Silberbergovoj pilani partifirer. I radilo se, pile šištale a sirene svirale na početak i na svršetak rada. Mi smo prevrtali, podmetali, prebacivali, otiskivali, prevozili, slagali i subotama dobivali svoje plaće. A onda jedan se šloser počeo vrzati između nas

i nagovarati nas da se organiziramo, da tako organizirani zahtijevamo druge plaće, veće nego do tada, da radno vrijeme smanjimo na osam sati, da se tako u dvadeset i četiri sata mogu izmijeniti tri partije, onda kako su uopće ta naša gospoda Silberbranti i Silberberzi izrabljivači, kako stvarno mi sav posao obavljamo, a oni ga naplaćuju i njegovim se plodom koriste... Onda ti mi zaista sve po njegovim uputama i drži danas, drži sutra, jedanput zaključimo štrajk zato što nam nisu dozvolili unositi satove u pilanu. Ali nađe se cijela četa štrajkbrehera, koji odluče u ponedjeljak na rad. Zato mi uzmemo naše capine i sačekamo ih na glavnom ulazu: natrag! i pukne jedan capin u nečiju glavu, a ja sam stajao baš do vrata, i kad se je jedan htio da progura pokraj mene, ja ga čaknem malo više šije... on se raskreči u blatu kao krepana žaba."

– A šta znači organizirati se? – pita Kršo.

– To ti znači, druže, držati zajedno, zaštiti se, boriti se zajednički protiv onog ko te gnjavi. A štrajkovati znači gotovo to isto, znači također borbu protiv poslodavca koji ti neće da udovolji zahtjevima. A štrajkbreheri su svinje u ljudskoj spodobi, to je tvoj drug koji te izda u toj borbi. – Mrgud je bio crven i nabrekao, u svakom njegovom mišiću je igralo i odavalo volju i snagu.

– Bravo, druže Mrgude, ti si lav, primamo te za oca! Vi ćete, drugovi, biti podučeni u svim tim stvarima – lupne Voja Mrguda po širokim plećima.

– Hoćeš li, druže Kršo, da budeš pametan kao drug Mrgud?

– Hoću, ako je to moguće – odgovori susprežući se drug Kršo.

– Ti, druže Kojadine?

– Hoću objeručke.

– Vi, drugovi Mitruše i Joca?

– Hoćemo, hoćemo...

Ja sam se osjećao posramljen. Neka nelagodnost mi se provlačila ispod kože u vidu nepodnošljivih trnaca.

Mi slušamo.

Mitruš pripovijeda:

"Ja imam sedamnaest rali zemlje, ja sam ratar iz Gurića. Ljudi su gramzivi pa sam ja radi te ljudske gramzivosti morao ubiti čovjeka, i zato sam evo tu na robiji. Maluša se zvala njivica velika samo četiri stotine hvati, i za nju sam vodio parnicu dvanaest punih godina, mrcvario se po sudovima, a sjenokoše trunule, trošio na odluke i utoke, a djeca mi hodala golokraka i gologuza kao cigančad. I izgubio sam i tu njivicu, a Blagota Kasić se smijao kao ždrijebac. Ja uzavreo i zategao, a kubura kao top.

Pet godina Mitruš Surd, težak iz Gurića, rekoše na suđenju."

Mi još slušamo.

Joca Dauče pripovijeda:

(Najprije on sjede prekrstivši noge jednu po drugoj.)

"Razbacivao sam tri karte: as, šanto i žaco, sad je vidiš, sad je ne vidiš, ovo nije ni ovo nije, a gdje je? – gustirao sam na ajncu i fajeru, igrao sam šustera i žandara, i poklape i tablaneta velikog i malog, dobivao sam telad i krave, i gubio sam i gaće i kapu s glave, bio sam i sit i pijan, a i gladovao sam kao kuče. Joca, kažem ja sam sebi, ne voli te Joca šoca kad nemaš novaca. Joca, ti moraš imati, ti moraš dobiti. I sjedao sam onda poslije toga samo da dobijem, pa igramo mi, uhvatim ja kakvog blesavog selju, a selja zabije nož u klupu: majčina mu, kaže, ko ukrade kartu! – a ja prevrni tamo, prevrni amo, lijepi se hoćeš-nećeš za moje prste, a selja i ne igra, nego čkilji, i sinu za nož, i evo ovdje mi ga

zatačc kao čiviju baš u mišicu, a ja ne budi lijen, nego ga iščupam i zataknem ga njemu, ali po nesreći njegovoj u žličicu, i on samo što zijevnu i trže nogom.

Olakšavajuća okolnost, rekoše na suđenju, to ti je što još nisi do sada bio kažnjavan!

Joca Dauče, star dvadeset godina, jedan mjesec i sedam dana, iz sela Krčevine, pet godina robije i gubitak časti."

Petar je u zadnje vrijeme potpuno obolio. Ne može ni da jede. Žut je kao limunova kora. I napopale su ga silne uši: krupne i crne. Onda je jedno jutro ispljunuo tri gvalje sukrvice, tamnocrvene sukrvice, i mučenički stiskao grudni koš zgrčenim tankim prstima.

Hamid je izbacio nekoliko gadnih kletvi i škripao zubima. Voja je na to s njime dugo šaputao i Hamid je poslije bio sasvim miran. Onda je Voja nama političkim ponapose svakome objasnio: škodilo bi obradi kriminalaca kad bi im se saopštio pravi razlog Petrove bolesti, svaki će borac u ovakvim prilikama proći nešto slično, ali ovo su novaci.

Ni Petar nije ništa objašnjavao. Ostalo je pri tome: sušica je bolest koja dolazi usljed slabe ishrane. Petar je živio u strašnoj neimaštini itd., Voja je onda komentarisao to na svrsishodan način. Knjige koje su dolazile on je kontrolisao i određivao koje se imaju čitati. Onda smo zato imali svi malehne bilježnice i u njih su se pisali diktati: njih treba znati napamet.

Meni se razbistravalo pred očima. Stajao sam na čvršće tlo i onaj strah koji me je užasno popadao i mlatarao od silne nesigurnosti i bezglavosti moga intelekta počeo je polahko i posve sigurno iščezavati. Ja sam se sada sa jednim posebnim elanom upuštao u rasprave i

tumačenja i redovno sam se osjećao tako zadovoljan i sretan.

Kršo je pohlepan.

Kojadin je vrlo inteligentan.

Joca Dauče je kapirao kao da ispija čašu vode.

Mrgud je bio poglup i tvrdoglav.

Pretvarao se tako Kalayev "progresivni sistem kažnjavanja" u progresivni sistem kažnjavanja.

Petra su odnijeli jednog jutra na visokim kolicima. On je sumorno gledao s tih kolica po nama.

Mi nismo bili nimalo ravnodušni.

Ovaj puta zaključujem da ću prestati s bilješkama. Nastaviću ih tek poslije kad se usavršim. I popraviću ove do sada.

– Zdravo, drugovi! – stisnuli smo čvrsto jedni drugima ruke kad su odlazili.

– Pečeni su – kaže Voja kad su izašli.

Mitruš, Kršo i Mrgud imaju još samo po šest mjeseci.

Onda je još prošlo i to, i mi smo ostali sami.

– Ti si kremen – lupnuo me je jednog dana Voja po šiji.

Ja sam se sijao od zadovoljstva.

Jednoga se dana naša cvajerica otvorila neobično, neobično široko:

Kojadin.

Vojo zažmuri i poblijedi. Onda se prisloni uza zid kao išiban. Kojadin se podboči kad je brava škljocnula i prošara očima po nama. Kad poznade Voju, priđe mu:

– Zdravo! Nisam kriminalac.

S Voje kao da spade težak, pretežak tovar. On odmahnu:

– Zadovoljan sam!

– I Joca je radin kao crv.

Prepisano s posljednjeg lista:

Postoje prošlosti tugaljive i radosne i vesele i žalosne i sramne i besramne, postoje sadašnjice i sutrašnjice i kroz njih teku vode i sijaju sunca i promiču i omiču životi i istorije tih života i nebo nad njima i zemlja desno i lijevo, sprijeda i straga, oranice i kosanice, kantoni, dominioni, divlje senegalije i patagonije i nema božanstva koje nije besmisleno i nema raja ni pakla, sve je život tugaljiv i veseo i žalostan i skotski i radostan, sve nose vode koje teku deformisanom bundevom zemljine kugle, sve se vrti suludo i neludo, sve putuje i pjeva i urliče i krevelji se i plače, sve je u svemu i ništa nije u samoj šari biblijskog i mitskog neba, konji hržu, kočijaši pjevaju "Mošćanicu" nakrivljena fesa, trube trube, sirene signaliziraju i kloparaju teški uglačani željezni točkovi Krupp-Zoellyjevih turbolokomotiva, a u zamagljenim oknima i očima promiču pejzaži desno i lijevo, gore i dolje, mi smo sinovi te drage i blage, rodne i plodne, obostrane i prostrane domovine.

Vozimo se, a za nama ostaje prošlost.

Amin.

MIJENE I KONSTANTE KIKIĆEVOG PRIPOVIJEDANJA

Pijetetna prigodnost razgovora o književniku i revolucionaru čiji savremenici još uvijek živo i prisno nose u sjećanju njegov humani lik znatno otežava naše napore da nužnost objektivnog književno-kritičkog suda razlučimo od, ljudski shvatljivog, emotivnog odnosa spram tragičnosti životnog udesa i izuzetnosti duhovne biografije Hasana Kikića. Otud i svako naše obraćanje njegovom književnom djelu redovito prati konstatacija o nedovršenosti opusa i tragičnom sudbinom prekinutog, a tako snažno najavljenog preobražajnog puta zrenja i stvaralačkih sinteza njihovih raznovrsnih i zamašnih literarnih htijenja.

Gotovo svi se kritičari koji su se bavili Kikićevim djelom slažu u podjeli njegovog književnog opusa na dvije faze: ranu, tzv. folklorističku, koja traje do 1930. godine, i na zrelu fazu od 1930. godine, kada se Kikić uključio u pokret socijalne literature. Nesumnjivo tačna, ova se periodizacija počesto javljala oštrinom mehaničke podjele, pa su se i vrednosna određenja (ponekad) neopravdano izvodila bez nužne svijesti o cjelovitosti Kikićevog djela i imanentne logike njegovog rasta i preobražaja. U tom smislu čini se danas dragocjenim prilogom referat Midhata Begića *Kikićeva dobrota bivanja,* u kojem je autor vrlo sugestivno iznalazio bitne konstante i, rekli bismo, duhovni supstrat cjelokupne Ki-

kićeve umjetnosti. Zato nam se čini da svaka interpretacija nužno zahtijeva *integralni pristup* koji podrazumijeva i traganje za preobražajima i obogaćenjima, ali i određenje konstanti i zajedničkog nazivnika, koji su bez obzira na dinamičnu krivulju geneze uvijek prisutni kod svakog istinski vrijednog književnog djela.

U prvim pjesmama i pripovijetkama Kikićev rani doživljaj svijeta sav se sažeo u toplini viđenja još nepomućenih obzora zavičajnog svijeta, u kojem se još uvijek osjećao ututkan i ušuškan mirnoćom i spokojem gradačačkih avlijskih tišina i ljepotom obeharalih bašči. Ova makrokosmička slika zavičajnog miljea, gotovo toponimski prepoznatljivog, još uvijek se ne otkriva u panorami kolektivne sudbine koja bi se ukazala *cjelovitošću* realističke deskripcije općih etičkih, klasno-socijalnih i povijesnih htijenja etnosa o kojem piše. Njegove prve pripovijetke nose, naime, sve bitne oznake *tradicionalne* muslimanske pripovijetke, strukturalno zasnovane na sižeima i motivima karakterističnim za sevdalinku i baladu, što je ovaj tip bosanskohercegovačke pripovijetke kao i Kikićeve prvijence odredilo, s jedne strane *lirskom intonacijom* pripovjedačkog prosedea, a s druge strane izrazito *erotskim doživljajem svijeta* i folklorističkom koloraturom i atmosferom u slikanju zavičajnog etnosa. Tu se, upravo, stiču i dodiruju pripovjedački putevi i svjetovi Hasana Kikića i Hamze Hume, o kojem će Kikić, kasnije, pisati vrlo oštro, što je u osnovi bila neka vrsta samorazračuna u trenucima kada se pred njim problem literature ukazao ne samo estetičkom dimenzijom, nego i etičkom i ideološkom odgovornošću i smislom.

Mada su tematikom i psihološko-emotivnom strukturom doživljaja svijeta Kikić i Humo u prvim pripovijetkama veoma bliski, oni se istodobno i bitno razlikuju, posmatramo li njihov pripovjedački postupak i način

umjetničke sublimacije istorodnog tematsko-idejnog kompleksa. Hamza Humo je, naime, pripovjedač čiji se panerotski misticizam književno uobličavao impresionističkim postupkom eterizacije čulno-materijalne slike zavičajnog hercegovačkog pejsaža. Poput Rabindranata Tagore Hamza Humo na taj način erotizira atmosferu, što je egzemplarno uočljivo u pripovijeci *Sevdalijina ljubav,* iz koje ćemo navesti karakterističan odlomak.

"Noć pade, oživješe sjene, a bijela i gola minareta, oštri čempresi i zaljubljeni jablanovi, kao džinovi s djevojkama, koračaju valovitim gradom i odnose sobom priče u čudesne, volšebne strane. A kad se mjesec izdiže, pa se pun, zlatan i tih zaustavi nad tamnom konturom brda, neki veličanstven i nečujan smijeh preli sva srca, a naš grad zasta i preobrazi se u svjetlu njegovu. Sve se pritaji i zanijemi. Noć skide haljinu i bljesnu i rodi se sevdah, težak i neprebolan, pun derta za bezdano opojnim i nedostižnim."

Nasuprot Hamzi Humi kod Hasana Kikića će se, međutim, taj panerotski i panteistički vitalizam književno uobličavati u ekspresivnoj naraciji koja je *zagrcnuta materijom,* sočnošću i hranjivošću, punoćom i slobodnošću zavičajnog bosansko-posavskog pejzaža. Sličnosti i razlike Huminog i Kikićevog pripovjedačkog postupka lako ćemo uočiti ako s navedenim odlomkom iz Humine pripovijetke usporedimo jedan opis iz Kikićeve pripovijetke *Bećareva rodica*, u kojoj je kao i kod Hume obrađen isti motiv sevdalije-neženje.

"Kao zakrečen golem grozd vise Delići o Delinijom osoju. Kuće kao krupne bijele bobe, a šljivici kao mesnati zeleni listovi utamljeni debelim hladom. I dišu svježinom njedralih modrih šljiva. U vrhu Klobučak klobuča i otiskuje mlaz pa sapire krečnjak i ubjeljuje ga kao grudu snijega. Pa radi te bjeline je kao najčišće ulje,

tako se i pretače. U luci se razlije kroz Palučku i natopi pjeskulju, pa žita rode krupnim klasom.

Opusti šljivik grane kao krupnogruda djevojka njedra. I odupre se svojom teškom zrelinom, da se ne polomi."

U ovom kratkom odlomku, kakvih je čitav niz u Kikićevim pripovijetkama, sve se pretače i slama od neke nezatomljive unutarnje snage, zreline i sočnosti, čitava priroda je zahvaćena u nekom jedinstvenom pokretu vitalnih sila bujanja i oplođenja. Upravo, sve što postoji ustremljeno je tom jedinstvenom cilju rađanja i oplođenja, a tu su opet bitne sličnosti između Hasana Kikića i Skendera Kulenovića. Otud nije slučajno da je upravo Kulenović, pišući o *Grozdaninom kikotu* Hamze Hume (i otkrivajući u zavičajno-muslimanskoj sredini i njenom načinu življenja i stvaranja bitnu crtu pomamnoerotskog, dokučenoga čulnog doživljaja svijeta) s čuđenjem konstatovao da u ovom romanu "slike ovog svijeta, paradoksno na prvi pogled nema". U ovom čuđenju stoji, zapravo, i puna razlika između Hume s jedne strane i Kikića i Kulenovića s druge strane. Kod Hasana Kikića i Skendera Kulenovića će taj vitalizam i čulnost iznaći punu sublimaciju u pejzažno-deskriptivnoj raskošnosti bosanskog krajolika, koji je gustinom materijalne nazočnosti naselio svaki pasaž njihovog pisanja, dok će se kod Hume taj svijet obznanjivati u jarkim i jarosno treperavim isijavanjima morfološki škrtog hercegovačkog pejsaža. Takav doživljaj prirode trajna je karakteristika Kikićevog pripovijedanja, ali će u različitim fazama imati svaki put drukčiji funkcionalni smisao u cjelini koncepcijske i idejne zamisli. U ovoj prvoj fazi on samo upotpunjuje dojam o punoći i spokojnosti života njegovih junaka koji žive istom tom silinom nezatomljivog vitaliteta. No, već u prvim pripovijetkama taj osjećaj idilične punoće života razaraće i kruniti snažni unu-

tarnji impulsi analitičko-psihološkog realizma, pa će i deskriptivno-folkloristički pripovjedački izraz sve više naseljavati i prvi prodorniji zahvati dramski potenciranih sudara patrijarhalne etike i individualnih htijenja i sudbina. To je bio organski uvjetovan nagovještaj snažnijih preobražaja Kikićevog pripovijedanja, makar se impulsi javljali slijedom općih ljubavnih motiva odranije prisutnih u našim starim baladama. Takva je već prva Kikićeva pripovijetka *Kraj pušnica*, u kojoj se središnji zaplet gradi na sukobu oca i sina. U pripovijetkama *Kopile* i *Omerdići*, objavljenim godinu dana kasnije, nosilac pobune protiv patrijarhalnih običaja i tabua biće žene, čije su sudbine još potresnije. Duda i Humija žrtve su istih društvenih nazora i naslijeđenih oblika porodičnog življenja. Na sasvim drugom je polu pripovijetka *Mladi petak*, u kojoj se žali zbog raspada etičkih normi, uvjetovanog ekonomskim propadanjem.

Koliko se Hasan Kikić snažno i brzo preobražavao vidljivo je već uzgrednom usporedbom navedenih pripovijetki s pripovijetkom *Jamakov naseljak*, u kojoj sin bespogovorno i radosno ispunjava očevu želju birajući na veselju nevjestu. I dok muškarac ovdje ima pravo izbora, izabranica za razliku od Dude iz pripovijetke *Omerdići* pristaje na udaju i ne razmišljajući o mogućnosti otpora.

"A i što bi – rezonira pripovjedač. Ne može reći neću, jer nije nikad nijedna djevojka u njihovom selu to uradila! A pogotovo na naseljku! Moraš poći pa da te crni ciganin hoće, eh!

Hajd', Fatka, hajd'!

Hušan je povuče iz kola. Ona se opusti i pođe."

U ovom kratkom odlomku koji se sjetnom, rezignantnom intonacijom potpuno izdvaja iz ekstatične atmosfere seoskog derneka, zatvorena je arhetipska sudbina Hasanovog zavičajno patrijarhalnog svijeta, kojeg

je Kikić, kako vidimo, slikao čas pastoralnim osvjetljenjima seoske idile, čas oštrim zasjekom društvene kritike i osude.

Do punog preobražaja Kikićevog djela u smislu socijalnog aktivizma doći će u punoj mjeri od 1930. godine. U desetljeću pred rat Kikić će za vrijeme učiteljevanja u Hajdarevićima i Rogatici, te službovanja u Vrginmostu i Pisarovini, ostvariti svoja najznačajnija djela: čitav niz pripovijetki, zbirku proturatnih novela *Provincija u pozadini*, te romana *Ho-ruk* i *Bukve*. Naravno, Kikićeva pripovijetka se u drugom periodu nije izmijenila samo idejno, nego se obogatila modernim stilskim i pripovjedačkim postupkom.

Za razliku od pripovijetki iz prve faze u kojima se cjelina priče gradila, uglavnom, folklorno-dekorativnom naracijom jednosmjernog i hronološki praćenog fabulativnog slijeda, ovdje već susrećemo i ekstenzivnije zasnovanu novelističku strukturu mnogostrukih narativnih smjerova koji se u cjelinu novele ili romana stiču i sabiru u mozaički panoptikum tragičnih ljudskih sudbina, ali i nabujalih unutarnjih snaga otpora. Ostajući do kraja vjeran tematici bosanskog sela, Kikić je u drugoj fazi svojim pripovijetkama i romanima otkrio čitav jedan svijet poniženih i uvrijeđenih, svijet seoske fukare, lola i hrsuza, pilanskih radnika i ratnih siročadi, koji iz vjekovnih povijesnih tumača i zindana iz inertnosti fatalističkog doživljaja svijeta, preko iracionalno-stihijskog otpora, dospijevaju do prvih proplamsaja klasno-revolucionarne svijesti i pobune.

Najznačajnije Kikićevo djelo – beletristički ciklus *Provincija u pozadini* - predstavlja jedinstveno izvedenu zbirku proturatnih novela, zasnovanu na sličnim idejnim, koncepcijskim i kompozicijskim principima kao i Krležina zbirka *Hrvatski bog Mars*. Novele sabrane u ovoj knjizi održive su i kao zasebne pripovjedačke cjeline,

ali se tek u cjelini zbirke otkrivaju i sažimlju svi idejni tokovi, procesi i zamisli, tvoreći tako neku vrstu panorame bosansko-posavske ratne provincije i pozadine, kao što je i Miroslav Krleža u *Hrvatskom bogu Marsu* ostvario makrokosmičku sliku hrvatske stvarnosti za vrijeme I svjetskog rata.

Ove dvije knjige vezuje i analogan umjetnički postupak u kojem se prati put mučnog osvješćenja našeg svijeta koji ratuje po tuđim zastavama i za tuđe interese, prepuštajući se usudnosti svoje vjekovne tragične sudbine. Ista strukturna osnova prisutna je i u Kikićevim romanima *Ho-ruk* i *Bukve*, što svakako nije slučajno jer ih je Kikić pisao gotovo istovremeno. Uvodna novela *Carska noć* slika je bosanske kasabe u predvečerje rata. I umjesto dekorativne Osten-razglednice, čitav je taj svijet utonuo u glib neimaštine, gladi i apatije lumpenproleterske posavske noći.

Ekspresionističkom slikovnošću izraza i mozaičkim vezivanjem naturalističkih fragmenata evociranih u grotesknim izobličenjima i osvjetljenjima cesaro-kraljevske bakljade, Kikić je u *Carskoj noći* ostvario sugestivnu sliku o nedavnoj istorijskoj beha prošlosti." Haotična zbilja predratnih, ratnih i poratnih godina oživljena je u narednim novelama kontrapunktalnim zasnovom pripovjedačkog toka u kojem se smjenjuju i prelivaju, suprotstavljaju i sjedinjuju sentiment evociranog djetinjstva izražen emocijom natopljenim lirskim tonom kojeg je Midhat Begić lijepo i tačno nazvao "Kikićevom dobrotom bivanja", sa mračnom i surovom naturalističkom slikom svakodnevice. Takvim kontrastnim zasnovom doživljajne potke Kikić ostvaruje svojevrsnu atmosferu teksta, ponekad, istina prenapregnutu, gotovo patetičnu, osobito u trenucima kada pisac rezonira ličnim temperamentom, mimo same pripovijedne stvarnosti događaja i likova, kao u noveli *Zgode o nasušnom hljebu*. Mnogo

snažnije djeluju novele u kojima se pripovjedač ne izjašnjava direktno, nego snagom satiričnog izraza otkriva surovost jednog svijeta u kojem su horizonti čovječnosti zatamnjeni infernalnim mrakovima animalnih sila povijesti. U spoju ekspresionističkog izraza i socijalnog angažmana Kikić je razarao pastoralnu idilu prisutnu u prvim pripovijetkama, ali je u njegovom pripovijedanju i dalje ostajala gustina i magma elementarnog doživljaja svijeta prirode, čime se apstraktnost socijalnih značenja umjetnički konkretizirala i uobličavala. I mada će se sada zavičajni putovi djetinjstva javiti mračnim udesom izgladnjelih dječaka, goniča K. und K. goveda, priroda će se opet javiti silinom panteističke vizije, ali se ti raskošni pejzaži životnog obilja pojavljuju sada tek zato da bi snagom kontrasta pojačali sliku bijede, neimaštine i gladi. U romanu *Bukve*, u vanredno ostvarenoj personifikaciji rodne kokinske jeseni, položena je gradivna osnova Kikićevog pripovjedačkog postupka u drugoj stvaralačkoj fazi. S jedne strane naslikana je nezatomljiva erupcija životnih snaga rađanja i plođenja, a sa druge strane slika socijalne nepravde koja razara tu iskonsku ravnotežu čovjeka i prirode.

"Ona dolazi polahko, na prstima uzlazi uz bregove, promiče pored živica, pruža kroz potoke, polahko, polahko, i niko je ne vidi, obiđe kukuruzišta, penje se na voćke, narumeni svaku jabuku redom, a šljive oboji u plavo kao nebo...

Onda više ne ide na prstima, nego se razigra, raspjeva, skače i vrišti, vrisak se kliže niza strane i leprša prostranim kukuruzištima i nepreglednim modrim šljivicima, pjesma i procik, i pjesma i ujuk, dopiru mirisi, dopire sladunjav vonj zgnječenih šljiva, vriju šire i moštovi, vriju slatki sokovi šljiva po kazanima i mirišu pekmezi.

Jesen i ljepota. Ona se smije ko djevojka, ona je raskošna, ona je obilata kao jedra ženska njedra, ona je rumena i vesela, sita razdragana, sita pijana, ona se rakoli, ona je rasipna i prezasićena. Ljudi je vole kao što se voli obilje. Ljudi je željno očekuju cijelo ljeto, oni je žedno dočekuju, raširenih ruku, oni u njenom obilju plivaju, dave se, grcaju.

Jesen i obilje. Jesen prenese obilje preko kokinskih mrkih slamnih krovova i pravo gore uz brijeg pa ga istrese na Tahirbegove zemlje. Onda se rakoli po njima, pjeva, pjeva Tahirbegoviću, pije i jede s njime, zgrće mu sve na velike hrpe, veće od kokinskih kuća."

Ovi kratki odlomci iz desetog poglavlja *Bukava* živo dozivaju u sjećanje poemu *Ševa* Skendera Kulenovića, pa se na trenutak učini da je ova razigrana i pomamna zemlja-djevojka svoju vrištavu igru obilja i radosti nastavila u stihovima Kikićevog prijatelja i saborca:

To je ona u jeseni
premliječna
porodilja
izobilja.

Ispod srca prsne
odvali se plod preneseni,
s grana zapljušti
s loza zalomi
sa strukova žutih zarska
jedar brektav
porod jeseni.

Hropcem branja, trganja, tresenja,
zagrca
porodilja izobilja.

Slatkoputa, prelila, jesenja,
nakrca
pregršti, njedra, usta, sepete.

Kao i kod Hasana Kikića u "Bukvama", i kod Kulenovića će se iza ove ekstatične vizije plodne jeseni ukazati gluvi i bezuvi prostori polja nevolje, prostori gladi i smrti u poemi "Stojanka majka Knežopoljka".

Konačno, kod obojice će se kao nosilac pobune u odbrani života javiti žene – majke. Za razliku od groteksnog ačenja "sinova prostrane domovine" u istoimenoj pripovijeci, u noveli *Izvještaj o bakru*, žene su te koje pred licem smrti otkrivaju naličje i apsurd rata. Za razliku od Dude i Humije koje se u ranim Kikićevim pripovijetkama opiru despotizmu muškaraca, ne pristajući na naslijeđene oblike patrijarhalnih načela življenja, ovdje je ta pobuna izraz klasne svijesti, makar se ona javila mutno i neodređeno, kao rezultat stihijskog otpora prema silama koje ugrožavaju i sam biološki život njihove djece.

U godinama pred rat Hasan Kikić je novim pripovijetkama, osobito ciklusom *Lole i hrsuzi*, najavio novi preobražaj pripovjedačkog postupka. Umjesto direktnog, stoga ponekad literarno neubjedljivog izraza, u Kikićevoj pripovijetki susrećemo sada neku vrstu *kose pripovijedačke* perspektive, čime je, unekoliko, stišana patetika, izraza, pa se idejna značenja ne daju više transparentnošću plakatskog eksponiranja naratora, nego iz doživljajnog rakursa ličnosti koje se više ne pojavljuju kao direktni rezoneri i eksponenti piščeve ideologije. Time je jednovremeno iščezao i dokumentarno-feljtonistički stil koji je u ranijim ostvarenjima, osobito u romanu "Ho-ruk", narušavao jedrinu Kikićeve pripovijedne fraze. U ovoj posljednjoj stvaralačkoj fazi, od sačuvanih djela osobito je zanimljiva pripovijetka *Dedija*, koja upućuje na zaključak da je Hasan Kikić već tada

razmišljao da klasno-povijesnu dramu bosansko-muslimanskog življa sagleda i literarno oživi ne samo kao sliku neposrednog društvenog trenutka, nego u historijskoj slici kolektivne sudbine.

Ova posljednja literarna ostvarenja Hasana Kikića padaju u godine kada je zajedno sa Skenderom Kulenovićem i Safetom Krupićem uređivao u Zagrebu časopis *Putokaz*, okupljajući u njemu napredne komunistički orijentirane pisce od kojih je većina izgubila život u prvim danima rata i Revolucije. Ni oni, kao ni Hasan Kikić, nisu dospjeli da napišu svoja najbolja djela. I ako se iznova vratimo početnoj konstataciji o nedovršenosti Kikićevog stvaralačkog opusa, shvatimo li tradiciju u dijalektičkoj vezi nastavljanja, ali i preobražaja, onda valja istaknuti da je Hasan Kikić baštineći sve što je vrijedno u tradiciji koja mu je prethodila, ispisao nove i snažne stranice međuratne bosanskohercegovačke književnosti. A sve one neispisane stranice ili stranice izgubljenog romana, što ih je neopozivo zatamnila smrt pred Čemernicom, ispisaće, ako već dijelom nije ispisala, sadašnja, u mnogo čemu sretnija generacija. To je, konačno, mali dio duga prema piscu koji nije ostao dužan ni svome, ni našem, ni nekom budućem vremenu.

Enes Duraković

Bilješka o piscu

Hasan Kikić se rodio 20. augusta 1905. godinc u Gradačcu, gdje je završio osnovnu školu, a Višu dječačku u Derventi gdje nastavlja školovanje u Učiteljskoj školi koju dovršava 1927. godine u Zagrebu. Potom kao učitelj radi u Hajdarevićima kod Zavidovića, Rogatici i G. Sjeničaku kod Vrginmosta, te u Pisarovini. 1937. godine u vrijeme studija prava (Pravni fakultet završio u Beogradu) sa Skenderom Kulenovićem i Safetom Krupićem u Zagrebu pokreće muslimanski napredni časopis "Putokaz". Neposredno pred rat službuje u Zagrebu. U februaru 1942. godine odlazi u partizane i kao komesar I krajiškog proleterskog bataljona gine od četničke zasjede 6. maja 1942. godine kod sela Rapta na planini Čemernici.

SADRŽAJ

Hasan Kikić
PROVINCIJA U POZADINI
I izdanje
1998.

Izdavač
"Sarajevo–Publishing"
Sarajevo

Za izdavača
Salko Zahiragić

Lektor
Behija Vranić

Korektor
Suada Špica

Štampa

Za štampariju:
Rasim Rapa

Tiraž: 3.000 primjeraka

Hasan Kikić PROVINCIJA U POZADINI